Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
Інститут суспільних досліджень

Присвячується 360-річчю заснування козацької держави

ПЕРЛИНИ КОЗАЦЬКОГО ПРИСАМАР'Я:
МІСТЕЧКО САМАРЬ ТА БОГОРОДИЦЬКА ФОРТЕЦЯ

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПОДНІПРОВ'Я

Тематичний збірник

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2008

УДК 902/904 (477)
ББК 63.4/237 (Укр)
П 78

Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Р е ц е н з е н т и:

д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**
д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я:

д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова** (відп. редактор); канд. іст. наук, доц. **З. П. Маріна** (заст. відп. редактора); д-р іст. наук, проф. **В. В. Отрощенко**; д-р іст. наук **С. А. Скорий**; д-р іст. наук, проф. **Г. І. Шаповалов**; д-р іст. наук, проф. **Р. В. Терпиловський**; ст. наук. співробітник **В. М. Шалобудов** (відп. секретар).

У збірнику викладено наслідки археологічних досліджень козацьких пам'яток Присамар'я, які протягом 2001–2008 років проводяться співробітниками науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ. Об'єднано майже всі публікації, що розпорошені по різних виданнях і, за нечисленністю накладів, недоступні широкому загалу читачів.

У центрі уваги знаходяться місцеположення, історія виникнення та функціонування козацького міста Самарь та Новобогородицької фортеці, історіографічна традиція, новітні відкриття у галузі військової, соціально-економічної, етнічної історії та культурного життя регіону, питання хронології.

Присвячений 360-м роковинам заснування української козацької держави.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, усіх шанувальників історії України.

П 78 **Перлини козацького Присамар'я:** містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я : [темат. зб.] / редкол. : І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 162 с.

ISBN 978-966-551-291-2

В сборнике представлены результаты археологических исследований казацких памятников Присамарья, которые на протяжении 2001–2008 годов проводятся сотрудниками научно-исследовательской Лаборатории археологии Приднепровья ДНУ. Объединено большинство публикаций, рассеянных по разным изданиям и, из-за небольших тиражей, недоступных широкому кругу читателей.

В центре внимания находятся месторасположение, история возникновения и функционирования казацкого города Самарь и Новобогородицкой крепости, историографическая традиция, новейшие открытия в области военной, социально-экономической, этнической истории и культурной жизни региона, вопросы хронологии.

Посвящен 360-летию основания украинской казацкой державы.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов высших учебных заведений, всех почитателей истории Украины.

Collected articles cast the light on the results of archaeological researches of Cossack monuments of Prisamarya, carried out during 2001-2008 years by the employees of the scientific-research laboratory of archaeology of Pridneprovya of Dnipropetrovsk national university named after O. Gonchar. The collection incorporates almost all publications, dispersed in different editions and because of small circulation inaccessible for the broad circle of readers.

Location, history of origin and functioning of Cossack town Samar' and Novobogoroditskaya fortress, historiographical tradition, newest discoveries in the area of military, socio-economic and ethnic history of the region, religious life, chronology are in the spotlight.

The collection is devoted to the 360 anniversary of the basis of the Ukrainian cossack power.

The collection is intended for scientists, teachers, post-graduate students and students of higher educational establishments, all admirers of Ukrainian history.

© Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2008

УНІКАЛЬНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА ПРИДНІПРОВ'Я.

Ще донедавна Богородицька фортеця була ординарною пам'яткою історії та фортифікаційного мистецтва Придніпров'я, навіть більше, «роздвоєною» на дві пам'ятки – Богородицьку і Новобогородицьку фортеці, з яких першій ніяк не знаходилося місця розташування і від того вона була приписана до історії Новомосковська. Починаючи з 90-х років минулого століття, спільними зусиллями науковців, які звернулися, головним чином, до архівних джерел, та краєзнавців, які обстежували місцевість з залишками укріплень Новобогородицької фортеці в селищі Шевченко міста Дніпропетровська, вдалося, по-перше, точно визначити, що Богородицька і Новобогородицька фортеці посуті один і той же об'єкт, по-друге, що дана історична пам'ятка здатна розкрити нові сторінки історії нашого краю та припинити тривалу дискусію в історіографії стосовно місцезнаходження містечка Самарь, згаданого у грамоті короля С. Баторія. Виявилося, що Богородицька (Новобогородицька) фортеця 1688 р. з посадом навколо неї виросла на місці старовинного козацького містечка Самарь.

Дослідження Богородицької фортеці наочно підтверджують, що для всебічного і об'єктивного висвітлення історії давніх поселень та укріплень необхідне комплексне вивчення історичних джерел – усних, писемних, речових. Відколи дослідження Богородицької фортеці і прилеглої до неї території розпочали співробітники Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету на чолі з професором Іриною Федорівною Ковальовою, разом із новими археологічними знахідками XVI–XVIII ст. ординарна історична пам'ятка стала перетворюватися в унікальну, можливо, найзначнішу на Придніпров'ї стосовно зазначеного періоду.

Речові знахідки археологів засвідчують існування тут ще з золотоординських часів митниці при перевозі через р. Самара. Численні знахідки монет різного походження, жетонів, товарних пломб, печаток не залишають сумнівів у тому, що містечко мало важливе значення у торговельних відносинах з різними європейськими державами і було транзитною ланкою між Волго-Донським степовим Сходом і Передкавказзям. Завдяки знахідці адміністративної печатки козацької Самарі першої половини XVI ст., як зазначає І. Ф. Ковальова у своїх нещодавно опублікованих мемуарах «Сповідь археолога», можна уявити, як виглядали укріплення містечка з дерев'яними привратними вежами і частоколом по верху земляних валів. Будівлі всередині фортеці відповідають опису козацьких куренів. У процесі робіт були відкриті зовнішні вали, схожі з зображеннями на печатці.

Частину знахідок науковці І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко вже оприлюднили у виданому ними «Каталозі старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці» (Дніпропетровськ, Вид-во ДНУ, 2007), до якого включено опис 2200 одиниць знахідок.

Зміст каталогу наочно засвідчує обґрунтованість висновків науковців про одне з найдавніших поселень на Придніпров'ї.

Висока кваліфікація археологів-дослідників і системність досліджень дають можливість сподіватися, що попереду нас чекають нові відкриття. А поки що науковці цим збірником своїх праць оприлюднюють те, що вдалося зробити на сьогоднішній день. Як і сама історична пам'ятка, зміст «Збірника» має велике наукове значення. Безумовно, що матеріали експедиції Лабораторії археології Придніпров'я зацікавлять не лише науковців, але й краєзнавців та широку громадськість, не байдужу до історії свого краю.

Бажаємо подвижникам дослідження історії Придніпров'я творчого натхнення, цікавих знахідок і сприятливої погоди під час їх робіт в експедиційну пору.

Ганна Швидько,
професор, доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України

ПЕРЕДМОВА

Для вітчизняної та зарубіжної історіографії є традиційним звернення до проблеми виникнення українського козацтва, зокрема пошуку генетичних попередників останнього у племенах і народах, які населяли Великий Степовий кордон протягом багатьох століть. Саме ці пошуки визначили головний напрямок наукових досліджень колективу Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара протягом 2001–2008 років, спрямованих на пошук матеріальних свідчень існування у пониззі р. Самара найдавніших козацьких пам'яток, зокрема містечка Самарь, пойменованого у відомій грамоті польського короля Стефана Баторія від 1576 р. вже як «старовинне».

Саме археологічним джерелам належала вирішальна роль у встановленні місцезнаходження козацьких пам'яток Нижнього Присамар'я та висвітленні різних сторін їх буття, які розглядаються на шпальтах запропонованого читачеві «Збірника».

Пошук витоків специфіки політичного і культурного розвитку Русі-України у взаємодії та протистоянні культур етносів, що її заселяли, має давнє підґрунтя. Саме з ним пов'язане поняття «місцерозвитку», запропоноване П. М. Савицьким, за яким простір, як і етнос, виступає як складова історії. Концептуальне обґрунтування ідеї особистого шляху розвитку України, в геопросторі котрої спостерігається органічне злиття та синтез культур із наступною інтеграцією у європейський світ, властиве працям М. Кордуби, І. Лисяка-Рудинського та інших [2; 7; 11].

Тяглість (континуітет) історії українського народу від передісторичних часів до наших днів, еволюційність у зміні матеріальної і духовної культури внаслідок взаємовпливів та запозичень ззовні знаходить реалізацію в археологічних матеріалах, що походять із району Присамар'я.

Самара, «свята річка» запорозького козацтва, належить до лівих припливів Дніпра, який впадає у нього перед першим, за течією, Кодацьким порогом. Її загальна площа басейну становить 22600 км^2.

Саме Самара, русло котрої спрямоване на південний схід разом із численними припливами (річки Бик, Бичок, Вовча, Кам'янка та інші) через річки Сухий та Кам'яний Торець пов'язувала Подніпров'я із Донецько-Донським межиріччям, відкриваючи шлях далі на Схід та у Передкавказзя. Разом з тим, через гідросистему Вовчої–Гайчура–Мокрої і Сухої Яли, Самара пов'язана з Надазов'ям. З пониззям Дніпра вона сполучається через р. Конка, чим забезпечувалися можливість вільних пересувань у південно-східному напрямку. Переважна більшість відомих нам з сивої давнини – від неоліту та мідно-бронзової доби – міграцій відбувалася на кордоні між Лісостепом і Степом саме вздовж водних шляхів, які полегшували пересування у широтному напрямку [4; 9].

Присамар'я разом із Приоріллям у фізико-географічній характеристиці відповідає пограниччю між лісостеповою і степовою зонами із переважанням ознак першої. Для його позначення відомим природознавцем В. В. Докучаєвим ще у XIX ст. було запропоновано спеціальний термін «передстеп», який підкреслював природну своєрідність району [3, с. 5, 89], що знайшло в подальшому підтвердження в археологічних матеріалах, починаючи з доби каменю [4; 10].

Саме тут, у контактній зоні, найбільш яскраво позначились протистояння та взаємодія етнічних угруповань, які мали не лише різне походження та мови, а й полярну спрямованість господарської діяльності та життєвого устрою. Вивчення цих процесів – актуальне завдання, від рішення якого залежить успішна розробка багатьох питань давньої і середньовічної історії України.

Для Присамар'я це особливо актуально, оскільки попередніми багаторічними працями новобудівних експедицій Дніпропетровського національного університету було доведено не лише існування двобічних контактів із давнім населенням Донецько-Донського межиріччя, Поволжя та Передкавказзя, а й присутність фізичних носіїв цих культурних утворень як за часів міді–бронзи, так і в скіфо-сарматський час.

Починаючи з римського часу (початок нової ери – 375 р.), у Присамар'ї спостерігається взаємодія осілого землеробського та рухливого кочівницького способів

життя, що засвідчується появою поліетнічних поселень II–IV ст., в тому числі й на місці майбутньої Самарі [5]. Ці процеси підсилюються за часів так званого «великого переселення народів» (375–570 рр. н. е.), однак етнополітичні обставини в регіоні суттєво не змінюються – тут утримується панівна роль сарматів, завдяки яким за територією сучасної Південної України закріплюється у писемних джерелах назва Сарматія. Перші хвилі мігрантів із сходу – гунів, болгар тощо, проходять Степом південніше Присамар'я, не затримуючись на своєму шляху на захід сонця.

Однак із вторгненням у Надазовсько-Чорноморські степи значних тюркомовних етносів, до яких належали печеніги, торки та кумани-половці, межа із Степом пересувається на північ, і Присамар'я, разом із південними степами, стає їх володінням. Свідчення цього знаходимо у Київському літописанні, де під кількома роками згадуються князівські походи проти «поганих» – половців, поселення-вежі котрих знаходилися в Пооріллі та на Самарі [8]. Досі одне з сіл Новомосковського району носить назву згадуваного у літописі «Голубого лісу» (с. Голубівка). По р. Самара проходив кордон між Руссю та половецьким Степом, і Самара, котра в руських літописах йменувалася Снепородом, чотири рази згадувалася у зв'язку із військовими діями [12].

Монголо-татарська навала і століття їх панування докорінно змінили політичну ситуацію в Степу і заклали підвалини нової адміністративно-державної системи – Золотої Орди. Законодавство – Яса Чингісхана – суворо регламентувало пересування Степом, одночасно гарантуючи тим, хто отримав дозвіл, пайцзу – охорону від нападів грабіжників, притулок та забезпечену лоцманами переправу через річки, звичайно за умов сплати відповідного мита.

Саме рештки такого поселення при перевозі XIV ст. через р. Самара відкрито на її правому березі, на місці майбутнього козацького містечка Самарь, про що свідчать знахідки золотоординських монет та побутових виробів [16]. Вважаємо, що подібне поселення XIII–XIV ст. із змішаним слов'яно-кочовницьким населенням та монголо-татарською митницею існувало поряд із давньоруським містом, на розі лівого берега Самари поблизу перевозу через Дніпро [1; 17]. Звичайно, що при цих перевозах і митницях діяв цілий штат охоронців, перевізників, перекладачів з різних мов [14, с. 99, 100].

Головне ж: саме тут, в цих степових осередках, а ще більше – під захистом «дубової товщі», як пише про безкраї самарські ліси Д. І. Яворницький, відбувалося формування людини нової вдачі, вільної від забобонів як старої язичницької, так і християнської моралі, яка розірвала пуповину, що зв'язувала її з родиною, власним кланом, людина, яка вище за все ставила волю й вірність товариству. Втікачі від князівської й ханської влади, ізгої, вони збивалися у ватаги – «консорції» (за О. Пріцаком) чи «банди» (за Л. Гумільовим) [2; 13], в яких діяв єдиний закон – власної військової честі і за якими в історичній літературі закріплено назву «бродників» чи «берладників».

Не торкаючись питання відносно правомірності виведення низового дніпровського козацтва від останніх, оскільки ця тема добре розроблена і має як своїх прихильників, так і супротивників, констатуємо, що за матеріалами багаторічних розкопок саме такий шлях виникнення козацтва як соціального явища вважаємо найбільш вірогідним.

На жаль, більшість письмових джерел не відбиває у собі цього надраннього етапу його формування. Про «козаків» на Самарі майже відсутні відомості чи вони мають дещо легендарний характер. Так, зустрічаємо у церковній історії розповідь про самарських рибалок, які готували їжу і показували навколишню місцевість князю Київському Володимирові під час його подорожі Дніпром у 988 році [15, с. 44-45]. Польський хроніст Бартош Папроцький, описуючи історію Кшиштофа Зборовського, котрий став запорозьким гетьманом у 80-х рр. XVI ст., повідомляє, що на Самарі той знайшов 200 річкових козаків, які промишляють лише звіра та рибу, добуваючи їх іншим людям на їжу [19, s. 20].

Документально існування козацьких осередків у Присамар'ї вперше пойменовано у грамоті 1576 р. Стефана Баторія, підтвердженій універсалом Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. [18, с. 28]. Археологічно ці свідчення підтверджено

знахідками в м. Самарі датованих 1524, 1525 та 1624 рр. торговельних пломб та нумізматичним матеріалом.

Особливість запропонованого «Збірника» полягає у тому, що до нього ввійшли надруковані статті попередніх років, видання яких, за нечисленністю примірників чи вузькою спеціалізацією, не дійшли до читача. В цьому випадку позначено рік першодруку і назву видання. Посилання на літературу в цих виданнях оформлено відповідно із сучасними вимогами. Матеріали розміщені за тематичним принципом. У розділі 1 об'єднані статті, присвячені місцезнаходженню пам'ятки та історії її виникнення, а також історіографічним та джерелознавчим розвідкам. У розділі 2 зібрані статті, присвячені історії Самарі – Новобогородицької фортеці за археологічними джерелами, а розділ 3 присвячений культовим пам'яткам.

Бібліографічні посилання

1. **Бінкевич В. В.** «…Град ім'ям Пересічень»: краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпоріжжя / В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2008.
2. **Гумилев Л. Н.** Из истории Евразии: эпохи и цивилизации / Л. Н. Гумилев. – М., 1993.
3. **Докучаев В. В.** Наши степи прежде и теперь / В. В. Докучаев. – М., 1963.
4. **Ковалева И. Ф.** История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке. Автореф. дис. … докт. ист. наук: 07.00.06 – «археология» / И. Ф. Ковалева. – К., 1987.
5. **Ковальова І. Ф.** Поселення черняхівської культури Богородичне-І / І. Ф. Ковальова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Д., 2009 (у друці).
6. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – С. 187–190.
7. **Кордуба М.** Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба. – Львів, 1924.
8. **Кудряшов К. В.** О местоположении половецких веж в Северном Причерноморье в XII в. / К. В. Кудряшов // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – М., 1947. – Т. 1. – С. 98–112.
9. **Мерперт Н. Я.** Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и Лесостепь / Н. Я. Мерперт, А. Д. Пряхин // Археология Восточно-Европейской Лесостепи. – Воронеж, 1979. – С. 5–43.
10. **Ромашко В. А.** Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины / В. А. Ромашко. – Д., 1995.
11. **Савицкий П. Н.** Континент Евразия / П. Н. Савицкий. – М., 1997.
12. **Плетнева С. А.** Половцы / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1990.
13. **Прицак О.** Дремела – бродники / О. Прицак // International journal of stavic lingvistics and poetics. – 1965. – T. IX. – S. 89–95.
14. **Федоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Наука, 1966.
15. **Феодосій (Макаревський)** Матеріали для історико – статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття / Феодосій (Макаревський). – Д., 2000.
16. **Шалобудов В. М.** Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Д., 2004. – № 5. – С. 140–142.
17. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов //Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Історія та археологія». – Д., 2007. – № 6. – С. 214–226.
18. **Яворницький Д. І**. Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990-1991. – Т. 1.
19. Pomiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzyztofa Zborowskich. – Lwów, 1846.

В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИРІШЕННЯ ДИСКУСІЇ СТОСОВНО РОЗТАШУВАННЯ МІСТЕЧКА САМАРЬ ТА БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

На підставі вивчення археологічних, писемних та картографічних джерел встановлено місцезнаходження козацького містечка Самарь та Богородицької (Новобогородицької) фортеці, чим вирішено багаторічну історіографічну дискусію.

Територія обабіч Дніпра в районі гирла Самари і Нижнього Присамар'я протягом багатьох десятиліть є предметом численних дискусій: чи то про дату заснування м. Дніпропетровська [9; 11; 21; 42; 72; 77], чи про розташування старовинного запорозького містечка Самарі (Самари) [12; 41; 62], чи про локалізацію на берегах дніпровської притоки запорозьких паланкових центрів і російських фортець XVII–XVIII ст. [1, с. 237; 48, с. 88; 62, с. 82; 69, с. 408, 421, 519; 74]. Картографічні матеріали, джерельні дані та результати історіографічних розвідок настільки суперечливі, що м. Новомосковськ Дніпропетровської області на підставі різноманітних студій називали і м. Самар'ю, і містечком Новоселицею, і Богородицькою фортецею. Оминаючи надзвичайно дискусійне питання про дніпропетровський «день народження», пропонуємо для ознайомлення нові матеріали відносно місцезнаходження окремих топонімів XVII–XVIII ст. на території Нижнього Присамар'я.

Вивчення історії України зазначеного періоду неможливе без локалізації на географічній карті об'єктів дослідження та узгодження з ними відомих за писемними й іншими джерелами топонімів. Зокрема це стосується походження та локалізації російських військових поселень та фортець на українському Лівобережжі як кінця XVII, так і XVIII ст. Одним з нез'ясованих та гостро дискусійних питань є визначення місцезнаходження запорозького «містечка» Самарі (Самари, Старої Самари) і його відношення до походження сучасного м. Новомосковська. Щоб обґрунтувати перші узагальнення наших досліджень, вважаємо за необхідне подати розгорнуте співставлення повідомлень джерел і історіографічних надбань наших попередників у розвідках та студіях з історії Нижнього Присамар'я і навколишньої території узбережжя Дніпра. На сьогодні існує велика кількість праць з вивчення української історії XVI–XVIII ст., автори яких побіжно торкаються подій чи місць на зазначеній території.

До початку 1990-х рр. історики, описуючи той чи інший блок подій, пов'язаний з територією Вольностей Війська Запорозького низового, простували шляхом Д. І. Яворницького (а також багатьох його сучасників), який у покажчику власних імен в «Історії запорозьких козаків» об'єднав в одне ціле Нову Самару, Новомосковськ, Новоселицю, Новоселівку, Самару, Самарчик, Самарь, Стару Самару (місто) [79, с. 286]; в іншому місці припускав, що центром Самарської паланки (не конкретизуючи часовий відтинок) було місто Самарь, воно ж інакше – Новоселиця й Новоселівка, сучасний Новомосковськ [79, с. 161], що стара Самара – це Новобогородицька фортеця і Усть-Самарський ретраншемент [79, с. 286]; що Новобогородицьку фортецю збудовано поблизу монастиря в Старій Самарі [80, с. 52].

© В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, 2008

Дану точку зору традиційно поділяють більшість дослідників історії Запоріжжя, зокрема Ю. А. Мицик, котрий стверджує, що слобода Новоселиця – це м. Самара, а нині – Новомосковськ [41, с.156; 43, с. 38, 46].

Як зазначається дослідниками, в першу чергу Г. К. Швидько, існує плутанина з визначенням Богородицької і Новобогородицької фортець [74, с. 92]. У 1998 році дослідниця, на підставі аналізу картографічних матеріалів – планів і атласів Дніпра в цілому та окремих його ділянок, чи не першою з істориків надає аргументований висновок про співвідношення вищезазначених укріплень. На думку дослідниці, Богородицька й Новобогородицька фортеці є одним об'єктом, збудованим у 1688 р. поблизу козацького містечка Самарь та монастиря на правому березі р. Самара. Однак залишки укріплень у селищі Шевченко (межі м. Дніпропетровська), на її думку, не можуть бути ідентифіковані ні з Богородицькою фортецею, ні з Усть-Самарським ретраншементом, бо останній знаходився на лівому березі р. Самара, а не на правому. Дослідниця вважає, що ця пам'ятка фортифікації є рештками Миколаївського форпосту, спорудженого в період між російсько-турецькими війнами 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр. [74, с. 96]. Крім того, що Г. К. Швидько локалізувала Богородицьку фортецю на правому березі р. Самара, дослідниця підкреслює, що в жодному документі назви фортець не вживаються одночасно, навіть у тих, в котрих перелічуються всі існуючі фортеці, ретраншементи і редути [74, с. 93-94].

Прикладом є комплекс документів XVIII ст. – Архів Коша Нової Запорозької Січі: в справі № 2 згадуються Усть-Самарський і Самарський ретраншементи [5, с. 96], в справі № 6 – старосамарські жителі [5, с. 397-398], в різних документах справи № 9 – Усть-Самара і Стара Самара, Богородичне і Самарь [6, с. 75, 84-85]. У цих матеріалах дійсно відсутні чітко диференційовані назви Богородицької чи Новобогородицької фортець.

Г. К. Швидько зробила ще один важливий висновок, що у використанні термінів «місто» і «містечко» стосовно до певного поселення велику роль відігравала традиція («общенародное наречие») [78], або звичаєве право на запорозьких землях. Цим висновком частково зменшувалася плутанина в назвах на досліджуваній місцевості, коли одне й те ж поселення йменувалося і містом, і містечком. Разом з тим, дослідниця припускає, що Стара Самара, Новоселиця, Катеринослав І і сучасний Новомосковськ – різні назви одного міста [75, с. 1063; 76, с. 5-6].

Помітним явищем у питанні ідентифікації топонімів Нижнього Посамар'я стала праця В. В. Бінкевича і В. Ф. Камеко, котрі визначають містечко Самарь кінця XVI – початку XVII ст., місто Самару 1688–1711 рр., Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю і м. Стару Самару (Богородичне) в 1731 р. на правому березі р. Самара на околиці сучасного селища Шевченко в м. Дніпропетровську [8]. Крім того, вони приділили увагу й Новосергіївській фортеці як невід'ємній складовій російських укріплень досліджуваного періоду на запорозькій території, збудованій 1689 року в урочищі Сорок Байраків біля Вольного Броду (сучасна околиця с. Вільне Новомосковського району Дніпропетровської обл.) [8, с. 86-87, 89, 93].

У «Малій енциклопедії українського козацтва», окремі статті якої, на наш погляд, потребують додаткової аргументації, повідомляється, що Богородицька фортеця (початок будівництва 12(22).07.1687 р., закінчення – 1688 р.) «зведена у нижній течії р. Самара біля запорозького містечка Самари; 1691 р. нею оволоділи повстанці Петрика; Старосамарська фортеця увійшла до складу Української укріпленої лінії, а з 1744 року Самара (Стара Самара) стала паланковим центром Самарської паланки; залишки Богородицької фортеці не збереглися» [67, с. 42-43].

Новобогородицька фортеця (Усть-Самарська фортеця) – «збудована в урочищі Сорок Байраків на правому березі Самари при її впадінні в Дніпро ... у 1688 році ... У 1691 р. фортецею оволоділи повстанці Петрика ... Нині від неї залишилася чітка лінія валів, які швидко руйнуються разом з культурним шаром внаслідок розростання житломасиву Північний м. Дніпропетровська» [67, с. 350-351]. При цьому жодного разу не згадано про Новосергіївську фортецю, яку дійсно збудовано над Вільним Бродом (про що писав ще Костомаров, який вважав її Новобогородицькою [34, с. 15, 30]) в урочищі Сорок Байраків і яку дійсно захоплювали, але не повстанці Петрика, а війська хана Девлет Гірея в 1711 році, причому за повною згодою місцевого населення, яке видало кримцям російський гарнізон [81, с. 326; 35, с. 26].

Проте Новосергіївська фортеця знаходиться саме там, де це й описано Д. І. Яворницьким [81, с. 63] – на північній околиці с. Вільне, рештки її валів значно пошкоджені будівлями колишньої тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму, але й зараз тут існує система глибоких круч – байраків, а на узбережжі р. Самара знаходять численні фрагменти полив'яного посуду переважно XVIII ст.; за інформацією місцевих жителів, під час поступової руйнації території колишньої фортеці були зібрані досить значні нумізматичні колекції середини XVII – першої половини XVIII ст.

Стосовно поєднання в одному місці Старосамарської (Богородицької) фортеці й центру Самарської паланки в 1740-х рр., слід зауважити, що навряд чи це було можливо, бо ще Феодосій (Макаревський) відзначив майже одномоментне з побудуванням в м. Самарі російської фортеці виникнення запорозьких слобід Підгородньої і Спаської [69, с. 519, 535], куди переселилася запорозька старшина, яка не мала ані найменшого бажання жити поруч з московитами. Крім того, в 1688 р. була заснована слобода Самарчик, яка, за повідомленням упорядників видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі, стала центром Самарської паланки з 30-х років XVIII ст. і налічувала в 50-х роках того самого століття 9227 мешканців [5, с. 96]. З приводу можливості перебування центру Самарської паланки у XVIII ст. у Старій Самарі, то полтавські дослідники, на підставі аналізу джерел та історичних досліджень, повідомляють, що старосамарська сотня Полтавського полку «створена на землях Війська Запорозького в 1740-х рр. У складі Полтавського полку перебувала вже 31 липня 1744 р. Крайня верхня дата її перебування в підпорядкуванні адміністрації Полтавського полку – 1751 р.» [45, с. 172]. Крім того, в документах Архіву Коша і Генеральної військової канцелярії присутня низка повідомлень з цього приводу [7, с. 25, 34, 85; 51, с. 33; 52, с. 38-39; 53, с. 15; 54, с. 97, 99, 100].

У зв'язку з вищезазначеним, ми знову наголошуємо на складності оперування вказівками джерел або тогочасним картографічним матеріалом. Так, і досі чітко не визначені місця табору Потоцького під час Жовтоводської битви (1648 р.), незважаючи на неодноразові експедиції І. С. Стороженка з залученням археологів і фахівців з металодетекторами. Аналогічна ситуація має місце і з визначенням за допомогою картографічних матеріалів Богородицької фортеці і міста (містечка) Самарі. Через найбільше нагромадження протиріч і першість у побудуванні на запорозьких землях серед інших московських військових форпостів наприкінці XVII ст., нашу увагу сконцентровано на двох основних об'єктах – Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці та м. Самарі, а також на супутніх їм топонімах.

На карті Якова Брюса і Магдена 1699 р. (написи латиною) зображення «Новогородис» й «Сергіївської» фортеці (рис. 1) орієнтовно розміщено в тих місцях, де їх локалізують дослідники В. В. Бінкевич і В. Ф. Камеко [8, с. 54].

Рис. 1. Карта Якова Брюса і Магдена, 1699 р.

На карті де Бексета, видрукуваній А. О. Скальковським (доповненій копії Генеральної карти 1751 р.), Стара Самара знаходиться там, де вищеназвані дослідники розташовують Новобогородицьку (Богородицьку) фортецю; далі, по правому ж березі р. Самара, за Кільченню, показано укріплення Піщаної Самари (рис. 2), а на лівому березі, в гирлі – Усть-Самару [8, с. 113] (на нашу думку, саме ця карта найнаближеніша до реального стану речей). На карті Південної Польщі 1769 р. Новобогородицька фортеця (напис латиною «Новоградіцка») розміщена на правобережжі Самари на рівній відстані як від самарських берега і гирла, так і від Дніпра [8, с. 55] (ми вважаємо, що напис латиною «Новогородіс» є назвою для новозбудованого тогочасного містечка). На карті Новоросійської губернії 1778 р. Стара Самара поставлена на самарському лівобережжі, неподалік від її гирла, а Піщана Самара – на тому ж березі, вгору по течії [8, с. 56].

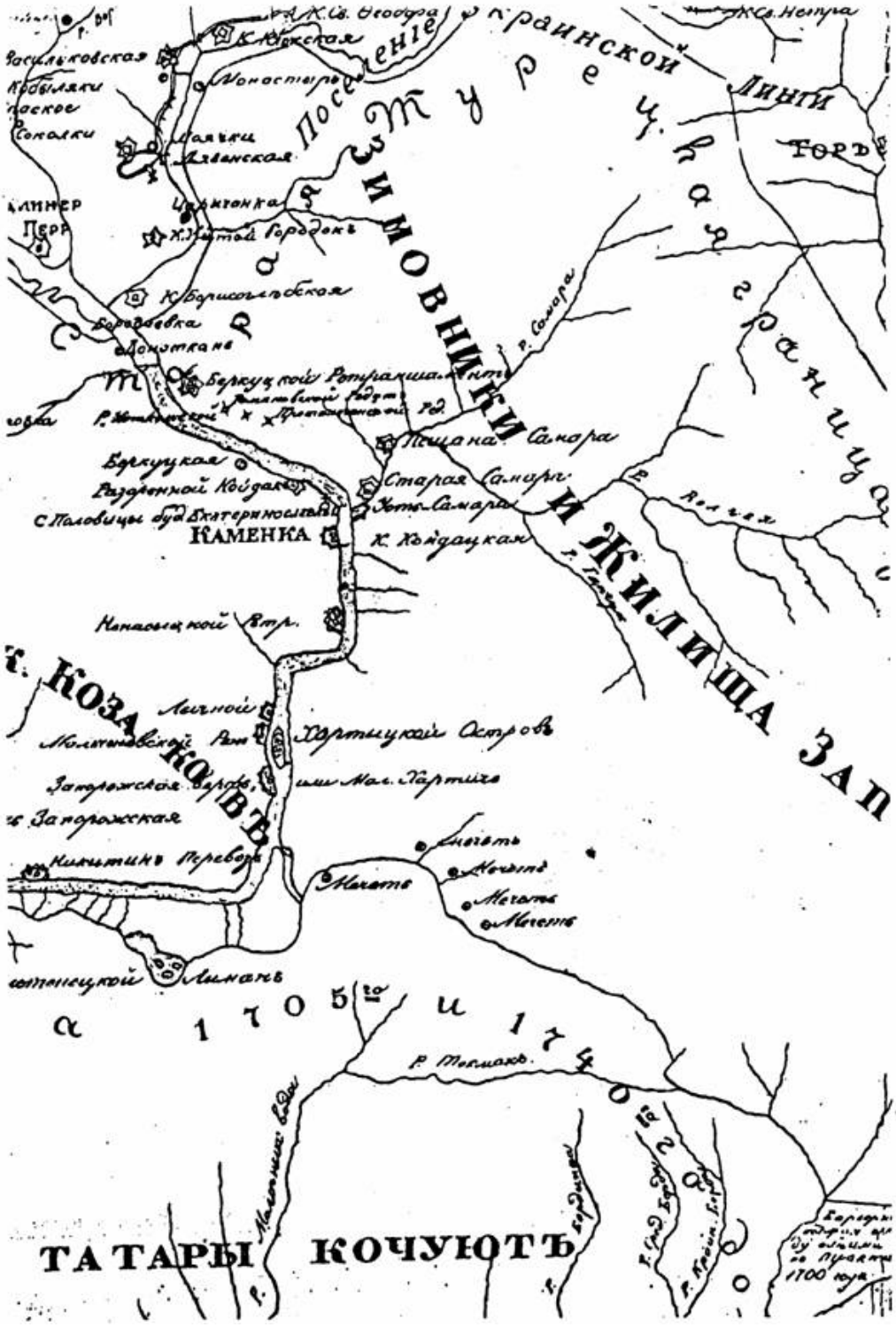

Рис. 2. Карта де Бексета, доповнена копія Генеральної карти 1751 р.

На реконструкціях другої половини XIX – початку XX ст. плутанина збільшується. Богородицька фортеця зображується на лівому березі р. Самара, недалеко від її гирла; Самарський монастир – на правому березі, між Дніпром і

Новоселицею; р. Кільчень впадає безпосередньо в Дніпро навпроти Нового Кодака [33, с. 16]. Самарський монастир знаходиться на лівому березі р. Самара, трохи вище по течії за Усть-Самарський Богородищанський ретраншемент, а р. Кільчень знову-таки впадає не в Самару, а в Дніпро [2].

Не менш цікаві й суперечливі сучасні реконструкції. В правобережжі р. Самара: неподалік від її гирла – Новобогородицьк, трохи далі – Самарський монастир, на місці м. Новомосковська – Новоселиця [65, с. 44]. На карті «Вольностей Війська Запорозького низового у XVI – 1-й пол. XVII ст.» існують і Самара (на правому березі р. Кільчень при впадінні її в р. Самара), і Нова Самара (на місці розташування сучасного м. Новомосковська) [67, с. 84].

І коли поєднуються історіографічні дослідження й ті чи інші комплекси картографічних матеріалів, то плутанина кількаразово збільшується. Прикладом того слугує ситуація в сучасному м. Новомосковську, про що вже йшлося: в ньому встановлено меморіальний камінь, на якому подано інформацію про існування в цих місцях Новобогородицької фортеці. Крім того, на підставі легендарних даних про будівництво в Самарі чи Новоселиці дерев'яного Троїцького собору, з цим містом ідентифікуються і слобода Новоселиця, і козацьке місто Самарь (Самара) [49, с. 37, 53-54], тоді як в справі про будівництву в Самарчику нової великої церкви замість старої (про собор не йдеться) зазначені назви – Самарчик, Самар, Старий Самарчик, м. Самар [7, с. 146-147].

Досить складно ідентифікувати на сучасній географічній карті ще один топонім Нижнього Посамар'я – Усть-Самарський ретраншемент, котрий міг знаходитися і на Поповому мисі Ігренського півострова (зараз це місце майже повністю зруйноване кар'єром і будівельними роботами), і на о. Мойка, де залишилися невиразні рештки укріплень і певний підйомний матеріал XVIII ст.

У всякому разі насичене листування між Кошем, Генеральною військовою канцелярією, київським генерал-губернатором і Сенатом з приводу старосамарського і устьсамарського перевозів і земель навколо них у середині XVIII ст. доводить стратегічне значення цього району і для Гетьманщини, і для Війська Запорозького, і для уряду Російської імперії. Проте якщо XVIII ст. залишило для дослідників значний комплекс джерельних свідчень про досліджуваний регіон, то матеріали XVI–XVII ст. збереглися в невиразних фрагментах, винятком з яких можуть бути грамота Стефана Баторія 1575 р. [62, с. 55] та окремі документи часу після заснування Богородицької фортеці. Щодо іншого, ми маємо свідчення про існування тут важливих козацьких і монастирських «уходів» – місць поселення і промислів [43, с. 14-15]. Також є підстави для припущення про наявність значного поселення і митниці в районі гирла Самари часів Великого князівства Литовського [8, с. 29; 46, с. 140].

Існує лише одна можливість підтвердити чи спростувати ту чи іншу спробу реконструкції місцезнаходження орієнтовно визначеної пам'ятки: це – археологічні джерела. Саме вони дають змогу досить чітко встановити хронологічні межі функціонування пам'яток, про що наголошувалося на III Міжнародному конгресі україністів у 1996 р. [31].

На жаль, значну частину пам'яток дослідити вже просто неможливо [44, с. 62]. Зруйновано кар'єрами Старокодацьку фортецю і Усть-Самарський ретраншемент, рештки укріплень Нового Кодака розгорнуто під парк ім. Леніна та забудовано сучасними будівлями Нових Кайдак, більшість Січей затоплена. На сучасній території Самарського монастиря археологічні дослідження не проводилися ніколи, як і на території м. Новомосковська.

Протягом 2001–2002 рр. у місці передбачуваного розташування Богородицької фортеці й м. Самарі на околиці вищезгадуваного селища Шевченко проводилися археологічні дослідження співробітниками науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету, до якої належать автори. На підставі плідних розвідок В. М. Шалобудова було визначено наявність культурного шару з артефактами XVI – першої половини XVIII ст. Під час проведення археологічної практики доц. З. П. Маріною та В. О. Ромашком було здійснено невеликі за обсягом розкопки з метою встановлення наявності, стану та датування культурних шарів як на площі фортеці, так і на так званому «нижньому місті», або посаді. Отримані матеріали дозволяють впевнено стверджувати про: а) належність укріпленнь Старосамарському ретраншементу; б) передування будівництву Богородицької фортеці досить значного за розмірами поселення міського типу, в якому автори вбачають неодноразово згадуване у документах та історичній традиції «містечко старовинне козацьке» Самарь. Підтвердження цьому знаходимо у надзвичайній насиченості культурного шару нумізматичними та сфрагістичними знахідками, які вважаємо пов'язаними з місцезнаходженням Самарі при перевозі через однойменну річку на важливому торговельному шляху, який сполучав Придніпров'я з південними та східними районами сучасної України та Подонням.

Щоб дати ґрунтовне уявлення про багатство культурного шару і, відповідно, про обсяги грошового й інших обігів на території фортеці та її посаду, нижче ми надаємо можливість ознайомитися зі стислим описом найзначніших комплексів і окремих знахідок, які приводять до цікавих висновків щодо рівня розвитку господарського життя регіону, розташованого на межі зіткнення інтересів Війська Запорозького низового, Гетьманщини та Російської імперії.

На сьогодні введено до наукового обігу нумізматичну колекцію з більш ніж 300 монет, яка підтверджує безперервність життя в цьому місці з XIV до кінця XVIII ст.: серед них – пули ординського чекану 80-х рр. XIV ст., польські й взагалі європейські гроші XVII ст., російські від часів Михайла Романова до Катерини II [73]; отримано інформацію про знахідки місцевими жителями на навколишній території срібної копійки Івана IV Грозного, мідних грошей Петра I, випущених після 1711 р. (що свідчить про продовження грошового і товарного обігу на цьому місці й після Прутського миру, за яким фортеця мала бути зруйнована). Не розглядаючи спеціально три примірники золотоординських мідних пулів XIV ст. через недостатність на час публікації інших знакових знахідок цього періоду, перейдемо безпосередньо до опису колекції.

Серед монет XVII ст. найдавнішими і найчисленнішими є польські білонові півторагрошовики короля Сигізмунда III, карбовані з 1614 р. за зразком німецьких драйпелькерів, котрі отримали в народі назву півтораків або чехів [4, с. 177]. Ці монети протягом століття лишалися найрозповсюдженішим номіналом у роздрібній торгівлі Польщі й України. Відомі випадки знахідок скарбів з півтораків разом з Петровським сріблом (тобто знаходилися в обігу до кінця століття) [66; 70]. Усього знайдено 24 монети даного номіналу 1622–1625 рр. Потертість більшості з них свідчить про тривалий обіг, а знахідка дев'яти мідних екземплярів говорить про значний відсоток підробок.

При розгляді підроблених монет помічено високий технічний рівень їх виконання: штемпелі виготовлялися з застосуванням пуансонів, як і на державних монетних дворах, а кваліфікація майстрів була достатньо високою. При побіжному огляді впадає у вічі тільки різниця в металі, і коли б ці монети знову вкрити

сріблом, то в загальній масі півтораків вони були б непомітними. Уважно порівнюючи зображення, вдалося виявити деталі, котрі ні в якому разі не могли з'явитися на державному монетному дворі внаслідок недбалості майстра (рис. 3.1). Це стосується в першу чергу розміщення в центрі гербового щита косого Андріївського хреста замість перев'язаного снопа (т. зв. «снопок Вазів»). До того ж замість трійки в титулі Сигізмунда і на місці номіналу (3 півгроша) вибите число 5, в слові REX (король) відсутня літера R, а в словосполученні DG (Божою милістю) літери змінили свої місця. На реверсі монети зіпсоване слово REG (королівство), а також неправильно зображений знак підскарбія Миколи Даниловича «сас». Крім того, літера N і число 4 передані дзеркально. Всі ці відхилення не могли виникнути випадково: можливо, що у майстра-карбувальника було бажання познущатися таким чином над королівською владою.

Така неповага, на наш погляд, могла мати замовний характер і вказує на вірогідне козацьке замовлення підробок. Є письмові свідоцтва про карбування Богданом Хмельницьким власних грошей в Чигирині [35, с. 116, 120]. Проте логічнішим і зисковнішим для гетьмана Б. Хмельницького, котрий постійно потребував коштів для ведення війни, було карбування звичної для населення монети, ніж введення своєї, яку до того ж навряд чи сприйняла б широка торгівля. З іншого боку, існує безліч прикладів підробки на державному рівні грошей іншої країни з метою отримання певного зиску за рахунок їх псування і підриву економіки супротивника [16, с. 80-81; 50, с. 208-209].

Повертаючись до інших польських номіналів, слід відзначити майже повну відсутність значніших грошей: так, навіть потрійний гріш – трояк з датами 1622–1624 рр. зустрічається лише 4 рази. Не знайдено й найдрібніших монет номіналом в тернарій і солід. Соліди першої половини XVII ст. подані в наших матеріалах лише монетами шведського карбування Густава Адольфа 1631 р. і Христини 1640 р. З шести драйпелькерів Густава Адольфа присутні дві монети з датою 1633 р., через що багато дослідників розглядають їх як підроблені, оскільки король загинув у 1632 р. Проте їх відповідність пробі, вазі й стилю оформлення державних монет не дають нам підстав бачити в цих драйпелькерах «сучавські підробки», а тому ми поділяємо думку С. І. Климовського, який вважає ці монети продукцією монетного двору м. Ельбінга [26]. Вони цілком могли карбуватися зі згоди шведського уряду для сплати утримання військам, де ім'я Густава Адольфа було дуже шанованим. Ще менше знайдено драйпелькерів Пруссії і Бранденбурга – в колекції їх лише три примірники. Окремо стоїть монета Бранденбурга в унії з Пруссією номіналом в 6 пфенігів з датою 1694 р. [73].

Досить часто зустрічаються польські мідні боратинки 1659–1666 рр. короля Яна Казимира. З 18 знахідок 14 несуть зображення литовського герба (Погонь) і лише на 4 ми бачимо польського орла. Всі без винятку монети дуже зношені, частина з них зі слідами подвійного удару штемпеля, щонайменше 3 боратинки фальшиві. Все це не викликає здивування – при примусовому курсі цих кредитних грошей їх карбування приносило значний прибуток, а підробка була поставлена на потік навіть на державному рівні, про що неодноразово письмово підтверджувалося сучасниками [47, с. 70].

Російські гроші XVII ст. представлені чотирма знахідками копійок Михайла Федоровича 1613–1645 рр. [40, с. 275, табл. 24, № 3.2, с. 285, табл. 34, № 6.4]. Отримано також по одному примірнику срібних копійок Олексія Михайловича і Федора Олексійовича [64, с. 127, № 3, с. 136 № 2]. Дуже цікавою є знахідка сєвських чехів, причому крім цілої монети знайдений акуратно вирізаний ножицями

фрагмент (рівно чверть), призначений для розміну (рис. 3.2). Ці монети карбувалися в м. Сєвську за наказом московського уряду в 1686–1687 рр. і призначалися для вжитку в Україні разом з польськими півтораками. Для більшої схожості імена й титули царів Івана й Петра передані латинськими літерами. Розрахунок Москви складався в бажанні покрити таким чином витрати на ведення війни, розраховуючись з населенням грошима звичного вигляду. Дуже низькопробні сєвські чехи з величезним небажанням приймалися населенням, незважаючи на суворі царські укази, що прирівнювали їх до «старих» чехів [19, с. 232, 241, 242]. Не отримавши бажаних наслідків, уряд був змушений вилучити монети з обігу і переплавити. Знахідки перших сєвських чехів в Присамар'ї розширюють наші уявлення про обіг цих грошей на українському ринку.

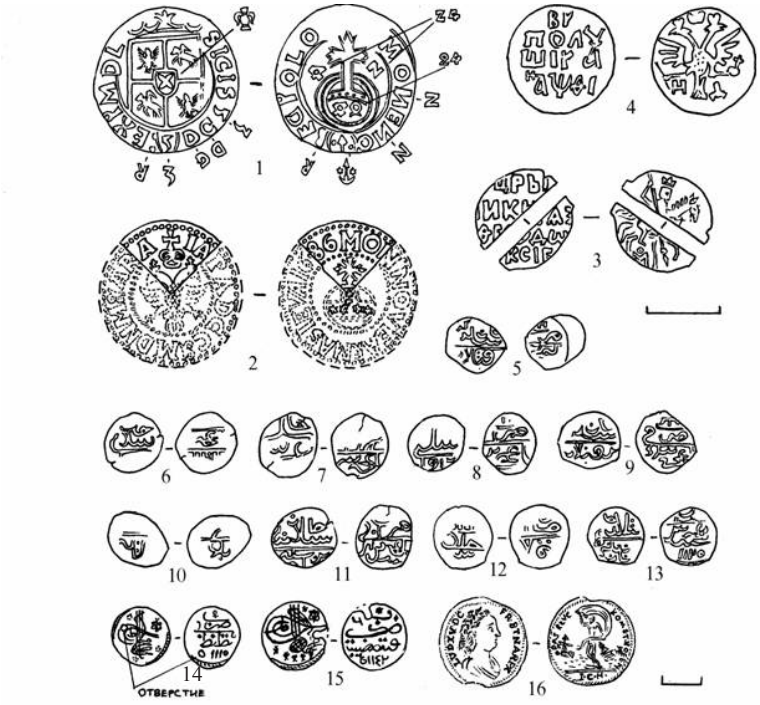

Рис. 3. Монети і лічильний жетон з території Богородицької фортеці та м. Самарь

Межа XVII–XVIII ст. подана срібними дротяними копійками Петра Олексійовича, починаючи з його спільного правління з братом Іваном [24, с. 35; 25]. З 20-ти примірників копійок багато досить затертих, одна – брактеат. Про дрібне крамарство свідчать монети, розрізані вздовж для отримання номіналу в одну деньгу. Слід згадати про знахідку в фортеці половинки копійки з іменем Федора Олексійовича (1676–1682 рр.), друга половинка якої була знайдена в 250 м від неї в районі перевозу через р. Самара (рис. 3.3). Судячи з концентрації на невеличкій ділянці монет дрібних номіналів, кількох натільних хрестів і битого гутного скла XVII–XVIII ст., на цьому місці вочевидь знаходився шинок або корчма.

Дрібних грошей Петра I знайдено небагато. З трьох полушок 1718–1722 рр. одна, скоріш за все, була фальшива (рис. 3.4). Їх підробка була надто прибутковою через карбування за дуже завищеною 40-рубльовою стопою, просте оформлення і дрібний розмір [71]. Мідні копійки подані двома примірниками, а великого срібла немає зовсім. Навіть місцевими мешканцями, котрі активно вибирають монети

з культурного шару під час обробітку городів, з великих срібних монет знайдені лише рубль 1731 р. і «полтиники» 1732 і 1760 рр. Наймасовіші монети середини XVIII ст. – полушка й деньга 1730–1754 рр. – зафіксовані в кількості більше 100 одиниць. Мідних грошей Єлизавети і Катерини II відносно небагато, що пов'язане з поступовим згасанням життя фортеці через втрату її військового значення і припиненням існування перевозу [8, с. 112].

Найцікавішою особливістю регіону слугує присутність на його території і, відповідно, в фінансовому обігу грошей Кримського ханства. Всі монети, а їх більше 60 екземплярів, – білонові акче першої половини – середини XVIII ст. (див. рис. 3.5-13). Незважаючи на те, що невисока якість карбування не завжди дозволяє чітко визначити, при якому саме хані викарбувана та чи інша монета, зовнішній вигляд і фактура дозволяють обмежити час їх випуску 1715–1753 рр. Найдавніші монети несуть ім'я Каплан Гірея I (друге правління), наймолодші – Халім Гірея, більше половини визначених монет – з ім'ям хана Арслан Гірея II (1743–1756 рр.) [55, с. 14, табл. XIII–XV]. Подібної концентрації монет кримського чекану практично більше ніде в Подніпров'ї не помічено, за винятком гирла р. Самара в районі Ігренського півострова.

На наш погляд, така кількість монет безпосередньо пов'язана з гарнізонами Богородицької (Старосамарської) й Усть-Самарської фортець. Участь у Кримських походах 1730-х рр. з подальшим поверненням військ до місць їх постійної дислокації, безсумнівно, призводила до притоку трофейної монети. А оскільки кримські монети виготовлені хоч і з низькопробного, а все ж срібла, то у звичного до європейського білону населення вони цілком могли брати участь у роздрібній торгівлі.

Гроші, карбовані в пізніший час, потрапляли на територію Нижнього Присамар'я, вочевидь, іншим шляхом, оскільки основні бойові дії велися в Молдавії й на Кубані. Кримський хан Селім Гірей (1743–1748 рр.), намагаючись підтримувати мирні відносини з Росією, зумів повернути велику кількість російських полоняників, за що був обдарований 5000 золотих, а ще 1000 червінців були пожалувані йому в листопаді 1746 р. [63, с. 222, 223].

Відносно мирний період у зносинах з Кримом у середині XVIII ст. послугував налагодженню торговельних стосунків у цих прикордонних землях, про що свідчить такий великий відсоток монет бахчисарайського карбування. Вищенаведене підтверджують слова турецького публіциста Реслі Ахмед Ефенді, який разом з Васифом вбачав головну причину зіткнення Порти з Росією в польських заворушеннях і поведінці кримських татар [64, с. 253, 254]. Непрямим підтвердженням участі кримських акче в торговельному обігу слугує відсутність у Нижньому Присамар'ї високопробних турецьких грошей. Знайдено дві турецькі монети акче, пробиті по краю, які використовувались в якості прикрас (див. рис. 3. 14-15).

Крім монет у фортеці знайдені західноєвропейські лічильні жетони XVIII ст.: два з них однакові, з портретом Людовика XV на лицевому боці (див. рис. 3.16). Знахідки жетонів свідчать про використання при лічбі абака і вказують на продовження торговельних зв'язків з Західною Європою.

Разом з нумізматичними знахідками чи не найважливіше місце в підтвердженні розміщення та датуванні терміну існування поселення Самарь на місці наступної фортеці та його значення для торговельних операцій посідає знахідка в 2002-2003 рр. семи торговельних свинцевих пломб, які функціонально пов'язуються з державною системою контролю за якістю товару, у першу чергу – тканин, і містять відомості про виробника, а інколи – час виготовлення.

Усі пломби належать до одного типу, головною ознакою якого є наявність гнучкої перемички – бандеролі, що сполучає дві округлі платівки з отвором по центру лицевої та відповідним йому виступом на зворотній стороні, за допомогою яких здійснювалося кріплення при стисканні пломби. Саме цей тип товарних пломб широко відомий у Західній Європі і, за типологією А. Г. Векслера та В. В. Зайцева, датується XVI–XVII ст. Аналогічні пломби знайдено у Новгороді [82], фортеці Орєшек [23], Смоленську [61]. Англійська товарна пломба, знайдена у 1986 р. у Києві [27], теж мала бандероль, решткі якої помітні на обох платівках. Нижче наводимо опис торговельних пломб із Самарі – Богородицької фортеці, для яких можна припускати польське чи загалом західноєвропейське походження.

1 – цілком повний екземпляр. Діаметри платівок 21 мм, довжина бандеролі 40 мм. На лицевій платівці в центрі вміщено літеру **S**, зверху якої відтиснута римська одиниця – **I**; нижче літери **A** та **K**, в яких вбачаємо ініціали Сигізмунда I Старого. На зворотній стороні зображення відсутні. Найбільшу цінність має дата – 1524 рік, яку викарбовано на бандеролі за допомогою пуансонів. У палеографії збережено особливості написання цифри 2 у вигляді літери **Z**, що властиво західноєвропейським монетам та печаткам початку XVI ст. (рис. 4.1).

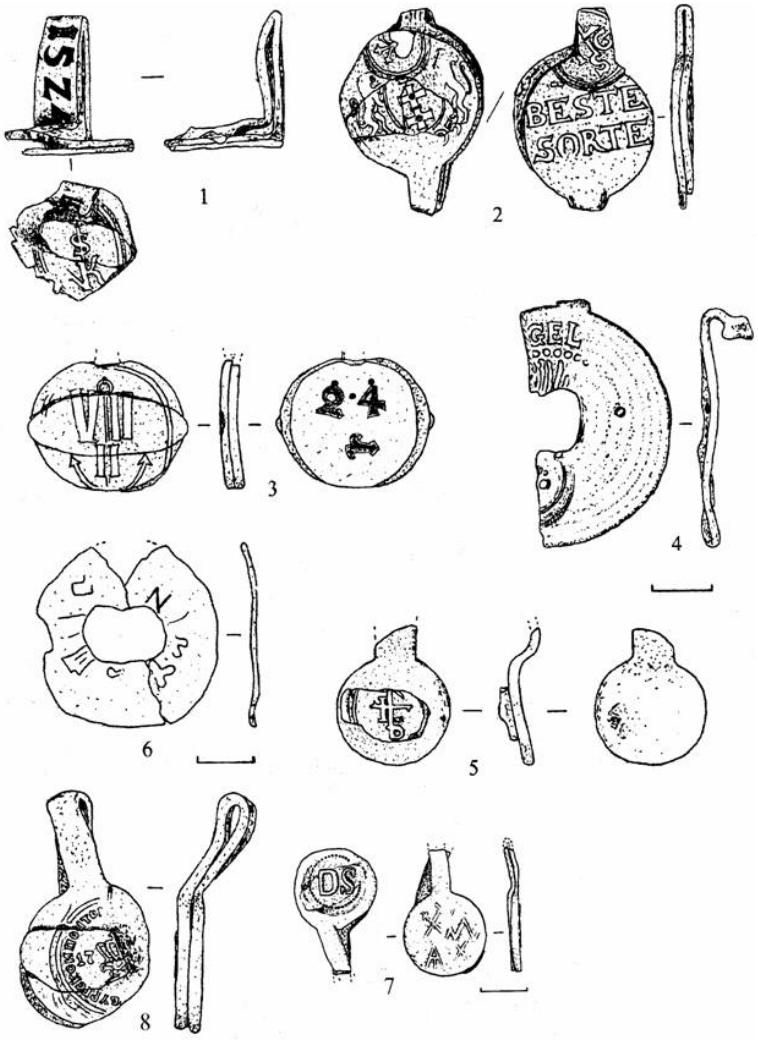

Рис. 4. Торговельні (1 –7) і поштова (8) пломби

2 – цілком повний екземпляр. Діаметри платівок 26–28 мм, довжина бандеролі 15 мм. На лицевій стороні вміщено герб м. Гданська: зображення в овальному щиті двох рівнокінцевих хрестів з короною зверху. Щит з двох боків підтримують стоячі у геральдичній позі леви. Нижче герба вміщено дату, від якої залишилися дві останні цифри: **05**. На зворотній стороні великими літерами в два рядки напис: **BESTE SORTE**.

На пломбі присутні ще два додаткових штампи. В верхній лицевій частині платівки розміщено зображення «процвітшого серця» в шнуровому обідку діаметром 10 мм. На зворотній частині штамп частково заходить на бандероль. На ньому зображено чотири латинські літери: **LT**(?)**GS**, розміщені хрестоподібно навколо літери **I** або римської одиниці. По краю штампа проходить лінійний ободок діаметром 13 мм (див. рис. 4.2).

Виходячи з форми щита на гербі Гданська, вважаємо можливим датувати пломбу 1605 роком. Підстави: до правління Сигізмунда III (1587–1632 рр.) щит мав іншу, більш складну форму; за Сигізмунда було впроваджено овальний щит, який зберігся до кінця правління Яна Казимира (1649–1668 рр.), після чого щит знову змінює форму [83, tabl. IX, № 105; tabl. XI, № 118; tabl. XII, № 131, 134; tabl. XIX, № 175, 180].

3 – дефектний екземпляр (втрачено бандероль), діаметри платівок – 22 мм. На лицевій по центру викарбовано цифри **VI** і під нею **II**, які знизу облямовують лапи дворогого якоря зі стрілоподібним завершенням кінців. На зворотній стороні у центрі пробито цифру **24**, під якою знаходиться зображення лежачого на боці дворогого якоря. Клеймо на зворотній платівці було відтиснуте вже після з'єднання пломби, тобто пізніше за штамп на лицевій стороні (див. рис. 4.3).

Вважаємо, що цифра 24 позначає дату. Деякі палеографічні особливості у написанні двійки більш властиві XVII ст., але не можна виключати одночасовості першої з наведених пломб, дата якої не викликає сумнівів, тим більш що їх знайдено поруч у подібних умовах.

4 – дефектний екземпляр: наявна лише половина лицевої платівки діаметром 40 мм. Привертає увагу надзвичайна – до 2 мм – товщина останньої та наявність відбитків ливарної матриці у вигляді концентричних кіл. Крім великого отвору в центрі для сполучання платівок пломби, справа від місця кріплення бандеролі пробито ще один отвір діаметром 1 мм.

У верхній частині викарбовано за допомогою пуансонів напис, від якого вціліли лише три латинські літери: **GEL**, підкреслені роздільно-крапковим пояском. Центр композиції становило зображення долоні (правиці) із розведеними пальцями. На нижній частині лицевої платівки знаходився відтиск ще одного, меншого за розміром, штампа, який частково перекриває попередній. Від нього збереглася частина подвійного лінійного ободка з 3-ма крапками у центрі, розташованими за схемою трикутника (див. рис. 4.4). Місце виготовлення пломби встановлюється за написом, який є скороченням від назви голландської провінції та міста Гельдерн. Саме в такому скороченні й палеографії воно зустрічається на срібних та золотих монетах Голландської республіки першої половини XVII ст. [59, с. 364, 458, табл. 75; 652, № 21].

5 – дефектний екземпляр, від якого збереглася лише зворотна платівка діаметром 19 мм. На розплесканому виступі частково зберігся відтиск штампу у вигляді рельєфної складної фігури, проміжної між хрестом та якорем із довгим, загнутим на кінці штоком, вміщеної у суцільному ободку (рис. 4.5).

6 – дефектний екземпляр: вціліла лише лицева платівка з овальним отвором у центрі. Навколо отвору помітні рештки відтиску штампа у вигляді хрестоподіб-

них знаків, доповнених викарбуваною різцем латинською літерою **N** (див. рис. 4.6).

7 – повний екземпляр гарної збереженості. Діаметр пластин – 18 мм, довжина бандеролі – 11 мм. На лицевій платівці в крапчастому обідку розміщені латинські літери **DS**, на зворотній – нечіткі зображення окремих знаків або літер (див. рис. 4.7).

Окремо виділяємо пломбу за № 8, що належала Санкт-Петербурзькій поштовій конторі. Кінцевий термін вживання подібних пломб визначається із зображення «старої» корони, яке зникає після 1712 р. Повний екземпляр доброї збереженості. Діаметри платівок 20–22 мм, довжина бандеролі 40 мм. На лицевій стороні відтиснуто штамп із зображенням у центрі російської «старої» (вживаної до 1712 р.) корони, під якою вміщено два поштових ріжка. Довкола зображень в одинарному лінійному ободку пошкоджений напис «… бургскои почто…» і рештки дати: 17… (див. рис. 4.8).

За характером зображень розглянуті екземпляри № 1–7 належать до західноєвропейських. Особливо підкреслимо наявність сюжету «рукавичка – долоня», який отримує розповсюдження в XV–XVII ст. Перше за часом зображення правиці у рукавичці долонею до глядачів відоме за свинцевою пломбою з шару XIV ст. на Михайлівському розкопі у Новгороді [32]. На чотирьох пломбах з Москви [15] та одній з Литви [85] зображення облямоване написом, як і в нашому випадку.

Прямі рівнокінцеві хрести, близькі до зображених на лицевій платівці екз. № 6, досить розповсюджені і часто доповнюються геометричними знаками, які трактуються дослідниками як знаки власності. Останні мали розповсюдження в XVI–VII ст. у Західній Європі, особливо – в Німеччині [57, с. 142, рис. 29, 30]. Відносно датування невизначених пломб XVI–XVII ст. посилаємося на точку зору визнаного фахівця Лінаса Квізікявічуса [85], підтриману московським археологом В. В. Зайцевим, який вважає можливим продовжити час їхнього існування до XVIII ст.

Наведені дані свідчать про важливе місце, яке відігравала козацька Самарь – в наступному Богородицька фортеця – в торговельних зносинах із Центральною та Західною Європою і Росією, що знаходить пояснення в існуванні поруч перевозу через Самару, котрий відігравав важливу роль у здійсненні торгівлі зі Слобідщиною та більш східними територіями. Можна стверджувати, що саме цей фактор визначив виникнення першого укріпленого поселення, на зміну якому з часом була споруджена Богородицька фортеця. Концентрація знахідок пломб в Присамар'ї є свідченням не тільки існування тут значного торговельного центру, а й важливим показником економічного стану місцевого населення. Придбати цілий кусок іноземного сукна чи іншої тканини, а саме про це свідчать знахідки пломб, мав можливість лише заможний покупець, або цей сувій був частиною платні значної кількості вояків. Сподіваємося, що наступні пошуки призведуть до нових відкриттів. Знахідка ж поштової пломби свідчить про неабияке зацікавлення російського уряду подіями, що відбувалися на південних кордонах тогочасної України, і підтверджує поштове спілкування із гарнізоном Богородицької фортеці. До речі, про це ж свідчить знахідка на місці фортеці печатки, виготовленої на зразок печатки Великої Московської митниці цього часу.

Відносно шляхів, якими товари, позначені пломбами, могли потрапляти у Присамар'я, можливо кілька припущень. Перший шлях ішов від Гданська по Вісли до Кракова і далі через Волинь до Києва, а потім униз по Дніпру чи суходолом. Другий, т. зв. дунайський, починався у Південній Німеччині біля Регенсбурга, потім поділявся на угорський, котрий ішов через Галич та південні князівства до Ки-

єва, та шлях через Південну Польщу на Володимир-Волинський і звідти до Києва [18, с. 369]. Виходячи з політичної ситуації, дунайський шлях для XVI–XVII ст. був малоймовірним; на користь переважного пересування товарів першим із згаданих шляхів свідчить традиційне розміщення великих торговельних пунктів на польсько-російському кордоні, прикладом чому Дорогочин Надбузький, де було знайдено численні пломби XII–XIV ст. [10] і який не втратив свого значення й пізніше.

С. І. Климовський, розглядаючи англійську товарну пломбу XVI ст. з Києва, доходить висновку про шляхи, якими вона могла потрапити до міста. Таких, на його думку, було два – до Нідерландів або північних німецьких міст, а далі суходолом через Німеччину на Вроцлавський ярмарок, звідти до Кракова і через Волинь до Києва. Другий – морем до Гданська, звідти по Віслі до Кракова і далі на Київ. Останній шлях, згідно з Климовським, був простішим і тому – головним [27, с. 115].

Поряд з колекцією торговельних пломб гідне місце посідають знахідки військового спрямування – деталі вогнепальної й холодної зброї, картеч та козацькі гудзики й закаблуки. Всі ці речі досить чітко датуються XVII ст. Через те, що отримані артефакти знаходяться в процесі обробки і підготовки до публікації, ми обмежимось рисунками лише частини з них. Так, серед численних знахідок куль, різного роду металевих деталей обмундирування вояків та одягу козаків, нами знайдені: курок фузеї (рис. 5.1), кремені від рушниць у свинцевій обкладинці (рис. 5.2), ключі від коліщатих замків аркебуз (рис. 5.3), литі козацькі ґудзики (рис. 5.4), закаблуки, аналогічні знайденим на місці битви під Берестечком (рис. 5.5), литу і ковану картеч (рис. 5.6), бронзову кулелійку, перехрестя шаблі угорського типу (рисл 5.7). Згадані вище предмети – лише незначна частка величезної колекції зброї та військового обладунку, що підтверджує постійне перебування численного військового контингенту на місці проведення досліджень.

Наступні два комплекси речових знахідок – матриці печаток і натільні хрести – мають скоріш особистий характер: вони несуть інформацію не стільки про події, скільки про окремих людей, а в деяких випадках допомагають ідентифікувати не лише ареал походження колишнього власника речей, а й його ім’я чи рід.

Кожна нова знахідка печатки завжди стає подією, тим більш якщо до наукового обігу вводиться не її відбиток, а власне матриця. При дослідженні території м. Самарь таких матриць печаток було знайдено вісім. Уже один цей факт вказує на важливість населеного пункту та фортеці у військовому, торговельному й політичному відношенні.

Перша печатка являє собою бронзову каблучку з восьмикутною вставкою з прозорого рожевого скла розмірами 10 х 11 мм. На ній зображено план чотирикутної фортеці з двома кутовими вежами і летячим орлом над ними. Виготовлена печатка шляхом відтиску на разігрітому до в’язкого стану склі металевого маточника. Така техніка дозволяє припустити виготовлення декількох екземплярів печаток, котрі, скоріш за все, слугували за адміністративні. Про те, що каблучка виконана не за індивідуальним замовленням, свідчить і її «безрозмірність». Розімкнуті кінці дужки, котрі заходять один за одним, дозволяли довільно змінювати діаметр, підганяючи, таким чином, під розмір пальця чергового власника. Хоч печатка була знайдена в Богородицькій фортеці і має, на наш погляд, безпосереднє до неї відношення, зображені укріплення зовсім не співпадають із збереженими до нашого часу. Відомо, що збудована в 1688 р. фортеця відбудовувалась і, можливо, перебудовувалась після 1731 року [8, с. 87, 88, 149]. Але, скоріш за все, на печатці

відтворені більш ранні укріплення козацького містечка Самарь, котре існувало на цьому місці при перевозі через р. Самара до того ж поблизу на цей час не існувало інших укріплень, крім Кодака (з 1635 р.). Перша згадка про нього є у відомій копії грамоти польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. [79, с. 263]. Тоді знаходить пояснення як форма укріплень, так і присутність польського гербового орла над ними.

Рис. 5. Знахідки військового спорядження XVII – поч. XVIII ст.

Перстень-печатку можна датувати кінцем XVI – XVII ст. за низкою ознак і, в першу чергу, за формою матриці – прямокутної, зі зрізаними кутами – характерною для українських печаток XVII ст. [38, табл. XVIII]. Насичений рослинний декор, що вкриває всю поверхню каблучки, також традиційний для ювелірних прикрас цього періоду (див. рис. 5.1). Досить типовим є зображення на адміністративних і міських печатках різних укріплень і веж, особливо якщо місту було надано магдебурзьке право [17, с. 54, 55, 77, 82, 83; 56, с. 55-57]. Зображений над фортецею орел поданий у геральдичному положенні, що підкреслює корона, яка

вінчає його (окремі деталі котрої неможливо детально роздивитись через її невеликі розміри та сучасний стан) [3, с. 173, 174].

Друга адміністративна печатка була знайдена на ділянці в фортеці, найнасиченішій неординарними предметами: товарними пломбами, монета ми, прикрасами тощо. Печатка являє собою овальну вставку в каблучку з безбарвного скла розмірами 20 х 18 мм з огранкою по краю. Зберігся також витончений бронзовий ободок – карст. Сліди припаювання свідчать про спосіб, яким він кріпився до втраченої в наш час дужки (рис. 5.2). На печатці дуже тонко і професійно вигравіювано трищогловий фрегат з двома рядами портів. На відбитку корабель пливе ліворуч, ніби віддаляючись від спостерігача (рис. 5.4). Повною аналогією досліджуваному типу може слугувати печатка Великої Московської митниці 1707 р., на якій також зображено фрегат, що йде ліворуч [37, с. 116, табл. XIV, 8]. Будучи офіційним типом митної печатки петровського часу, печатка з фрегатом дозволяє вважати, що в Богородицькій фортеці на початку XVIII ст. існувала й митниця.

Рис. 5. Колекція печаток і гербові гудзики:
1–10 – матриці й відбитки печаток; 11, 12 – гудзики

Обидві адміністративні печатки виконані на високому професійному і ювелірному рівні свого часу, що припускає їх централізоване виготовлення граверами за спеціальним замовленням.

Наступну групу матриць можна віднести до особистих печаток, які належали козацькій старшині; їх ідентифікація викликає певні ускладнення, оскільки українська козацька геральдика – складна й маловивчена галузь науки. Це пов’язано як

із недостатністю писемних першоджерел, так і з штучним стримуванням інтересу до даного питання в роки радянської влади. Єдина ґрунтовна праця з цієї проблеми – «Малороссийский гербовник» В. К. Лукомського і В. Л. Модзалевського – була перевидана лише у 1993 р. і не може охопити всієї різноманітності українських казацьких гербів. За справедливим зауваженням В. Л. Модзалевського, козацька печатка, що виникла «спонтанно», в першу чергу з утилітарною метою, не мала суворих канонів і правил до побудови герба. Особливо це торкнулося ранніх печаток української старшини доби Гетьманщини, яка вийшла, головним чином, з народної маси в самому широкому сенсі цього слова [38, табл. XIII]. Тип герба на печатках повністю ще не склався і міг виправлятися і доповнюватися членами родів і їх нащадками за власним бажанням. Все це враховувалося нами при роботі з печатками з Богородицької фортеці.

Печатка № 3 (згідно з загальною нумерацією) являє собою бронзову чоловічу каблучку діаметром 22 мм. Щиток плаский, зі зрізаними кутами, що наближає його до восьмикутника. Розміри 18 х 17 мм. Центром композиції слугує прямокутний щит, поле якого перерізується двома діагоналями (перев'язями), котрі утворюють «андріївський» хрест. Щит увінчаний стилізованою короною з трьома зубцями і оточений рослинним орнаментом. По краю печатки – рамка, що повторює форму щитка (рис. 5.5). Печатка впевнено датується XVII ст. за восьмикутною формою щитка, найулюбленішою серед особистих печаток козацької старшини того часу. Датування підтверджує стиль і техніка гравіювання. Аналогічно оформлені печатки наводять у своїй роботі В. К. Лукомський і В. Л. Модзалевський [38, табл. XVIII]. З великою часткою вірогідності зображений на персні герб можна пов'язати з нащадками Клементія Лагоди, котрий походив з роду Василя Лагоди, сотника Хорольського (1685 р.) и Миргородського полкового осавула (1691–1701 рр.) [38, с. 90]. Відсутність інших аналогічних гербів в українській козацькій геральдиці розглянутого періоду непрямо підтверджує нашу позицію. До вищенаведеного можна додати, що територія гирла р. Самара і Богородицька фортеця певний час знаходились у веденні Полтавського і Миргородського полків [81, с. 76].

Наступна печатка № 4 являє собою овальну бронзову матрицю размірами 24 х 21 мм, 2 мм завтовшки. На зворотному боці помітні сліди напилка і пайки, що вказує на існування втраченої раніше ручки. В центрі зображення знаходиться невеликий гербовий щит з овальним нижнім краєм. У щиті розміщено чотирикінцевий хрест з розширеними кінцями і променями, які виходять з перехрестя. Навколо хреста багатий рослинний орнамент, котрий вкриває всю матрицю, крім невеликої ділянки над щитом, де викарбувані літери **И В П**. Напис читається при повороті печатки на 180°. Літера «И» передана різб'ярем без врахування дзеркальності відбитку (див. рис. 5.6). Грубий стиль різб'ярства і помилки говорять про низький професійний рівень майстра. Можливо, що печатку виготовлено безпосередньо на місці, в зв'язку з гострою необхідністю візування якихось документів. Усі деталі дозволяють нам датувати печатку XVII–XVIII ст. Атрибутувати її за гербом важко, оскільки в «Малороссийском гербовнике» аналогії відсутні. Літери «ИВП», безсумнівно, є ініціалами власника і з певною часткою вірогідності можна припустити належність печатки полковнику Самарському Гнату Пшеничному. Останній згадується Феодосієм Макаревським у зв'язку з офіційним листом, датованим 22 лютого 1772 г. за № 749 до митрополита Київського про затвердження священика Богородицької Свято-Покровської церкви [69, с. 408, 409].

Печатка № 5 також бронзова, прямокутна зі зрізаними кутами і має розміри 15 х 14 мм. Відлита разом із стержнеподібною, круглою в розтині ручкою, при-

крашеною трьома поясками. Ручка закінчується кільцем для підвішування. Висота печатки – 25 мм, діаметр кільця – 9 мм. На печатці вирізане серце, з якого виходять язики полум'я, крайні з яких трохи загнуті донизу. Серце облямовують дві волюти, вся композиція оточена восьмикутною рамкою (рис. 5.7). Датується печатка межею XVII–XVIII ст. Атрибутувати її складніше, оскільки палаюче серце є основним елементом багатьох складніших гербів українського козацтва. Найближчим можна вважати герб роду Спащенко-Кич, де під палаючим серцем зображено лежачий півмісяць [38, с. 173]. Він належить нащадкам Юрія Спащенка – знатного військового товариша і в такому вигляді існує з 1721 р. Лежачий півмісяць вказує на відзнаку у війні з мусульманами і може бути пізнішим додатком. Можливо, що на печатці з Богородицької фортеці представлений ранній варіант герба, тобто до 1721 року.

Наступна за нею печатка № 6 круглої форми діаметром 1,9 см і фігурною ручкою 3 см заввишки носить зображення серця під короною з п'ятьма зубцями (див. рис. 5.8). Знайдена в 30-ти метрах на північ від вищерозглянутої печатки і відрізняється від неї лише присутністю корони, що дозволяє нам припуститися як можливості родинних зв'язків власників обох печаток, так і належності їх одному власнику. В цьому випадку печатка була виготовлена замість втраченої, оскільки за низкою ознак є хронологічно пізнішою і може датуватися першою половиною XVIII ст. Цим пояснюється і додавання корони як претензії на знатне походження.

Печатка № 7 кругла, діаметром 19 мм й загальною висотою 35 мм. Виточена на токарному станку фігурна ручка спиляна з двох боків до товщини 1,5 мм і прикрашена вирізом, який повторює її зовнішні обриси (див. рис. 5.9). На печатці розміщені чотири імператорські корони, розташовані навхрест навколо «сонечка» або багатопроменевої зірки. Такий сюжет не дозволяє нам віднести її до печаток козацької старшини, а припускає належність одному з офіцерів російського гарнізону фортеці. Композиція зображення знаходить близьку аналогію на карбованцях Петра I, карбованих Петербурзьким монетним двором у 1724–1725 рр., де в центрі також знаходиться аналогічна зірочка. В зв'язку з цим печатка виготовлена не раніше за 1724 рік. Після невдалого Прутського походу Петра I, фортеця за умов мирного договору з Портою була зруйнована в 1711 р. і відновлена лише після 1731 р. [8, с. 149]. Саме цим часом, скоріш за все, слід датувати розглянуту печатку і віднести її, таким чином, до найпізніших із знайдених у фортеці.

Печатку № 8 знайдено в 250 метрах на північ від фортеці, майже біля берега р. Кримка, що відповідає території, котру раніше обіймав посад. Вона являє собою бронзову матрицю овальної форми розмірами 23 х 22 мм. Обламана ручка збереглася до висоти 18 мм. На печатці зображено складний дворянський герб (див. рис. 5.10), опис котрого проводиться за правилами, вживаними в європейській геральдиці, коли позначення правого й лівого боків дається відносно «носія» щита [3, с. 141]. Але тому що ми описуємо матрицю, а не відбиток, то її дзеркальність спрощує це завдання. Гербовий щит барокової форми розділений вертикально на два поля. В правому зображена половина зубчастого колеса з квадратною втулкою. Згідно із встановленими і визнаними канонами геральдики чотирикутник в середині колеса вказує на те, що воно належить до годинникових [37, с. 46]. У лівому полі – стоячий на задніх лапах лев праворуч. Щит увінчано турнірним рицарським шоломом під дворянською короною. Нашоломник має вигляд протоми стоячого вправо лева з роздвоєним хвостом. З обох боків щит підтримують леви в геральдичних позах. Печатка добре датується за формою щита.

Так, з'явившись у середині XVII ст., щит в стилі бароко міцно утверджується в західноєвропейській геральдиці в XVIII ст. Форма корони характерна для дворянських гербів Данії, Польщі, Італії, Франції [84, с. 320, 321, рис. 19].

На жаль, нам не вдалося встановити власника печатки, чотириразове повторення зображень лева, скоріш за все, слугує промовистою емблемою і вказує на його прізвище. Знахідка західноєвропейської печатки на території посаду підтверджує факт широких міжнародних контактів. На місці її знахідки раніше, вочевидь, розташовувалася корчма або подібний їй заклад: опосередкованим підтвердженням цього висновку виступає знахідка поблизу печатки двох західноєвропейських формених ґудзиків. Перший являє собою бронзовий позолочений диск діаметром 27 мм і завтовшки 1,5 мм з гербовим щитом у центрі. Щит – найвживанішої в Європі, починаючи з кінця XVIII ст., французької форми. Дрібна поперечна штриховка передає лазоревий колір поля щита. В центрі розміщено грецький рівнокінцевий хрест з сяйвом. У російській геральдиці подібні герби відсутні. Тип срібного хреста на лазоревому тлі має місце в емблемах духовних осіб й французьких мушкетерів. Другий бронзовий ґудзик відрізняється лише діаметром – 13 мм і зображенням тюльпана, оточеного широким обідком з зубчастим краєм (див. рис. 5.12). Зворотні боки ґудзиків гладенькі, вушка припаяні з круглого в розтині дроту. Разом на території фортеці й посаду знайдено понад дві сотні формених ґудзиків, проте майже всі вони гладенькі і відповідають, в цілому, загальновживаним у російській армії від Петра I до Катерини II зразкам.

Переходячи до стислого огляду колекції натільних хрестів, слід підкреслити стратегічне значення населеного пункту як в XVII–XVIII ст., так і в попередні часи. Значна кількість печаток, котрі належали верхівці українського козацтва, свідчить про збереження за нею важливої ролі у військовій і цивільній адміністрації Богородицької фортеці.

Колекція натільних хрестів, отримана з території фортеці й посаду, якому передувало містечко Самарь, на сьогодні (на кінець 2003 р. – *В. Векленко*) налічує більше 60 одиниць, причому до наукового обігу введено вже 54 знахідки [13; 14]. За стилем виконання натільні хрести з Богородицької фортеці та її околиць досить різноманітні, що свідчить про їх різночасовість та належність до різних шкіл і типів. Всі вони відносяться до виду простих (монолітних) нагрудних натільних хрестів. За типом майже всі вони належать до латинських (чотирикінцевих) хрестів, у яких вертикальна балка довша за горизонтальну, прямолінійних за формою або з розширеними чи звуженими до кінця балками, що виступає іноді класифікаційною ознакою [68, с. 11]. Всі знахідки, в переважній своїй більшості, належать до двопланових за композицією, коли в латинський хрест вписано або класичний восьмикінцевий хрест з тими чи іншими варіаціями чи додатками, або, як в хресті запорозького походження другої пол. XVIII ст., – латинський хрест із розширеними балками.

З найдавніших примірників маємо два фрагментованих хрести XIV–XV ст., три хрести кін. XVI–XVII ст. Найбільше отримано російських виробів XVII ст. – 32 знахідки, що відповідає часу будівництва і функціонування Богородицької фортеці, причому більшість з них центрально- і північноросійського походження. Досить багато – 8 одиниць – хрестів, виконаних у традиції українського бароко (рис. 6). Більше 10 – хрести російського походження XVIII ст.

Безумовно, чи не найцікавішими є знахідки українських барочних хрестів. Донедавна вважалося, що українці в XVI–XVIII ст. не носили натільних хрестів [60, с. 67], проте ніде не конкретизовувалися верстви населення, які обходилися

без цього важливого культового атрибута. Цілком можливо, що це були власне запорозькі козаки [20, с. 203], специфіка віросповідування яких не досліджена через відсутність репрезентативних джерел. Але полтавські археологи під час проведення археологічних робіт у центральній частині м. Полтави знаходили поховання XVII–XVIII ст. з натільними хрестами на небіжчиках.

Щоб краще «читати» зображення барочних хрестів на рисунку, даємо описи двох оригінальних витворів. Хрест № 41 (рис. 6.1), загальною висотою з вушком 48 мм та 25 мм завширшки по раменах, з емальованою лицевою частиною, композиція якої складається з трьох компонентів – зовнішнього і внутрішнього хрестів та декоративного оточення.

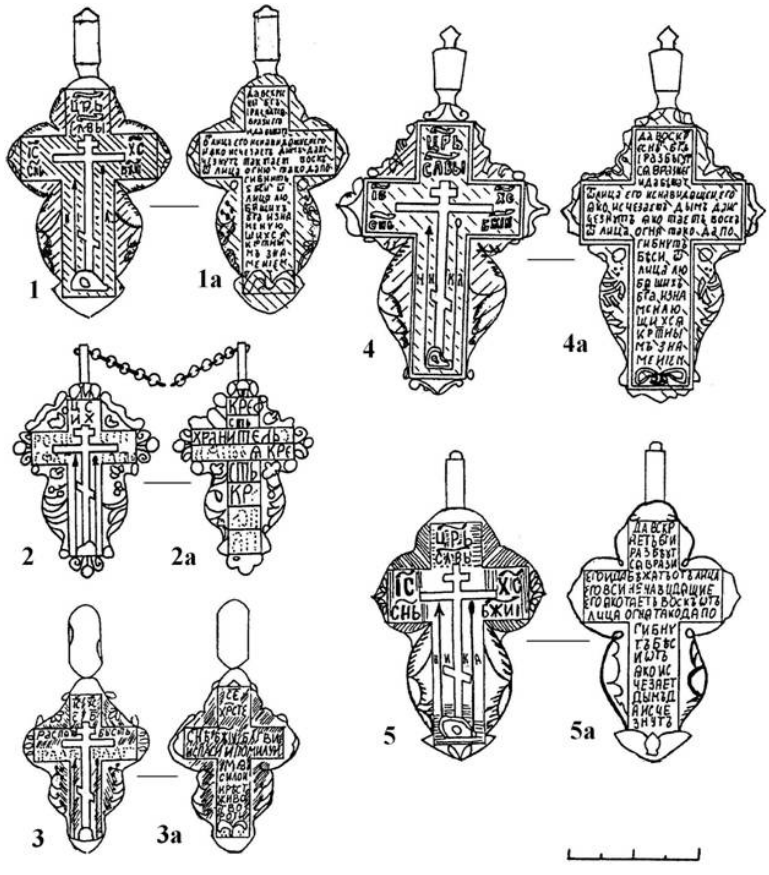

Рис. 6. Барочні натільні хрести межі XVII – XVIII ст.

Внутрішній восьмикінцевий хрест 21 х 11 мм стоїть на скелеподібній Голгофі, максимальна висота якої 3 мм, а основа – 5,5 мм, котра має в собі символічне зображення Адамової голови. Обабіч зносяться спис і тростина, які, в свою чергу, слугують розподільними межами між літерами слова **н.и.к.а.** (переможець).

Зовнішній прямий латинський хрест з довжиною вертикальної балки 32 мм, горизонтальної – 21 мм та їх шириною 7 мм, був вкритий синьою емаллю крім горішньої частини вертикальної балки, яка була заповнена блакитною емаллю, де знаходиться скорочений під титлами напис **црь слвы**. По кінцях рамен в два ряди – скорочення під титлами: верхній ряд – **іс.хс.**, нижній – **снь. бжіи.** (син Божий).

Декоративне оточення вкрите: вгорі – блакитно-білою емаллю, по кінцях рамен – синьою, внизу – білою. Зовнішні контури в цілому повторюють контури

хреста, мають плавно-округлі лінії, властиві витворам українського бароко. Поле декору вкрите рослинним гілчастим орнаментом.

Зворотний бік (див. рис. 6.1а) має двочасну композицію – основний хрест 32 х 21 мм з шириною горизонтальної балки 7 мм, вертикальної – 8 мм та декоративне оточення, заповнене рослинним орнаментом. Основний хрест несе в собі оберіжний варіант псалму «Да воскреснет Бог», який відрізняється від канонічного зразка. Тло зворотного боку було вкрите синьою емаллю.

Хрест № 36, срібний литий, 36 (з вушком) х 22 мм, з вцілілим фрагментом срібного натільного ланцюжка 15 мм завдовжки. Композиція його складається на лицевому боці з трьох компонентів – зовнішнього і внутрішнього хрестів та декоративного оточення (див. рис. 6.2).

Внутрішній восьмикінцевий хрест 19 х 10 мм стоїть на двопагорбній Голгофі максимальною висотою 2 мм і основою 3 мм. Обабіч нього зносяться спис і тростина, які мають підґрунтя не на Голгофі, а поряд з нею.

Зовнішній прямий латинський хрест 24 х 16 мм з шириною балок 5 мм має написи навколо верхівки і рамен внутрішнього. Вгорі – **ц.с.и.х.** (цар слави Ісус Христос), над і під раменами – текст непрочитаний через недостатню прорізаність літер. Зауважимо, що це – третій в колекції текст, де ім'я Спасителя пишеться через літеру «и» (до нього подібна транскрипція відзначена на № 21 та 38). Декоративне оточення орнаментоване візерунками рослинного характеру.

Зворотний бік (див. рис. 6.2а) складається з прямого латинського хреста і декоративного оточення, яке заповнене рослинним орнаментом. Нанесена на нього молитва хресту-хранителю не прочитана повністю через відсутність прорізки літер.

Маємо також три невеликих, можливо, «жіночих», хрестики, аналогічні зображеному на рис. 6.3а. Інші знахідки як натільних хрестів, так і предметів аналогічного призначення не менш цікаві й самі по собі, проте в загальній сукупності отриманих артефактів дозволяють побачити картину, що значно відрізняється від звичних стереотипів. Описувати всі коплекси і окремі оригінальні знахідки в даній статті немає потреби, простіше знайомитися з окремими спеціальними публікаціями фахівців ДНУ. Частина матеріалів уже видрукувана [22; 29; 30; 39], інші знахідки знаходяться або в друці, або обробляються.

Проте на підставі синтезу джерелознавчих та історіографічних студій і археологічних надбань уже сьогодні можемо говорити про важливість Нижнього Присамар'я взагалі і території навколо м. Самари (Старої Самари) зокрема в торговельному, адміністративному та господарчому житті регіону в XVI–XVIII ст., а можливо, і в давніші часи. Тим більше, що стали відомі знахідки, зроблені В. В. Бінкевичем й В. Ф. Камеко в 1955–1965 рр. на досліджуваній території – срібні монети XIV ст. Володимира Ольгердовича і татарські монети XIV–XV ст. [8, с. 11].

Таким чином, на підставі археологічних робіт маємо свідчення про досить значний український і запорозький слід в опануванні регіону в той час, коли ця земля вважалася спустошеною ординською навалою і татарськими нападами. Регіон, розташований у XVII ст. на межі зіткнення інтересів Гетьманщини, Війська Запорозького, Польщі, Кримського ханства і Росії, не міг бути суцільною пусткою, і спроба будівництва великого міста наприкінці XVIII ст. – першого Катеринослава на р. Самара поряд зі старовинними містечками і поселеннями – гарний тому приклад (рис. 7).

Про це свідчать перші результати пошуків науковців-археологів Дніпропетровського національного університету. Завдяки проведеним дослідженням, дис-

кусію відносно місцезнаходження Богородицької фортеці можемо вважати вичерпаною. Так само сьогодні є досить вагомі підстави підкреслювати, що «старовинне містечко» Самарь було розташоване частково на території Богородицької фортеці, а більшою частиною – на місцевині, яка належала посаду останньої (зараз – сел. Шевченко), де добре простежується культурний шар XVI–XVII ст. і звідки походить переважна більшість знахідок, котрі підтверджують виняткове стратегічне та торговельне значення цього тогочасного населеного пункту.

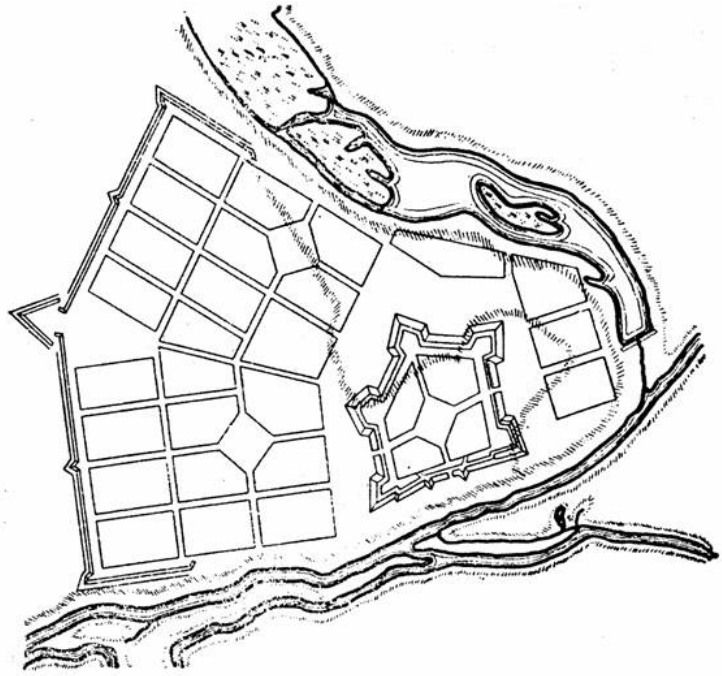

Рис. 7. План міста 1784 р. навколо фортеці

Бібліографічні посилання

1. **Апанович О. М. Р**озповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К., 1991.
2. **Аркас М. М.** Історія України-Русі / М. М. Аркас. – К., 1990.
3. **Арсеньев Ю. В.** Лекции, читанные в Московском археологическом институте в 1907/08 году / Ю. В. Арсеньев. – М., 1908.
4. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Під ред. Д. Я. Телегіна. – К., 1997.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. – Т. 1. – К., 1998.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. – Т. 2. – К., 2000.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776 / Упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – К., 1994.
8. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
9. **Бойко А. В.** Питання будівництва Катеринослава в працях Д. І. Яворницького (матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва : Матер. наук. читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 62–72.
10. **Болсуновский К. В.** Дорогочинские пломбы / К. В. Болсуновский. – К., 1894. – Ч. І.
11. **Брехуненко В.** Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунодефіциту) / В. Брехуненко // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – Київ–Нью-Йорк, 2002. – С. 413–431.
12. **Векленко В. О.** До уточнення місцезнаходження містечка Самара (Стара Самара) та Богородицької та Новосергіївської фортець / В. О. Векленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип. 2. – Д., 2003. – С. 241–247.
13. **Векленко В. О.** Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 142–158.

14. **Векленко В. О.** Православні старожитності Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 56–74.
15. **Векслер А. Г.** О находках западноевропейских пломб при раскопках на Гостином дворе в Москве / А. Г. Векслер, В. В. Зайцев // Тез. докл. VII Всероссийской нумизматической конференции в Ярославле. – СПб., 1999. – С. 242.
16. **Вермуш Г.** Афёры с фальшивыми деньгами / Г. Вермуш. – М., 1990.
17. **Винклер П. П.** Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесённые в полное собрание законов с 1649–1900 гг. [Репринт воспроизв. издание 1899 г.]. – М., 1991.
18. Древняя Русь: Город, замок, село. – М., 1985.
19. **Зайцев В. В.** Некоторые вопросы чеканки и обращения севских чехов / В. В. Зайцев // Нумизматика в историческом музее. Нумизматический сборник. – 4. XIV. – М., 2001. – С. 232–242.
20. Історія русів. – К., 1991.
21. **Кавун М. Е.** Картографічний матеріал кінця XVIII ст. як джерело з формування м. Катеринослава / М. Е. Кавун // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1 : Матер. Першої міжрегіон. іст. – краєзн. конф. – Д., 1998. – С. 104–110.
22. **Камеко В. Ф.** До часу виникнення та місця знаходження «містечка Самарь» / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич, В. М. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 40–49.
23. **Кильдюшевский В. И.** Средневековые печати и торговые пломбы из раскопок крепости Орешек / В. И. Кильдюшевский // КСИА. – 1986. – № 183. – С. 110–114.
24. **Клещинов В. Н.** Определитель лицевых строк проволочных копеек царя Петра Алексеевича / В. Н. Клещинов, И. В. Гришин. – М., 1992.
25. **Клещинов В. Н.** Реконструкция и классификация штемпелей проволочных копеек совместного правления царей Ивана и Петра Алексеевичей (1682–1696 гг.) / В. Н. Клещинов, И. В. Гришин. // Междунар. нумизмат. альманах «Монета». – Вологда, 1995. – С. 25–27.
26. **Климовский С. И.** Клад монет XVIII в. из с. Большие Проходы (Украина, Харьковская обл.) / С. И. Климовский // Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб., 1998. – С.109-111.
27. **Климовський С. І.** Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва / С. І. Климовський. // Археологія. – 1997. – Вип. 2. – С. 112–116.
28. **Ковальова І. Ф.** Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура. – Острог, 2002. – С. 43–45.
29. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002, Вип. 1; 2003, Вип. 2. – С. 187–190.
30. **Ковальова І. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 49–56.
31. **Козловський А.** Роль археологічних пам'яток у вивченні історії запорозького козацтва / А. Козловський // Історія. Матер. III Міжнародного конгресу українстів. – Ч. І. – Харків, 1996. – С. 43–48.
32. **Колчин Б. А.** Михайловский раскоп / Б. А. Колчин, С. А. Хорошев // Археологическое изучение Новгорода. – М. : Наука, 1978. – С. 147–159.
33. **Костомаров М. І.** Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров. – К., 1992.
34. **Костомаров Н. И.** Мазепа / Н. И. Костомаров. – СПб., 1889.
35. **Котляр Н. Ф.** Кладоискательство и нумизматика / Н. Ф. Котляр. – К., 1974.
36. **Крупницький Б. Д.** Гетьман Пилип Орлик / Б. Д. Крупницький. – К., 1991.
37. **Лакиер А. Б.** Русская геральдика / А. Б. Лакиер. – М., 1990.
38. **Лукомский В. К.** Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – К., 1993.
39. **Маріна З. П.** Археологічні дослідження Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 35–40.
40. **Мельникова А. С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / А. С. Мельникова. – М., 1989.
41. **Мицик Ю. А.** Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик.– Д., 1997.
42. **Мицик Ю. А.** Скільки років Дніпропетровську? / Ю. А. Мицик // Прапор юності. – 1990. – 31 липня.
43. **Мицик Ю. А.** Місто на Самарі / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохій. – Д., 1994.
44. **Мицик Ю. А.** Феномен Українського козацтва і перспективні напрямки його дослідження / Ю. А. Мицик // Історія. Матер. III Міжнар. конгресу українстів. – Ч. І. – Харків, 1996. – С. 62–70.

45. **Мокляк В.** До питання про склад Полтавського козацького полку / В. Мокляк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 168–173.
46. **Мороз В.** Татарські напади і заселення Степової України / В. Мороз // Під знаком Кліо. – Д., 1995. – С. 136–146.
47. **Новосельцев В. Н.** Боратинки: история чеканки и каталог / В. Н. Новосельцев // Нумизматический сб. 2. – М., 1992. – С. 68–112.
48. **Оглоблін О.** Гетьман Мазепа та його доба / О. Оглоблін. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001.
49. От Сечи Запорожской. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Д., 1991.
50. **Потин В. М.** Монеты. Клады. Коллекции / В. М. Потин. – СПб., 1993.
51. **Репан О. А.** Бунчукове товариство у 1735–1739 роках / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.]. – Вип. 1. – Д., 2001. – С. 28–39.
52. **Репан О. А.** Два документи з історії місцевого краю 18 ст. / О. А. Репан // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович: [зб. ст.]. – Д., 1995. – С. 38-39.
53. **Репан О. А.** Наш край у 30-ті роки XVIII ст. / О. А. Репан. // Історія та культура Подніпров'я : [зб. наук. пр.]. – Д., 1998. – С. 15–20.
54. **Репан О. А.** Поорілля у 1736 році / О. А. Репан // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1 : Матер. Першої міжрегіон. іст.-краєзн. конф. – Д., 1998. – С. 97–100.
55. **Ретовский О. Ф.** К нумизматике Гиреев / О. Ф. Ретовский // Тр. Московского нумизматического общества. – М., 1905. – С. 186–308.
56. **Румянцева В. В.** Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В. В. Румянцева. – К., 1986.
57. **Рыбина Е. А.** Археологические очерки истории Новгородской торговли X–XIV вв. / Е. А. Рыбина. – М., 1978.
58. **Рыбина Е. А.** Товарные пломбы из Турнэ в Новгороде / Е. А. Рыбина // СА. – 1981, № 1. – С. 398–400.
59. **Рябцевич В. Н.** Нумизматика Беларуси / В. Н. Рябцевич. – Минск, 1995.
60. **Свєшніков І. К.** Музей-заповідник «Козацькі могили» : [путівник] / І. К. Свєшніков. – Львів, 1990.
61. **Сиденко Д. А.** Западноевропейская товарная пломба из Смоленска / Д. А. Сиденко // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. – СПб., 2001. – С. 183-184.
62. **Скальковський А. О.** Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
63. **Смирнов В. Д.** Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России / В. Д. Смирнов // ЗООИД. – Т. XV. – О., 1889. – С. 222-223.
64. **Спасский И. Г.** Русская монетная система / И. Г. Спасский. – Л., 1970.
65. **Стороженко І. С.** Степовий кордон України (XV–XVIII ст.) / І. С. Стороженко // Дніпропетровськ: Віхи історії. – Д., 2001. – С. 16–48.
66. **Супруненко О. Б.** Диканський скарб 1953 року / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник. – Вип. 2. – Полтава, 1994. – С. 152–158.
67. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.–Запоріжжя, 2002.
68. **Федоров Ю.** Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов / Ю. Федоров. – СПб., 2000.
69. **Феодосій (Макаревський)** Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття / Феодосій (Макаревський). – Д., 2000.
70. **Фролова Н. В.** Клад монет XVIII в. из Добротово / Н. В. Фролова // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996. – С. 222–224.
71. **Храменков А. В.** Фальшивые полушки 1718-1722 гг. / А. В. Храменков // Девятая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб., 2001. – С. 150-151.
72. **Чернов Е. А.** Начало времени «URBIS» в истории Днепропетровска / Е. А. Чернов. // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1: Матер. Першої міжрегіон. іст.-краєзн. конф. – Д., 1998. – С. 110–114.
73. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
74. **Швидько Г. К.** Картографічні матеріали РДВІД як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1: Матер. Першої міжрегіон. іст.-краєзн. конф. – Д., 1998. – С. 92–96.
75. **Швидько Г. К.** Коментарі / Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття / Г. К. Швидько. – Д., 2000. – С. 1055–1070.

76. **Швидько Г. К.** А. О. Скальковський та його «Історія Нової Січі…» / Г. К. Швидько / А. О. Скальковський «Історія Нової Січі або останнього Крша Запорозького». – Д., 1994. – С. 3–16.
77. Швидько Г. К. Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / Г. К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.]. – Д., 2001. – С. 107–121.
78. **Швыдько А. К.** Типология городов Левобережной Украины второй половины XVII–XVIII века / А. К. Швыдько // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований : [межвуз. сб. науч. тр.]. – Д., 1989. – С. 106–115.
79. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990 .
80. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. 2. – К., 1990.
81. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / / Д. І. Яворницький. – Т. 3. – К., 1993.
82. **Янин В. А.** Новгородская экспедиция / В. А. Янин, Б. А. Колчин, В. Г. Миронова [и др.] // АО 1977. – М., 1978. – С. 45.
83. **Gumovski M.** Monety Polskie / M. Gumovski. – Warszawa, 1924.
84. **Gert Oswald** Lexikon Heraldik / Oswald Gert. VEB Bibliographisches Instiut Leipzig. – 1984.
85. **Kvizikevicius L.** Svininiu antspaudu radiniai Vilniye XVI–XVIII a importiniu audeclu precybos atspi ndvs / L. Kvizikevicius // Lietuvos archeologija. – 1999. – T. 18. – S. 243.

Уперше опубліковано: Український археографічний щорічник: вип. 8/9. – Київ–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.

В. О. Векленко

АНАЛІЗ КАРТОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ДО ІСТОРИЧНИХ ТОПОНІМІВ НИЖНЬОГО ПРИСАМАР'Я

Розглянуто картографічні матеріали XVI–XVIII ст. в контексті співставлення з історичними топонімами Орільсько-Самарського межиріччя та Нижнього Присамар'я.

Історичні топоніми в Нижньому Присамар'ї, як і в усьому Орільсько-Самарському межиріччі, упродовж тривалого терміну були предметом численних дискусій про час їхнього заснування або місцерозташування на сучасній географічній мапі регіону. Багато студій, котрі базувалися на створених у минулому відверто помилкових або недостатньо аргументованих гіпотезах, перетворилися на загальновживані й загальноприйняті аксіоми. Внаслідок цього довести наукову істину стає досить складно, оскільки за кожною точкою зору стоїть чиясь шанована постать, яка відверто ігнорує навіть абсолютно безсумнівні докази, хоч іще Арістотель сказав, що «о вещах верно судит тот, кто прослеживает их развитие с самого начала».

Не ставлячи за мету спростувати в даній публікації ту чи іншу точку зору про розміщення відомих на території Дніпропетровщини історичних містечок або культових споруд, вважаємо за необхідне ввести до наукового обігу опосередковану інформацію, отриману з топографічних матеріалів XVII–XVIII ст., знайдених у тому числі і в інтернет-ресурсах, яка може надати допомогу в дослідженні регіональної історії цього періоду.

Найдавнішими існуючими зараз історичними топонімами на Лівобережжі Дніпра, а саме в Орільсько-Самарському межиріччі, є сучасне селище міського типу Царичанка, заснування котрої визначене близько 1604 р., та Самарський Пустинно-Микільський монастир, про який «в історіографії усталилася думка, що обитель була заснована в 1576 р.» [8, с. 82]. Стосовно Царичанки, підтвердженим фактом є те, що вона дійсно започаткована в XVII ст., оскільки Ю. А. Мицик навів

© В. О. Векленко, 2008

свідчення про існування печатки міста Царичанки, прикладеної до купчої 1667 р. [10, с. 18], усі інші посилання на давніше походження бездоказові. Не допоможуть у цьому і топографічні матеріали: найдостовірніші мапи першої половини XVII ст. роботи де Боплана дуже реально зображують річки, проте не містять у цьому регіоні жодного населеного пункту. У Пооріллі ж на деяких примірниках є тільки одна визначена назва «**Kacane Topol**» [5, с. 222].

Мапи XVI ст. іноді мають просто фантастичні відтворення місцевин, передаючи тогочасний стан уявлення про ці території. Характерними зразками є «Карта Росії» 1562 р. Антонія Дженкінсона [23], видана Абрахмом Ортеліусом 1570 р. (рис. 1) та «Карта Русії і суміжних» [21] 1594 р. Герарда Меркатора (рис. 2).

Рис. 1. Мапа Росії Антонія Дженкінсона 1562 р.

Картографічні матеріали XVII ст., за винятком Бопланових мап, – схематичні, прикладом чого можуть слугувати «Карта Руссії» (рис. 3), складена за оригіналом царевича Федора Борисовича [19], 1613-1614 рр. (Гессель Геррітс; з Атласу Блау; Амстердам, 1640–1670 рр.) та мапа Росії Генріха Хондіуса [20] за оригіналом Ісаака Масси 1634 р. (рис. 4). Такими ж є «Карта Північної, Східної і Південної частин Московії» за оригіналом Ісаака Масси (з Атласа Блау; Амстердам, 1640–1670 рр.) [17] і карта Росії та Скандинавії Ніколаса Вісхера (Піскатора), видрукувана в Амстердамі 1660 р. [22]. Територія Орільсько-Самарського межиріччя на них позначена дуже умовно (це стосується, у першу чергу, і зображення річок), показано лише один топонім – місто Орел (Орлик) на північ від гирла Орілі. Винятковим явищем серед подібних джерел є результати ґрунтовних досліджень Боплана, на яких чітко визначено не тільки місцерозташування основних річок регіону, а й

їхні досить невеликі притоки: у Самару впадають Кільчень, Вовча, Гнилуша, Татарка й Бик, в Оріль – Лип'янка, Берестова та ін. [3; 4; 9].

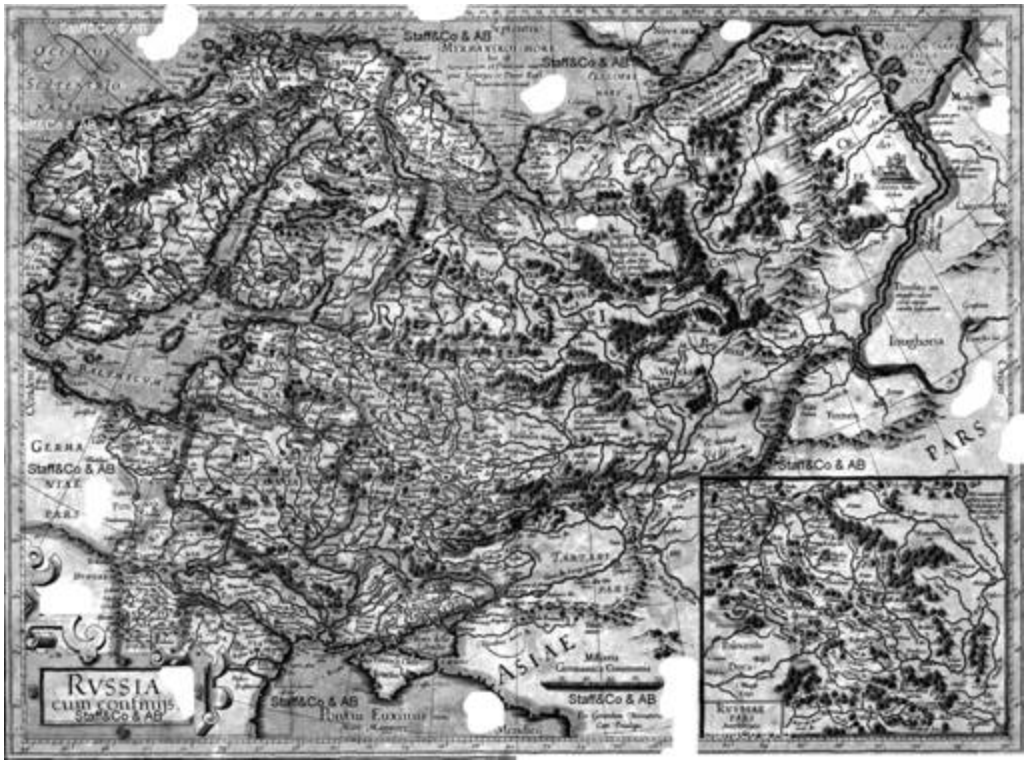

Рис. 2. Мапа Герарда Меркатора 1594 р.

Визначною подією в картографічній справі досліджуваної території стала поява результату спільної творчості – Мапа південно-західних земель – Якова Віллімовича Брюса і Георга фон Менгдена, створена ними після Азовського походу 1696 р. та видана в 1699 р. Яном Тессінгом в Амстердамі. Її оригінал було вивезено Петром І у Голландію для гравіювання і друку російською та латинською мовами, і вона стала першою мапою, складеною росіянами і випущеною за їхньою ініціативою до загального вжитку [13].

Основна заслуга у створенні цієї мапи належить Якову Брюсу, який під час облоги Азова займався, крім усього іншого, кресленням земель від Москви до берегів Малої Азії (після опублікування мапи був пожалуваний Петром у полковники) [22]. На початку петровських перетворень з'явилася мапа Півдня імперії, чудова за якістю, що свідчило про появу в Росії фахівців, здатних складати мапи, котрі можна було порівнювати з європейськими зразками. Із джерел відомо, що за царським повелінням «виміряв і описав землю» Георг фон Менгден, а «склав по тому описові мапу» Яков Віллімович Брюс [15]. Її основою є гравюра на міді розмірами 58 х 48,5 см, відбиток мапи доведено технікою акварелі.

На цьому топографічному матеріалі чи не вперше після доробків Боплана на території Лівобережного Надпоріжжя нанесено реальне протікання річок і розташування нових містечок – Новобогородицької (Богородицької) і Новосергіївської фортець [16]. При цьому слід зауважити, що якщо вздовж Орілі зафіксовано велику кількість населених пунктів, то обабіч Самари – тільки два вищеназваних укріплення (рис. 5), до того ж повністю відсутні позначки Самарського монастиря. Цей момент може слугувати ще одним доказом можливості переміщення

монастиря від колишнього запорозького міста Самарь до його сучасного місцерозташування після побудови російської Богородицької фортеці [5, с. 220-221].

Рис. 3. Мапа Росії, складена за оригіналом царевича Федора Борисовича

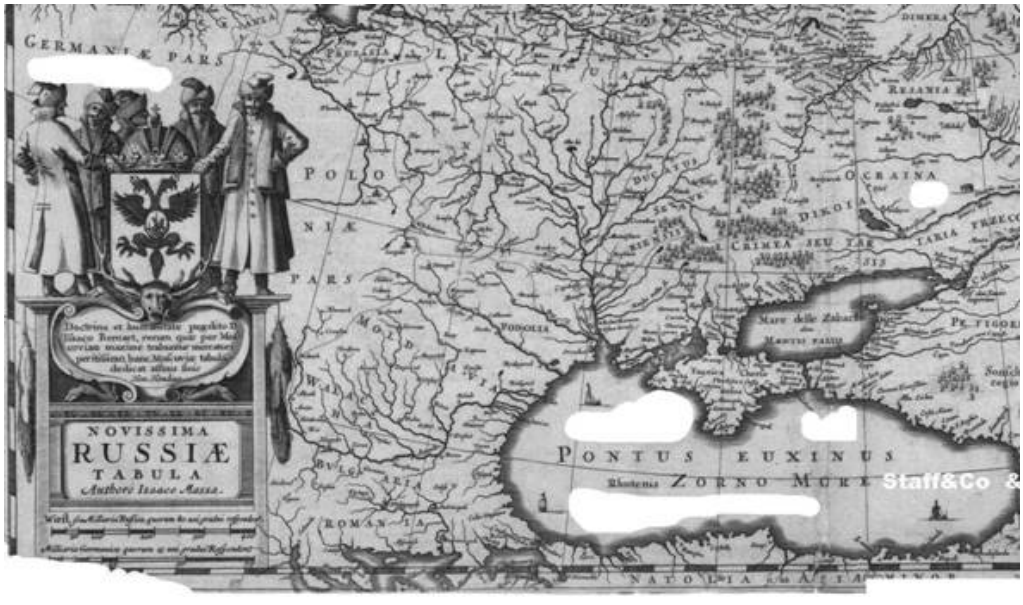

Рис. 4. Мапа Росії Генріха Хондіуса за оригіналом Ісаака Масси 1634 р.

Рис. 5. Фрагмент мапи південно-західних земель Якова Брюса і Георга фон Магдена

Дослідження Якова Брюса і Георга фон Магдена можемо назвати винятковим за якістю серед робіт кінця XVII ст. через високу кваліфікацію фахівців і володіння ними інформацією про існування і місцерозташування об'єктів на тогочасній географічній площині. На базі карти Брюса – Магдена було створено «Карту Великої Руссії, Чорного моря і Малої Тартарії», гравійовану Іоганном Баптистом Хоманном у Нюрнберзі не пізніше за 1723 р. [13]. Вона в цілому повторила мапу, видану Я. Тессінгом в Амстердамі.

Під час підготовки мапи до друку окремі місця на ній були оновлені: з'явилися зображення каналів (проектованих і тих, що вже розпочали будувати), котрі мали з'єднати річки Дон і Волгу. Один – через річки Чупу (притоку Оки) і Лісну (притоку Ворони), другий – безпосередньо через Волгу і Дон у районі Переволоки [14].

Прикладом усталеного підходу є «Карта Московії» Ніколя Сансона, видана Алексисом Жайо у Парижі 1692 р., на якій Самара та Оріль нанесені схематично, а з найближчих на Лівобережжі до згаданої території населених пунктів зафіксовані лише Кобеляки і Полтава, хоча це може пояснюватися і великим масштабом витвору [24]. На Правобережжі, нижче від Києва, чітко читається напис «Vkraine».

З цікавих карт початку XVIII ст. слід згадати студії Гіома Деліля, з яких відносно доступними для розгляду є «Карта Тартарії» 1706 р. та «Карта країн, що оточують Каспійське море... ґрунтована на астрономічних спостереженнях Гійома Деліля, Першого королівського географа, члена Королівської Академії наук, 15 серпня 1723», видана у Парижі 1745 р. [28]. Щодо останньої, то вона охоплює лише частину північно-західного узбережжя Азовського моря і не має

принципового значення для вивчання досліджуваної териорії, тоді як мапа 1706 р. у цілому охоплює і дніпровське Лівобережжя [18]. Із важливих подробиць слід звернути увагу на один із позначених шляхів – Муравський, котрий простує вздовж Дніпра від однієї з київських переправ у напрямку до Криму, перетинаючи Самару в районі Богородицької фортеці, а на її лівому березі перетинається з Ізюмським шляхом, спрямованим до Цареборисівської фортеці. Назва «Ukraine» присутня і на цій мапі.

Із маловідомих і важливих мап, безпосередньо пов'язаних із розміщенням історичних об'єктів Орільсько-Самарського межиріччя, слід звернути увагу на «Мапу Росії, складену, вірогідно, поневоленими шведськими офіцерами у сибірському полоні в 1709–1722 рр.», видану Іоахимом і Джошуа Оттенсами в Амстердамі в 1726–1728 рр. (рис. 6).

На ній кордон Московської імперії з Польщею проведено вздовж Дніпра, а з татарськими землями – по Самарі. Цілком імовірно, що підґрунтям для неї слугували давніші мапи, зокрема роботи Боплана, або ж вона не пізніша за час укладання Прутської угоди, оскільки Азов розміщено ще за межами тогочасної російської держави [16]. По дніпровському Лівобережжю нанесено Муравський шлях, від котрого неподалік упадання Самари в Дніпро, у лівобережній частині її гирла, відгалужується Ізюмський шлях у напрямку до Цареборисівської фортеці.

З картографічного матеріалу середини XVIII ст. слід відзначити чотири мапи – Маттеуса Зойтера 1739-1740 рр., мапу з Атласу 1745 р., мапу Старої Самари 1747 р. та мапу де Бексета 1751 р.

Георг Маттеус Зойтер (1678–1757), один із найвідоміших граверів-картографів, був засновником Аугсбурзької школи картографії. Його мапи є кращими зразками «золотого століття» німецької картографії. Найпоширенішим твором майстра визнано «Географічну карту Імперії Великої Руссії, яка широко розповсюдилася на нові території, точнішим образом накреслено... Маттеусом Зойтером, видано за дорученням Її Величності Цариці і правительниці Августом Вінделем». Гравюру виготовлено й опубліковано в Аусбурзі в 1739-1740 рр. [25]. Проте нашу увагу привернула маловідома мапа України, де історична назва, виведена в заголовок картушу, ототожнюється з воєводствами Київським і Брацлавським (рис. 7).

Відмінністю цієї мапи від багатьох синхронних їй чи віддаленіших у часі є надзвичайно чітке зображення поселень на лівобережній частині Дніпра, розміщення Новобогородицької і Новосергіївської фортець, Царичанки і Китайгорода, Нехворощанського монастиря в цілому збігаються з їхнім реальним місцерозташуванням. На дніпровському Правобережжі нанесені Кодак і Романкове; притоки Дніпра подані в реальних пропорціях і напрямках. Проте і на цій мапі відсутній Самарський монастир (рис. 8). Цілком імовірно, що основою для побудови даної мапи слугувала робота Брюса–Менгдена, на якій запорозька обитель теж не була нанесеною. На середину XVIII ст. територія Вольностей Війська Запорозького низового ще не була належним чином картографована. Крім того, не слід виключати можливість відсутності на мапі Пустинно-Микільського монастиря через його незначні розміри або внаслідок невизнання цього монастиря центрально-імперським церковним керівництвом.

На Атласі Російської імперії 1745 р. показана межа державного кордону із землями Оттоманської Порти, котра пролягає вздовж течії річки Оріль. Мапа російськомовна, із позначеннями (без визначення загальних кордонів) назви За-

порозької Січі. Уздовж узбережжя Самари немає жодних топонімів. Вище гирла Орілі розміщено містечко (?) Орел (Орлик) [27].

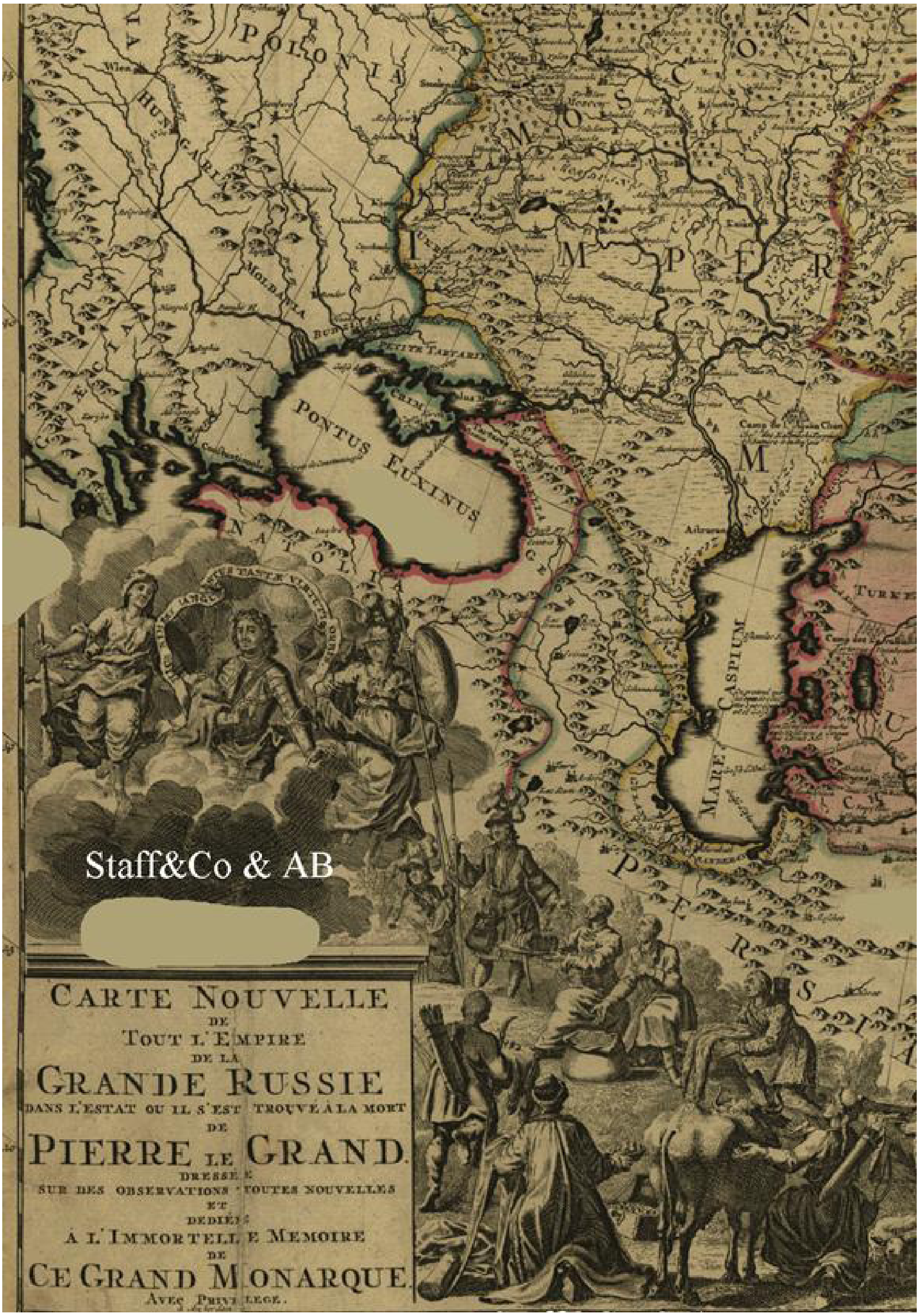

Рис. 6. Мапа Росії, складена, ймовірно, поневоленими шведськими офіцерами в сибірському полоні в 1709–1722 рр.

Серед матеріалів Архіву Коша Нової Запорозької Січі опубліковано план Старої Самари 1747 р. (рис. 9) із зображеною огорожею (валом) навколо нижнього міста [1, с. 26]. У матеріалах Російського державного військово-історичного архі-

ву зберігся й опис позначок на карті, до яких належать: церква Покрови Пресвятої Богородиці, розташована в центрі Богородицької фортеці, ворота, ринок і старий вал навколо містечка [1, с. 19].

Рис. 7. Картуш мапи України 1739-1740 рр.

Рис. 8. Фрагмент мапи України Маттеуса Зойтера 1739-1740 рр.

На підставі цієї мапи О. В. Харлан здійснив комп'ютерне зіставлення старовинного плану з сучасною топоосновою. Археологічні розвідки експедиції ДНУ 2006 р. підтвердили наявність земляного валу часів гетьмана Івана Мазепи.

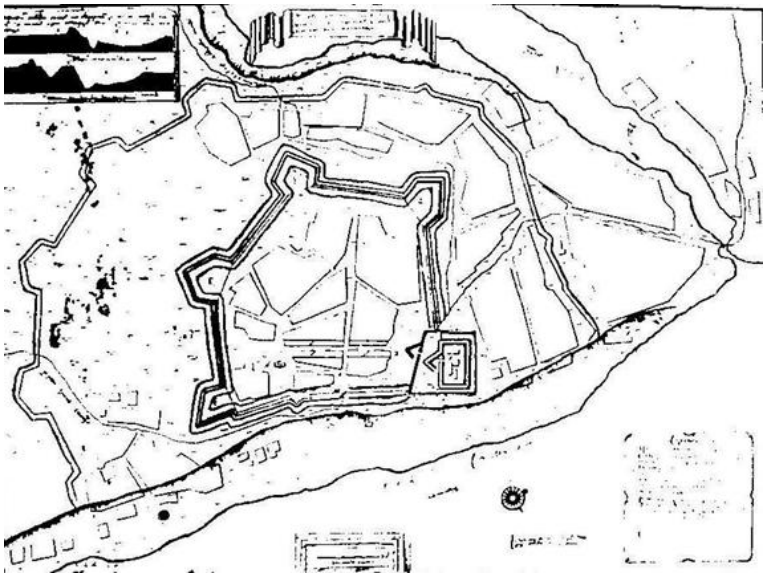

Рис. 9. План Старої Самари 1747 р.

Мапа французького інженера де Бексета (рис. 10), доповнена копія Генеральної карти 1751 р., видрукувана А. А. Скальковським у хронологічному огляді історії Новоросійського краю [25, с. 113], з'явилася внаслідок спроби розмежування земель Гетьманщини і Війська Запорозького через велику кількість спірних питань землеволодіння і землекористування [7, с. 69]. Основою їй є «Карта задніпрянських місць», складена і підписана 1745 р. інженером-полковником Данилом де Бексетом (Дебоскетом) [1, с. 18-19]. На ній правильно розташовані Стара Самара, Усть-Самарський ретраншемент та Піщана Самара, котра орієнтовно збігається з Катеринославом Кільченським [26, с. 85]. Крім того, на мапі показані обидва Кодаки і Лоцманська Кам'янка.

Враховуючи досить пізню редакцію Генеральної мапи 1751 р. (оскільки на ній відзначено «с. Половиця, майб. Катеринослав»), досить дивним є те, що й на цій мапі відсутній Самарський монастир, котрий продовжував своє існування у 80–90-х рр. XVIII ст. [8, с. 84].

З інших цікавих і важливих картографічних матеріалів кінця XVIII ст. необхідно згадати план генерального межування землі Юзефстальської колонії 1799 р., знайдений і опублікований В. В. Титовим [11, с. 27]. На плані подано обриси «Ново-Богородицької» фортеці (напис на плані), деталі навколишнього рельєфу – рукави Самари і ставки на місці р. Кримка. Мапа свідчить про збереження першоназви фортеці навіть у ті часи, коли припинилося існування Старосамарського ретраншементу.

Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку, що картографічні матеріали посідають важливе, але не першорядне місце в дослідженнях історичних топонімів Нижнього Присамар'я й Орільсько-Самарського межиріччя, оскільки мапи XVII ст. засвідчують, за незначним винятком, лише приблизну прив'язку топонімів до тогочасної місцевості. Наприкінці XVII ст. у зв'язку з конкретно-історичною необхідністю з'являються гідні наслідування за своєю якістю праці Г. Л. де Боплана. Упродовж XVIII ст. рівень картографічних досліджень зростає і ближче до середини століття картографія в переважній більшості випадків може слугувати як репрезентативне джерело. Проте досить часто через ті чи інші

причини в написах на мапах може траплятися значна плутанина, зафіксована, наприклад, Г. К. Швидько [12]. Таким чином, археологічні розкопки і розвідки можуть бути єдиним способом підтвердження чи спростування картографічних матеріалів та історико-джерелознавчих студій, як це було зроблено Лабораторією археології Придніпров'я ДНУ [6].

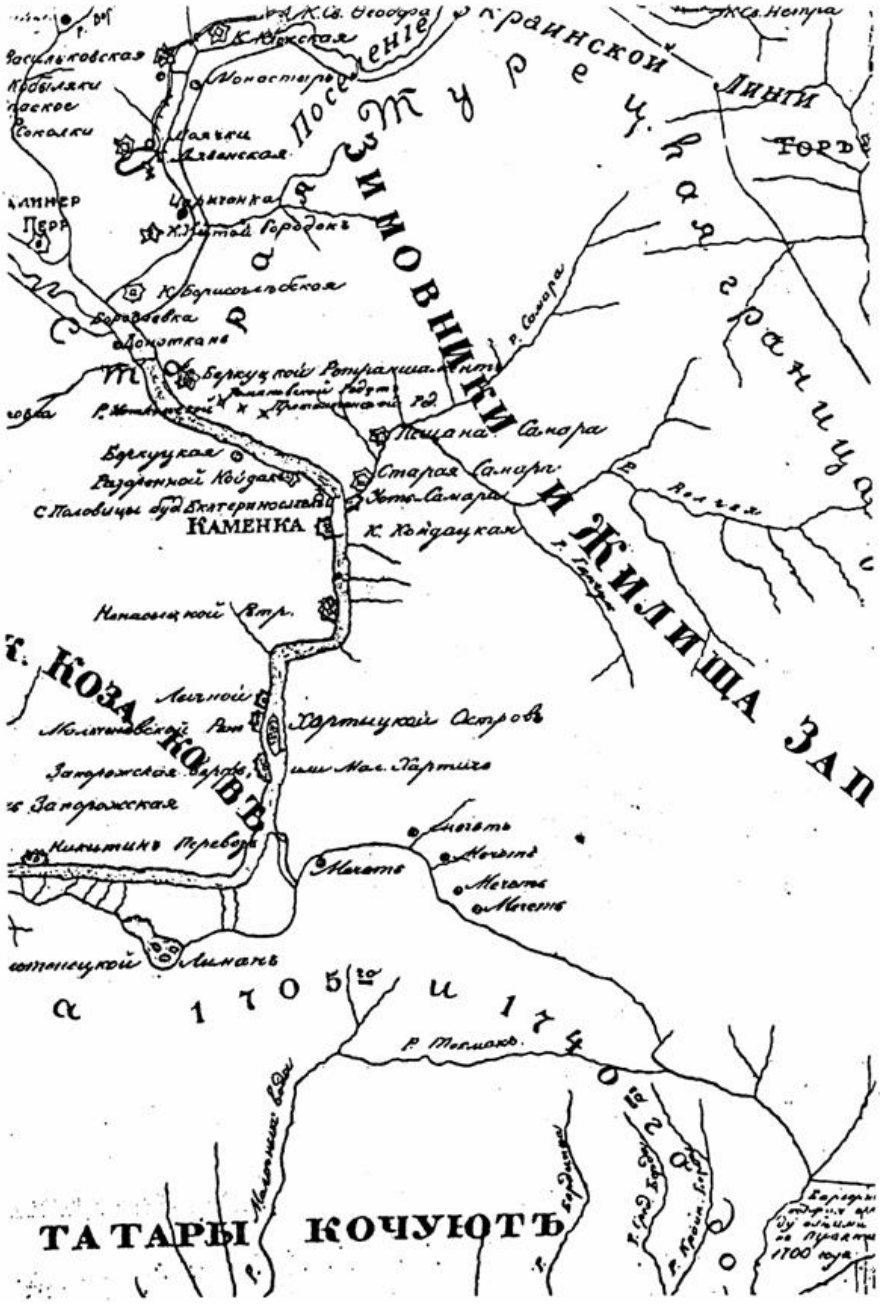

Рис. 10. Мапа де Бексета, доповнена копія Генеральної мапи 1751 р.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 2003. – Т. 3.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.

3. **Боплан Г.** Опис України. – Львів, 1998.
4. **Вавричин М.** Покажчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. / М. Вавричин, О. Голько // Боплан і Україна : [Зб. наук. пр.]. – Львів, 1998. – С. 155–229.
5. **Векленко В. О.** До питання про рівень об'єктивності краєзнавчих досліджень / В. О. Векленко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : [наук. щорічник]. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 215–227.
6. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
7. Історія міста Дніпропетровська / За ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
8. **Кузьмук О. С.** «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин / О. С. Кузьмук. – К., 2006.
9. **Ляскоронский В.** Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды / В. Ляскоронский. – К., 1901.
10. **Мицик Ю. А.** Царичанка козацька: До 400-ліття заснування Царичанки / Ю. А. Мицик. – К., 2004.
11. **Тітов В. В.** Фортеці на території м. Дніпропетровська / В. В. Тітов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 26–31.
12. **Швидько Г. К.** Картографічні матеріали РДВІД як джерело до історії Південної України / Г. К. Швидько // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник : [матер. Першої міжрег. іст.-краєзн. конф.]. – Вип. 1. – Д., 1998. – С. 92–96.
13. http://old-rus-maps.edu.mhost.ru/7/7-15.htm
14. http://www.artantik.ru/item.phtml?id=8626
15. http://www.ng.ru/style/2001-06-06/16_rossika.html
16. http://www.oldheaven.ru/index.php?module=lib&mode=2d&print
17. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/1.gif
18. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/7.jpg
19. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/8.jpg
20. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/9.jpg
21. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/11.jpg
22. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/14.jpg
23. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/16.jpg
24. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/17.jpg
25. http://www.oldheaven.ru/modules/lib/images/maps/18.gif
26. http://www.rulex.ru/01020791.htm
27. http://www.rusbibliophile.ru/Book/Geograficheskaya_karta_Imperii_
28. http://www.rusbibliophile.ru/Book/Karta_stran__okruzhayuschih_

Уперше опубліковано: Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : [зб. наук. пр.]. – Вип. 3. – Д. : ДНУ, 2006. – С. 206–219.

В. О. Векленко

НОВІ ДАНІ ПРО ЗАСНУВАННЯ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ТА ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ЇЇ ІСНУВАННЯ

Наводяться нові дані, отримані шляхом джерелознавчих розвідок щодо заснування Богородицької фортеці, її будівничих, одного з перших гарнізонів та перші десятиліття існування укріплення.

Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю засновано у 1688 р. на місці старовинного козацького міста Самарь, котре впродовж першої половини – середини XVII ст. посідало важливе місце в європейській та міжнародній торгівлі на території Нижнього Присамар'я [6–9; 15].

© В. О. Векленко, 2008

Передусім слід зазначити, що фортецю з самого початку було названо Новобогородицькою, оскільки укріплення було, в першу чергу, російським, а на території Московської держави в 1663 році неподалік від Тули (58 км на південний схід) було засновано Богородицьку фортецю на тодішніх південних кордонах Російської держави [16], що дозволяє спростувати припущення регіональних краєзнавців про існування власне Богородицької фортеці біля сучасного м. Новомосковська (Дніпропетровська обл.). У різні роки як наприкінці XVII ст., так і на початку XVIII ст. у загальному вживанні були обидві назви, що обумовлює певну нез'ясованість і в сучасних російських краєзнавчих студіях щодо назв топонімів.

Богородицька фортеця – визначна пам'ятка доби пізнього українського середньовіччя, з якою пов'язані імена багатьох видатних постатей XVII, XVIII ст.: зокрема тут бували гетьман України Іван Мазепа, коханець правительки Софії Олексіївни Василь Голіцин і фаворит Петра І Олександр Меншиков, який влаштував в укріпленні фільтраційний табір для спійманих вцілілих мешканців з обох Кодаків і навколишніх зимівників. Фортецю штурмували повстанці Петра Іваненка (Петрика) і Кіндрата Булавіна, про неї згадували у своїх документах Петро І, Іван Мазепа і Пилип Орлик.

Будівництво Богородицької фортеці привертало увагу численних резидентів урядів країн, кордони яких безпосередньо межували з землями України. В першу чергу слід відзначити повідомлення Стефана Глосковського до Яна III Собеського від 25 липня 1688 р. з обозу біля Самари. В листі наводиться географічне місцерозташування укріплення, кількість військ і різного роду припасів, які зберігатимуться у фортеці [13, с. 232-234].

Серед загальновідомих фактів є те, що зведення Новобогородицької (Богородицької) фортеці безпосередньо пов'язане із політикою російського царського уряду, спрямованою проти Туреччини і її васала – Кримського ханства, а також проти духу непокори, притаманного Війську Запорозькому. Будівництво велося з березня до серпня 1688 року під керівництвом інженера-полковника Вільяма фон Залена, присланого з Москви, котрий навесні наступного року тяжко захворів на тимчасову втрату розуму – «сошел с ума» [11, с. 318]. Після одужання офіцер керував заснуванням і будівництвом Новосергіївської фортеці на Самарі.

Проте під час тривалих історіографічних пошуків знайдено ім'я одного з російських майстрів, котрі брали участь у будівництві фортеці. Це – Макар Полянський, якого в 1689 році царі-брати Петро І і Іван V за відзнаку при будівництві Богородицької фортеці на Самарі пожалували, в тому числі срібним ковшем виняткової краси. Цей витвір мистецтва, виготовлений майстром Срібної палати Кремля Петром Івановим, зараз зберігається в Оружейній палаті Кремля у Москві. На дні ковша – карбований високим рельєфом орел, в м'язистих лапах якого держава і скіпетр – символи могутності Росії. Ручкою слугує смужка, майстерно передана у вигляді пелюстки. На ній, по канфоренному тлі – черневе зображення птаха, який сидить на гілці. Закінчується золочений ківш литим зображенням плоду, прикрашеного різьбленням і черню. Напис по вінцю виконаний не звичайною в'яззю, а прописаний черневим гарним скорописом [17]. Про Макара Артемовича Полянського збереглися уривчасті повідомлення. Відомо, що він служив у 1660 р. в «Сыскном» приказі, далі – в приказі Казанського палацу піддячим середньої статті, 11 травня 1679 р. «указал государь некоторым подьячим быть в полку с боярином князем Михаилом Юрьевичем Долгоруким: в числе подьячих «средней статьи» послан был в поход и Полянский, за несколько дней до выступления получивший поручение принять из Оружейной палаты знамена» [2]. У 1691-1692 рр.

його посилали дяком до Свіязька, «при воеводе Дм. Федос. Арсеньеве», тут він пробув 1691 і 1692 роки, а після повернення до Москви став дяком приказу Казанського палацу, де служив ще в 1700 році [3, с. 462].

На сьогодні ще не знайдено планів власне Богородицької фортеці, не говорячи вже про картографічні матеріали давніших часів. Чи не вперше «самарські містечка» на топографії з'являються на мапі Якова Брюса і Магдена 1699 р. Проте до наукового обігу введено мапу Старосамарського ретраншементу 1747 року, на якій показано укріплення нижнього міста [1, с. 26], котрі, скоріш за все, і штурмували війська козацького ватажка Петрика, оскільки серед умовних позначок є «Ф – старий вал навколо містечка» [1, с. 19]. Крім того, це підтверджується і численними знахідками артилерійських боєприпасів саме в тому районі, звідки найбільш зручно було штурмувати місто [14].

Територія нижнього міста, охоплена валом, вражає – на ній дійсно могли розташуватися численне населення посаду, а також частина військових складів, в яких зберігалися 350 гармат, порох, кулі, ядра і продукти та вози на 150-тисячну армію [5]. До того ж церкву зображено в найбезпечнішій центрально-східній частині території, що дозволяє припустити відмінність місцерозташування або форми Богородицької фортеці від її наступника у часі – Старосамарського ретраншементу.

Завдяки новітнім комп'ютерним технологіям аспірант Київської академії архітектури О. В. Харлан виконав співставлення вищенаведеного плану з сучасною топографічною мапою району селища Шевченко (рис. 1), яке дає змогу визначити як вже втрачені через затоплення водами р. Самара численні ділянки поселення, так і перспективні території для археологічного вивчення з точністю до п'яти метрів. Крім того, ним же на сучасну топооснову нанесено план Катеринослава-І, який показує згасання і занепад колишньої Старої Самари після перенесення Катеринослава на правий берег Дніпра. Разом з тим слід зазначити, що, незважаючи на будь-які картографічні матеріали, відкриття можуть чатувати на дослідника на будь-якому кроці: прикладом чого є знахідка частини поселення черняхівської доби під зазначеним на плані кварталом першої половини XVIII ст., або цвинтаря кінця XVI – першої половини XVII ст. під шляхом XVIII ст. від воріт з боку річки Кримка до північних воріт фортеці [10, с. 26].

Серед інших важливих і цікавих надбань отримано нову інформацію про гарнізон фортеці кінця XVII – початку XVIII ст.: 10–14 Московські стрілецькі полки стольників і полковників Федора Козакова (10), Афанасія Чубарова (11), Івана Чорного (12), Тихона Христофоровича Гундертмарка (13) за участь у стрілецькому повстанні 1698 року були розформовані.

Частину їх особового складу було страчено або піддано різноманітним покаранням, з інших у 1699 р. сформовано в Новобогородицькому на Самарі «жилий» стрілецький полк стольника і підполковника (з 1706 р. полковника) Семена Івановича Шеншина (14). Цей полк був призначений у Новобогородицьке містечко «на вечное житье» і до 1709 р. він згадується як стрілецький. До полку С. І. Шеншина були приписані путивльські городові стрільці і пушкарі, котрі несли в ньому службу із щорічною ротацією. Розформовано полк у 1712 році [12].

Синтез джерелознавчих і археологічних розвідок дозволяє повніше використовувати й інтерпретовувати отримані матеріали. Завдяки публікаціям документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі наша точка зору про місцезнаходження старовинного запорозького містечка Самарь на північній околиці м. Дніпропетровська отримала ґрунтовне підтвердження. Археологічні роботи польового сезону

2006 р. спрямовувалися по трьох напрямках: закладення розкопу на території вірогідного місцерозташування об'єктів черняхівського часу, шурфування території посаду з метою встановлення наявності культурного шару для проектування охоронної зони пам'ятки та закладення шурфів в районі ймовірного розміщення шинку або корчми.

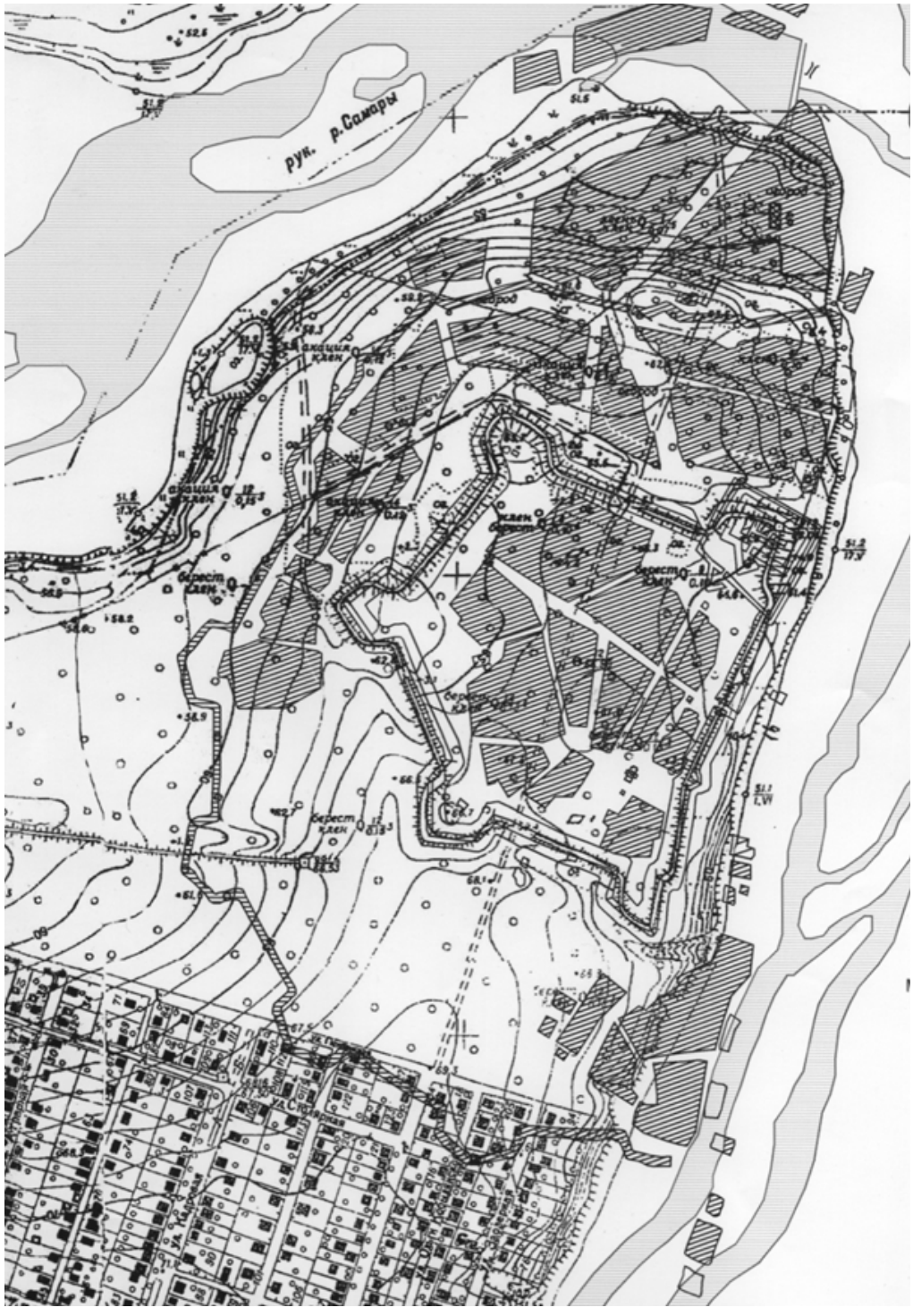

Рис. 1. Комп'ютерне співставлення сучасної топографії з мапою 1747 р.

Нові знахідки речей і речових комплексів, прямо чи опосередковано пов'язаних із видатною пам'яткою доби пізнього українського середньовіччя, відкривають нові сторінки як регіональної, так і загальної історії, окреслюють нові напрямки археологічних та джерелознавчих пошуків, підтверджують необхідність продовження дослідницьких робіт на об'єкті, котрий безпосередньо пов'язаний з подіями запорозької, української, європейської та російської історії.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. : У 3 т. – Т. 3. – К., 2003.
2. **Богданович Л. А.** Род помещиков Полянских / Л. А. Богданович // http://johntheolog.narod.ru/history _pogost.html
3. **Брокгауз Ф. А.** Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – Т. XXIV. – СПб., 1898.
4. **Векленко В.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник: Вип. 8/9. – К.– Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
5. **Заруба В. М.** Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В. М. Заруба. – Д., 2003.
6. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002'2, 2003'1. – С. 52–57.
7. **Ковальова І. Ф.** Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура. – Острог, 2002. – С. 43–45.
8. **Ковальова І. Ф.** Нові знахідки особистих печаток Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2005. – С. 17–23.
9. **Ковальова І. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 49–56.
10. **Ковальова І. Ф.** Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко // Січеславський альманах : [Зб. наук. праць Дніпропетровського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії НАНУ]. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.
11. Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1.
12. **Рабинович М. Д.** Полки Петровской Армии. 1698–1725: [Краткий справочник.] / М. Д. Рабинович – М., 1977. Часть 1 : Стрельцы (№ 1–74). – http://www.milhist.ru/ index.php?pageid=art.php& releasenum=1&articlenum=2&skinnum=3&skinnum2=0
13. **Станіславський В. В.** Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699 / В. В. Станіславський. – К., 2004.
14. **Шалобудов В. М.** Аналіз артилерійських боєприпасів з території Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і археологія». – Вип. 13. – Д., 2005. – С. 140–145.
15. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
16. http://bogorodizk.narod.ru
17. http://johntheolog.narod.ru/history_pogost.html

Уперше опубліковано: Вісник Дніпропетровського університету, 2007, № 6. – Вип. 15. – Д. : ДНУ. – С. 208–214.

З. П. Маріна

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК У ПОНИЗЗІ САМАРИ

Розглядаються перші археологічні розкопки території посаду Богородицької (Новобогородицької) фортеці.

Улітку 2002 р. науковцями Дніпропетровського національного університету за участю студентів історичного факультету, що знаходилися на археологічній практиці, були проведені дослідження археологічних пам'яток поблизу селища Шевченко, на території півострова, який був утворений р. Самара та й правою притокою р. Кримка [1, с. 115, рис. 5.3]. Обстеження цього мікрорайону пов'язано з місцезнаходженням тут унікальної пам'ятки доби козацтва – Богородицької фортеці.

Під час робіт 2001 р. нами була встановлена значна порушеність культурного шару на площі фортеці внаслідок антропогенної діяльності, в тому числі і наших сучасників. Тому основні зусилля були спрямовані на обстеження територій за межами самої фортеці, де, на нашу думку, міг знаходитися посад. Дослідженням 2002 р. підлягла майже вся площа півострова, за винятком його західної частини, де розташовано сучасне кладовище. Територія півострова засаджена деревами, схили у північно-східному і східному напрямках досить круті, а у північному – похилі. Для визначення культурних нашарувань на мису і найбільш перспективних ділянках берегової смуги були закладені шурфи, загальна площа яких становить 44 кв. м. Внаслідок розвідкових робіт була встановлена присутність на півострові кількох пам'яток, що чітко фіксують різночасовість його заселення.

Найбільш ранні матеріали відносяться до епохи пізньої бронзи. Вони зафіксовані шурфами та зборами впродовж берегової лінії північної ділянки півострова. Стратиграфія шурфів фіксує присутність культурного шару товщиною 0,6 м. У ньому знайдені не розділені поміж собою матеріали епохи бронзи (XIV–XIII ст. до н. е.), раннього середньовіччя (VI–VII ст.) та доби козаччини (XVII–XVIII ст.). Нижче знаходилися лінзи лесоподібного ґрунту, що був насичений річковою мушлею. Під ними – виходи скельних порід.

Кераміка епохи бронзи представлена переважно банкоподібними формами, зовнішня поверхня загладжена, орнамент відсутній.

Матеріали раннього середньовіччя репрезентовані уламками профільованих горщиків з грубою шершавою поверхнею пеньківської культури. Поселення цього часу з виразним культурним шаром відкрите в частині берегової смуги на відстані 30 м на північ від насосної станції. В шурфах, що тут були закладені, визначена така стратиграфія:

– 0–0,3 м – шар дерну;

– 0,3–1,0 м – гумусний чорнозем із знахідками;

– нижче 1,0 м – материковий суглинок.

Культурні залишки включають уламки посуду та кісток тварин. Також біля насосної станції зафіксовано залишки поселення черняхівської культури II–IV ст. Заслуговує на увагу знахідка тут двох арбалетоподібних бронзових фібул.

В інших шурфах, що були зроблені вздовж північної смуги берегової лінії та прилеглих до фортеці ділянках, переважають матеріали доби козацтва. Це

© З. П. Маріна, 2008

дає нам підставу вбачати в обстеженій території посад. Для визначення характеру та часу його заселення на околиці ближніх валів Богородицької фортеці нами був закладений розкоп, в якому було досліджено житло. Оскільки зараз готується до друку окрема його публікація, обмежимося загальними відомостями.

Житло являло собою землянку розмірами 3,8 х 3,6 м, глибина від сучасної поверхні 2,25 м. Вхід у землянку знаходився зі східної сторони. Це коридор шириною 1,3–1,35 м з трьома сходинками шириною 0,6–0,7 м, висотою 0,4–0,5 м. Внутрішня площа землянки умовно поділялась на дві частини – житлову та кухонну. Житлова мала підпрямокутну форму та розміри 2,75 х 2,5 м. По кутах збереглися стовпові конусоподібні ямки діаметром на верхньому рівні 0,32–0,4 м, внизу – 0,18–0,23 м. Нам здається, що у даному випадку стовпи не були елементами несучої землянки, а виступали основою дерев'яних нар, де спали козаки (рис. 1).

За межами житлової частини, зліва від входу коридору, простежені залишки печі, димохід якої, очевидно, був виритий безпосередньо у ґрунті і тому не фіксувався. За визначенням Д. К. Зеленіна, це так звана курна піч, що побутувала у східних слов'ян подекуди аж до XIX ст. [3, с. 299]. Черінь печі був зведений з місцевого рваного граніту, шматки якого зі слідами обпалення були розкидані по підлозі житлової частини приміщення, та формованої цегли жовтого кольору.

Тут же in situ знайдені кістяна проколка, шкіряний каблук чобота, вівтарик із слонової кості з гравійованим антропоморфним зображенням та дно скляного кухля, що було прикрашене ззовні широкою смугою з защипами по краю. Типологічно близькі скляні вироби походять із Полтавщини, що датуються XVII ст. [2, с. 295; 4, с. 125-126].

Аналогічні вироби представлені також серед гутних виробів давнього Києва [5, с. 83]. Це дає підставу віднести до даного часу і житло – землянку посаду Богородицької фортеці.

Усі вищеозначені знахідки перекривалися стерильним прошарком суглинку. У наступний період котлован, що утворився внаслідок руйнації житла, використовувався як смітник, що обумовило значну чисельність різнотипових матеріалів, що були знайдені тут.

Найбільш значну групу складають вироби з глини, що представлені столовою та кухонною керамікою, кахлями, дрібною пластикою. Маються на увазі фрагменти дитячих іграшок (торохтільців та свистульок) та уламки люльок. Знайдена також значна кількість гральних фішок (понад 100 прим.), що були виготовлені з уламків стінок посуду, їх форма наближається до круглої, краї обточені. Фішки різняться за розмірами та кольором (використано полив'яний, світло- та сіроглиняний посуд). Окрему групу складають нечисленні лощила підовальної форми, що також виготовлені на уламках стінок посуду.

Побутовий глиняний посуд представлений уламками вінець, крис, ручок, стінок та пласких днищ. Керамічне тісто щільне, із домішкою дрібного піску. Поверхня кераміки переважно різних відтінків сірого та жовтого кольору. Незначну за кількістю групу становить сірий, т. зв. задимлений посуд, орнаментований горизонтальними смугами рифлення. За функціональним призначенням керамічна колекція поділяється на кухонний і столовий посуд. Серед кухонного домінують горщики. Вони мають розтрубоподібну шийку та невелику вертикальну петельчасту ручку, що кріпилася до верхньої частини шийки і до плеча. Характерною ознакою є потовщення внутрішнього ребра в основі

шийки. Орнамент вкриває вінця та верхню частину тулуба. Його виконано шляхом нанесення мінеральної фарби різних відтінків коричневого та світло-коричневого кольору на поверхню висушеного кольору, який після цього обпалювали. Орнаментальні композиції складаються із прямих та хвилястих ліній (кривульок, за О. Пошивайлом) різної амплітуди та товщини, зигзагоподібних ліній з потовщенням, рядів мазків у вигляді перегорнутих ком, скісних мазків та гачків, косої сітки.

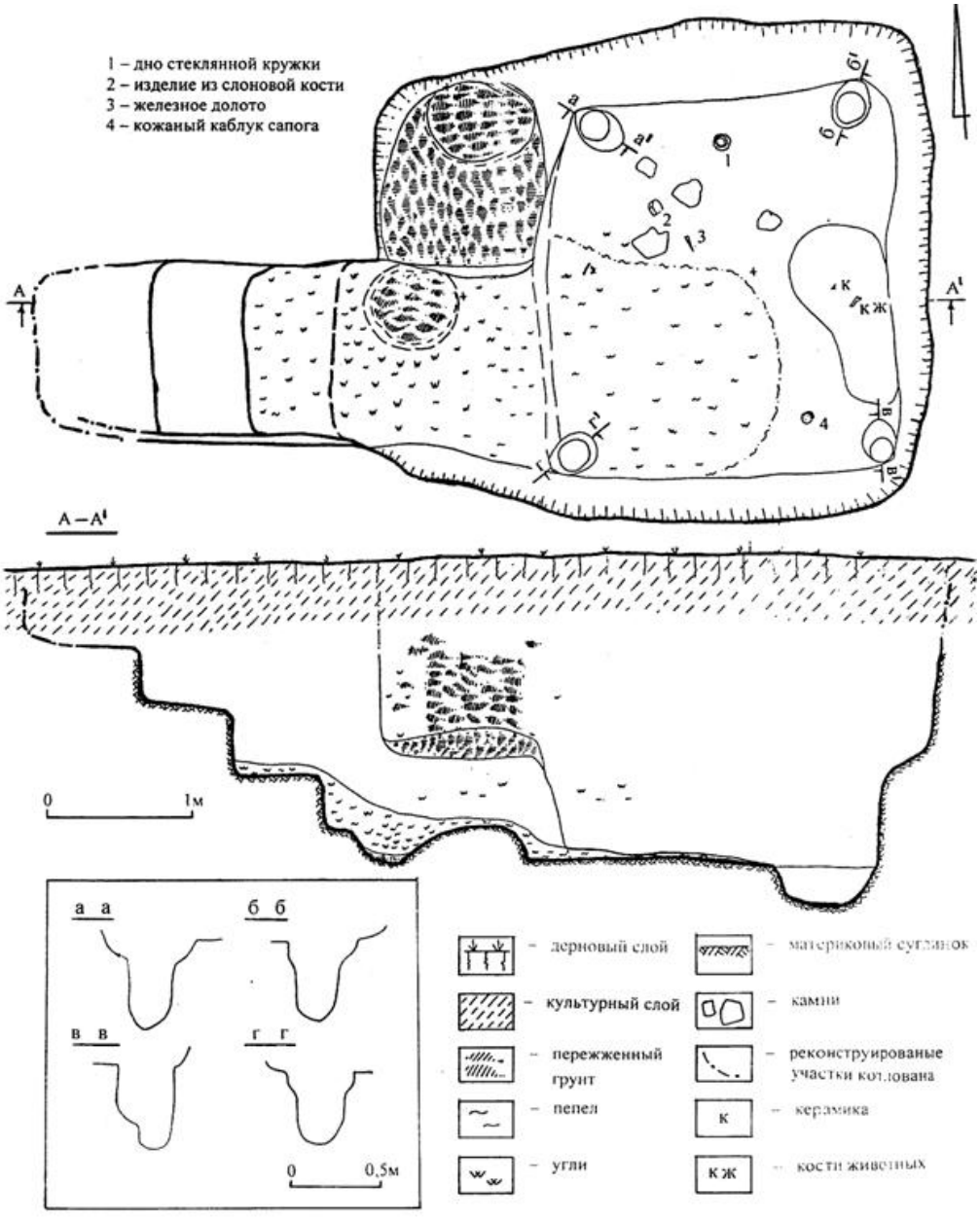

Рис. 1. План та розріз житлової споруди

Столовий посуд включає такі типи: глечики, тарілки, полумиски, кухлі.

Скляні вироби досить численні і неоднорідні за складом. Перш за все це фрагменти віконних шибок із світлого тонкого скла з зеленкуватим відтінком. Посуд виготовлений переважно з непрозорого зеленого скла. Він вирізняється

масивністю стінок та днищ. Деякі фрагменти мають оздоблення у вигляді наліпної смуги.

Вироби з металу нечисленні і репрезентовані бронзовими ґудзиками, залізними пряжками, долотом з вузьким прямим лезом тощо.

Датування всієї колекції, що походить із котловану житла, ґрунтується на знахідках монет – російської денги 1730 р. та кримської акче першої половини XVIII ст. (визначення В. М. Шалобудова).

Подальше дослідження здобутих матеріалів дозволить конкретизувати етапи заселення цього району, етнічний склад населення, розкрити певні аспекти традиційно-побутової культури. Важлива роль у вирішенні цих завдань належить керамічним виробам, що походять із котловану житла. Саме подальший їх типолого-технологічний аналіз дозволить визначити особливості останніх, що, на наш погляд, пов'язані як з напрямком торговельних зв'язків, так і з етнічним складом населення Присамар'я цього часу.

Бібліографічні посилання

1. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
2. **Белько О. О.** Гутні вироби з Полтави / О. О. Белько // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1999. – С. 293–295.
3. **Зелений Д. К.** Восточнославянская этнография / Д. К. Зелений. – М., 1991.
4. **Ханко О. В.** Гутне скло XVII-XVIII ст. з Полтави / О. В. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Вип. 2. – Полтава, 2001. – С. 125–127.
5. **Шовкопляс А. М.** Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева / А. М. Шовкопляс // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 81–85.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 30–34.

В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2005 РОКУ НА ПОСАДІ МІСТА САМАРЬ – БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються матеріали продовження стаціонарних археологічних досліджень посаду м. Самарь – Богородицької фортеці.

Упродовж польового сезону 2005 року на території старовинного запорозького міста Самарь та посаду Богородицької фортеці продовжено археологічні дослідження, розпочаті ще 2001 року науково-дослідною Лабораторією археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету.

Обидві пам'ятки, які за площею співпадають, сьогодні адміністративно належать до селища Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська. Фортеця із прилеглою територією посаду має статус пам'ятки історії національного значення, що, на жаль, не виключає руйнації внаслідок активної антропогенної діяльності: розорювання під городи, вибирання ґрунту чи влаштування несанкціонованих звалищ сміття.

Місцеположення пам'ятки визначається півостровом, розташованим на північ від селища, який омивається річкою Самара та її зараз безіменною притокою –

© В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, 2008

колишньою річкою Кримка. Східна частина півострова, спрямована до Самари, підвищена і має високий урвистий берег. Північна і західна частини помітно знижуються до води. Загальна протяжність становить 1,2 км, в ширину – близько 0,8 км. Територія півострова з фортецею і посадом у південній частині обмежена житловою забудовою вул. Пензенської сел. Шевченко, а в південно-західній – цвинтарем. Незважаючи на перетворення пам'ятки на лісопарк, збереженість валів, ровів, бастіонів та інших споруд досить добра. Разом з тим культурний шар інтенсивно руйнується; при обробітку городів місцеві мешканці постійно знаходять монети, натільні хрести, ґудзики та інші дрібні предмети, котрі привертають увагу т. зв. «чорних археологів».

Земляні укріплення фортеці в формі неправильного п'ятикутника розташовано у підвищеній частині півострова. Вали відстоять від сучасного берегового урвища в середньому на 30 м. Кути фортеці з боку Самари оформлені напівбастіонами, всі інші – у вигляді бастіонів. Між ними у валах на сьогодні влаштовано п'ять проходів, ширина яких коливається від 10 до 15 м. Прохід, який виводить до р. Самара, був додатково захищений невеликими реданами, а перед північно-західними воротами збереглися рештки від передбрамних укріплень. Довжина валу з боку річки складає понад 450 метрів, його висота сягає від 6 до 7 метрів, ширина від 20 до 25 метрів. Перед валами було викопано рів сучасною глибиною 1,5 м і 5 м завширшки. З північного боку північно-східного напівбастіону між валом і ровом залишено широку, до 20 метрів, берму. Внутрішня площа фортеці складає близько 180000 кв. м.

Письмові джерела про укріплення та забудову давньої Самарі нечисленні. Першу згадку про поселення знаходимо у грамоті польського короля Стефана Баторія від 1576 року, достовірність якої знаходиться під сумнівом. Археологічні джерела, здобуті під час досліджень 2001–2005 рр., дещо проливають світло на різні сторони життя мешканців містечка і заснованої поруч з ним фортеці. Слід зазначити, що серед пам'яток пізнього середньовіччя Богородицькій фортеці і тим більше Самарі не приділялося належної уваги. Першим обстеження її решток провів Д. І. Яворницький під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 років. Візуальне обстеження пам'ятки здійснювалось у 90-х рр. XX ст. дніпропетровськими краєзнавцями В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко, які присвятили їй книгу [4].

У 1999 і 2000 рр. збори підйомного матеріалу із шурфуванням проводив криворізький археолог В. В. Тітов [11]. У червні 2003 року три шурфи загальною площею 3,5 кв. м на посаді фортеці були закладені співробітником Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького О. Старіком, який відзначив у них концентрацію кераміки XVII–XVIII ст. [10].

Під час проведення археологічної практики студентів історичного факультету ДНУ в 2001-2002 рр. під керівництвом доц. З. П. Маріної і В. А. Ромашка було розкрито незначну ділянку (рис. 1) неподалік від південно-західного бастіону. Культурний шар виявився порушеним і чітко не фіксувався, решток будівель виявлено не було. Знахідки представлені фрагментами кераміки і пічних кахлів XVII–XVIII ст. Знахідки численних залізних цвяхів і скляних віконних шибок дозволили авторам досліджень припустити, що тут були дерев'яні будівлі казарм. Найбільш цікавою знахідкою став бронзовий натільний хрест XVII ст. [4].

У польовий сезон 2002 року невеликий розкоп, закладений тими ж дослідниками у північно-східній частині посаду, дозволив дослідити землянку кінця XVII ст. Підґрунтям для датування слугувало знайдене in situ денце кухля темно-зеленого скла з широкою закраїною, прикрашеною защипами. Типологічно близь-

кі скляні вироби зустрічаються на пам'ятках Полтавщини XVII ст. У середині XVIII ст. котлован землянки використовувався в якості смітника: численні фрагменти глеків, мисок, тарілок та іншої кераміки дозволили відтворити декілька археологічно цілих предметів. Слід відзначити також знахідки понад 100 шашок, виточених із стінок посуду – мисок білої глини з зеленою поливою і червоноглиняних тарілок. Час існування смітника датується монетами: російською денгою 1730 р. і кримським акче першої половини XVIII ст. [6; 7].

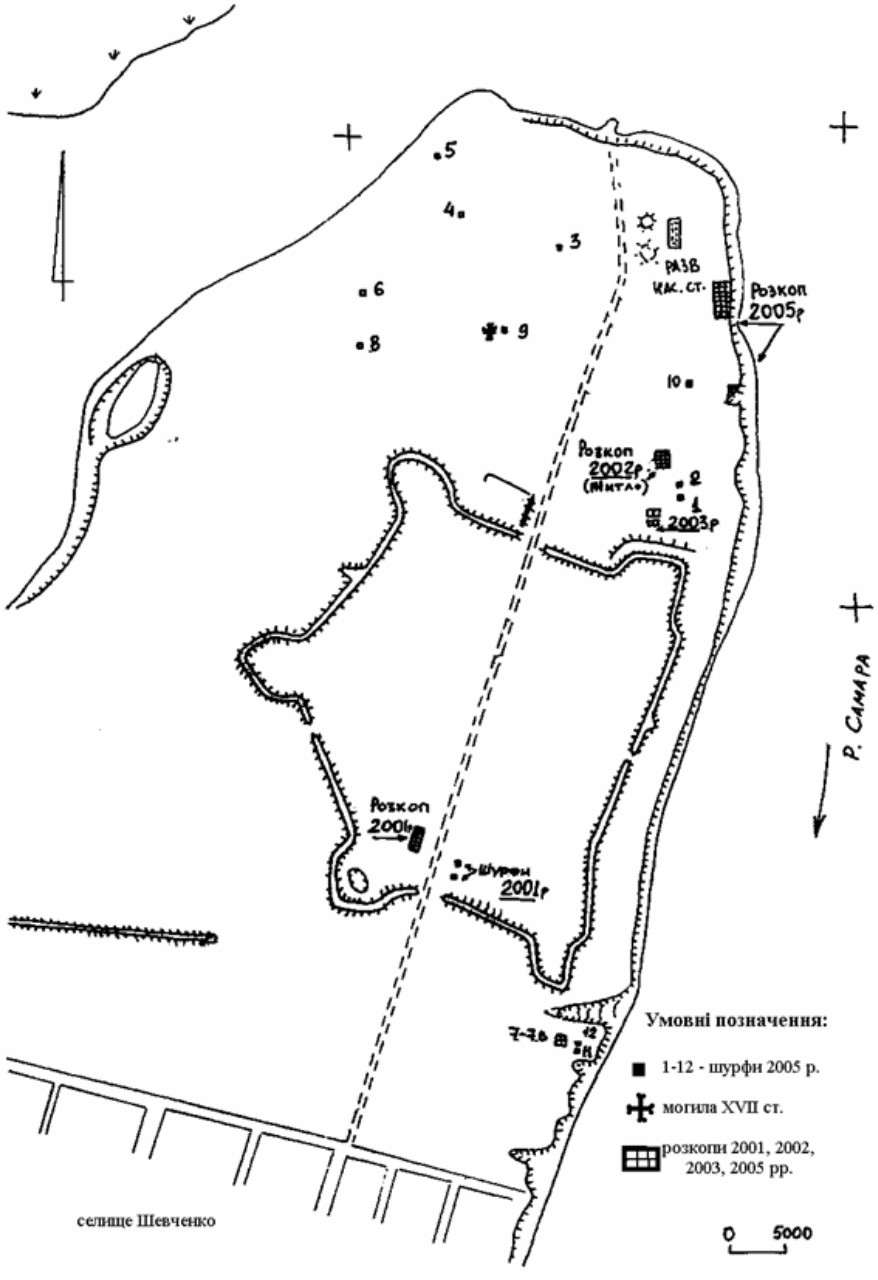

Рис. 1. Розташування шурфів і розкопів 2001–2005 рр. на території посаду Богородицької фортеці

У 2003 році було розпочато стаціонарні розкопки Лабораторією археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом проф. І. Ф. Ковальової. Впродовж польово-

го сезону було закладено розкоп площею 32 кв. м і 12 шурфів площею 2 х 1 м, об'єднаних у п'яти групах. Спостереження за стратиграфією підтвердило правомірність твердження про пошкодження горішнього відділу культурного шару, що призвело до подроблення керамічного матеріалу козацької доби. Також була встановлена двошаровість поселення, нижчий шар котрого віднесено до черняхівської культури III–IV ст.

У 2005 р. загальна площа розкопів і шурфів склала близько 200 кв. м. Було підтверджено стратиграфію культурних відкладень, простежену раніше. Завдяки вперше здійсненим аерофотозйомкам було отримано детальний план мису із позначенням археологічних об'єктів, також простежено зараз затоплену Самарою прибережну частину. Отримані речові матеріали стали достатньо вагомим свідоцтвом життєдіяльності населення Самарі – Богородицької фортеці, що істотно доповнили уявлення про середньовічну історію Присамар'я.

Особливу увагу було приділено шурфуванню території посаду з метою встановлення меж розповсюдження культурного шару XVI–XVIII ст. для наступного затвердження охоронної зони пам'ятки. Під час закладення шурфів було виявлено декілька господарських ям, виробничий комплекс та житло.

Також проводилися роботи по зачищенню берегових відслонень, які в північно-східній частині мису утримували матеріали черняхівської культури. Рештки господарського комплексу козацької доби, пов'язаного з рибальством, досліджено на корінному березі в північно-східній частині мису, де на невеликій ділянці знайдено залізні скоби, цілі і фрагментовані глиняні грузила від сіток, рибальські гачки (рис. 2.14) і риб'яча луска. Досліджена яма-смітник кінця XVII ст., в якій, крім великої кількості луски і кісток риб, знайдено глиняні й залізні грузила від сіток і придонна частина глечика, в котрій розігрівали смолу для смоління човнів. На відстані 40 м на північ від неї досліджене наземне житло типу куреня із відкритим вогнищем, в якому знаходилися рештки кісток тварин і риб, а також фрагментований лощений чорноглиняний глечик XVII ст. із штампованим візерунком (рис. 3.1). З житла походить і натільний хрест XVIII ст. (рис. 2.6).

У північно-східній частині мису досліджено рештки перевозу через р. Самара. Останній виглядав як штучний відлогий спуск до води у береговому відкосі, вимощений камінням, яке простежується і на притопленій зараз частині колишнього берега. Спуск виводив до парома, який сполучав обидва береги Самари і пересувався за допомогою канатів.

Біля перевозу, судячи з чисельності знахідок гутного скла, кераміки, кахлів, цегли ручного формування і монет дрібних номіналів, ймовірно, було розташовано шинок. Цікавим є факт знахідки обрізка – ½ срібної копійки, друга половина якої була знайдена на території фортеці, в 250 м від першої. Поєднавши обидві половинки, отримали досить рідкісну копійку карбування царя Федора Олексійовича. Закладені на місці можливого місцерозташування корчми шість шурфів (загальною площею 24 кв. м) дали до 300 уламків кахлів, фрагменти гутного і віконного скла (рис. 4), кераміки (рис. 3.2–8), формовану цеглу (рис. 3.11), а також монети першої половини – середини XVII ст. і різноманітні металеві вироби (рис. 2. 1–3, 6–18). Цікаві вироби зі скла досить численні й неоднорідні за складом. Переважно це фрагменти віконних шибок із світлого зеленкуватого тонкого скла та посуд, виготовлений переважно з прозорого зеленого скла, представлений штофами, напівштофами, сулеями, чарками, кухлями та бутелями (рис. 4).

Особливу цінність мають знахідки у 2005 р. нових форм так званого «димленого посуду» XVII ст., який, за типологічними ознаками, тяжіє до аналогічних

виробів, що побутували, за Л. Данченко, на території Східної України саме в цей період [5]. На другу половину XVII – початок XVIII ст. вказують і нечисленні керамічні імпорти.

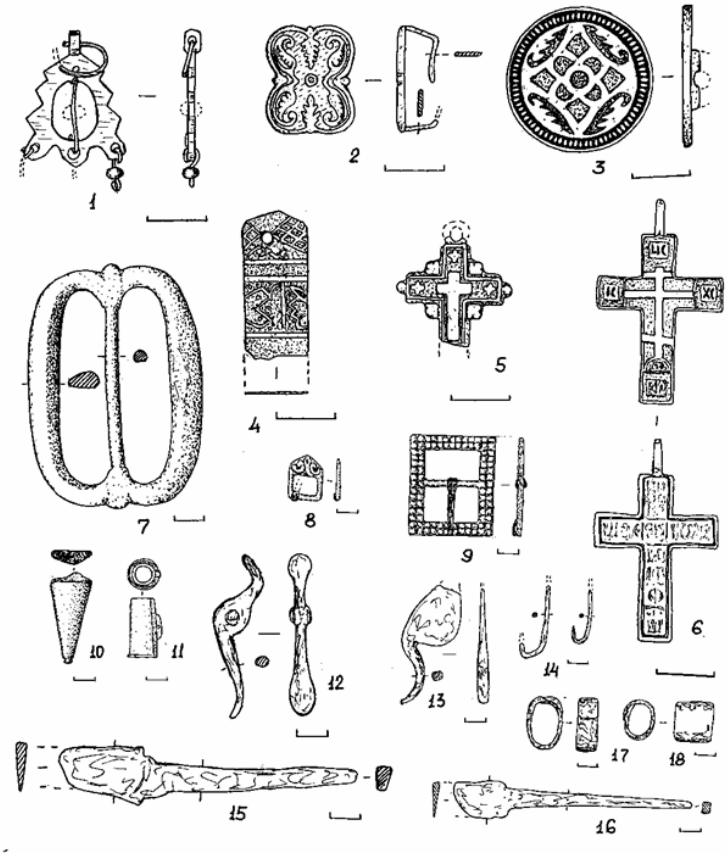

Рис. 2. Вироби з металу з розкопок 2005 року:
1–4 – прикраси; 5, 6 – натільні хрести XVIII ст.; 7–9 – пряжки;
10 – наконечник від піхв шпаги, 11 – деталь кївера; 12, 13 – спускові гачки,
14 – рибальські гачки; 15–18 – ножі та їх обойми

До архітектурно-декоративних виробів у матеріалах колекції, що походить з площі всіх розкопів, відносяться коробчасті кахлі, виготовлені з глини переважно світлих кольорів з домішкою піску. За функціональним призначенням домінують лицьові кахлі, інші види (кутові, поясні, карнизні) нечисленні. Розміри лицьових плиток, що походять з розкопів на місці корчми (шинку), згідно з реконструйованим екземпляром, становлять 22 х 23,5 см. Усі зразки колекції орнаментовані виразним рельєфом висотою 2-3 мм, в композиційній будові котрого простежується значний вплив барочних тенденцій. Зустрічаються композиції з S-подібних завитків та розташованих між ними стилізованих «дерев» й солярних знаків. Частина лицьових кахлів орнаментована геометричним орнаментом, що нагадує різьблення (килимовий орнамент або трельяж) [7]. У 2005 році знайдені фрагменти полив'яної кахлі (полива зеленого та білого кольорів) і кахлів з чотиричасним поділом композиції. Крім того, реконструйовано вигляд кахлі з геометрично-рослинним (комбінованим) орнаментом (рис. 5). Особливістю колекції архітектурно-декоративних виробів Богородицької фортеці є відсутність сюжетних кахлів.

Окрему групу знахідок утворюють дрібні керамічні вироби, до яких належать люльки, переважно білоглиняні, інколи з зеленою (2 прим.) та брунатною

(1 прим.) поливою. Домінуючим орнаментом було рифлення, штамп та тиснення, яким покривали чашечку та зрідка наносилися по краю чубука. Одним екземпляром репрезентована чорноглиняна люлька з лискованою поверхнею (рис. 3.10).

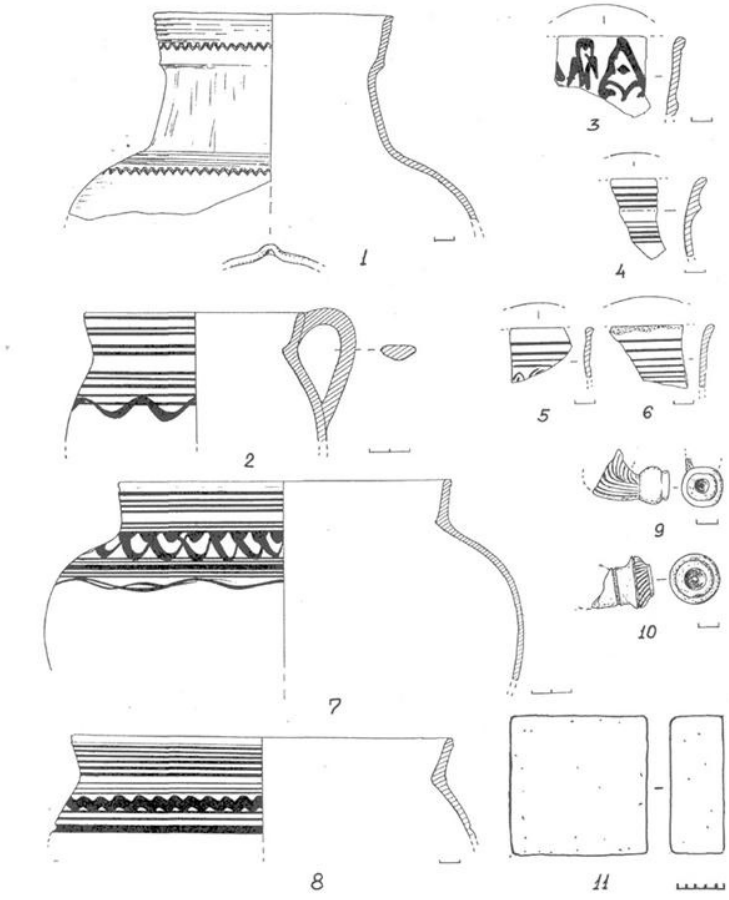

Рис. 3. Знахідки XVII–XVIII ст.:
1 – фрагмент кухля XVII ст.; 2–8 – розписна кераміка з шурфів;
9, 10 – уламки люльок XVII–XVIII ст., 11 – формована цеглина

Подальше типолого-технологічне дослідження керамічних виробів пам'ятки і, в першу чергу, з місцерозташування шинку, дозволить визначити їх регіонально-хронологічні особливості, що, на наш погляд, пов'язані як з напрямком торговельних зв'язків, так і з етнічним складом населення Присамар'я цього часу.

Важливе місце серед знахідок 2005 р. посідають монети, котрих нараховано 20 примірників. Крім розширення інформації про обсяги фінансового обігу на території досліджуваної пам'ятки, нумізматичні знахідки виступають важливим датуючим інструментом. Зокрема, завдяки польським білоновим монетам 1620-х років (рис. 6), знайденим у шурфах стратиграфічно вище шару уламків кахлів (зовнішній вигляд однієї з них реконструйований на рис. 5), було уточнено термін побутування цих керамічних виробів першою половиною XVII ст., тоді як, зазвичай, такі кахлі датуються кінцем XVII – XVIII ст. [1, с. 72-73].

Нумізматичний матеріал з шурфів біля перевозу дозволяє також більш вірогідно датувати функціонування шинку або корчми першою половиною – останньою третиною XVII ст., тобто часом існування міста Самарі до заснування

Богородицької фортеці, оскільки монети Петра і Івана Олексійовичів знаходяться в культурному шарі набагато вище. Цікавими знахідками є два західноєвропейських лічильних жетони (рис. 6,14–15), в яких зроблено отвори, що говорить про їх використання як жіночих прикрас «личманів», котрі входили до складу намиста [9, с. 40].

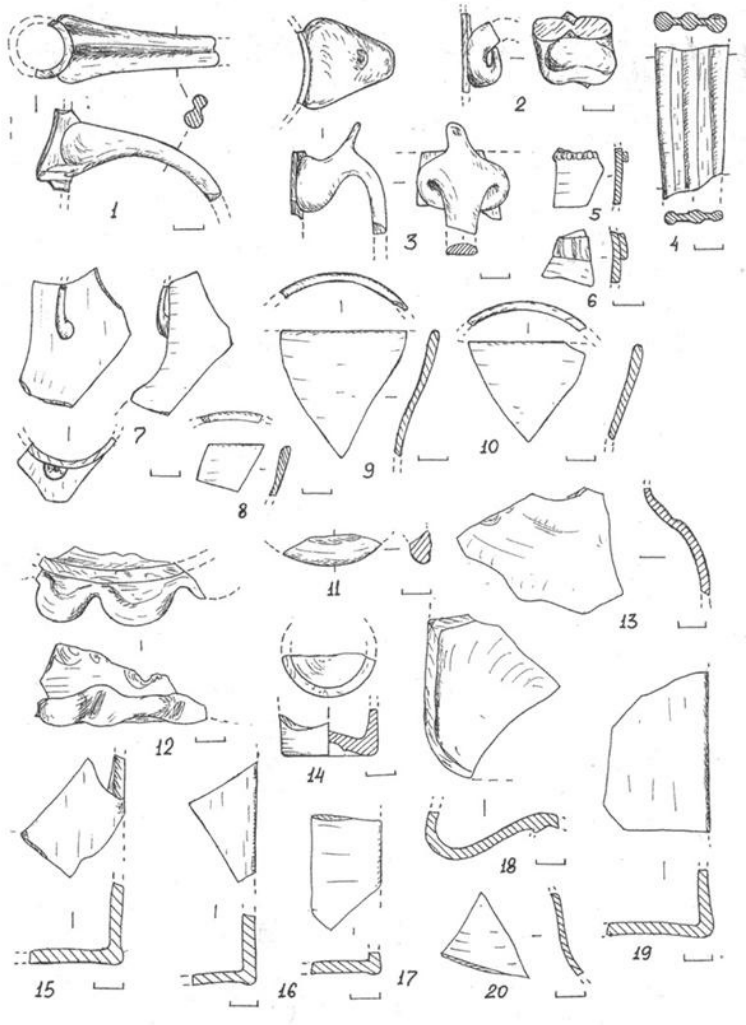

Рис. 4. Фрагменти скляного посуду XVII–XVIII ст. з шурфів біля перевозу:
1–7, 12 – кухлі; 8–11 – чарки; 13–20 – штофи

У 2005 р. було також здійснено шурфування придатних для кладовища підвищень. У шурфі № 9, закладеному в північній частині мису, було зафіксовано могилу широтної орієнтації. Вузька – до 0,75 м та довга – до 2,1 м яма мала чіткі поздовжні та східну поперечну стінку, на відміну від скошеної західної. Глибина могили становила 1,3 м; сліди домовини відсутні. Поховання випростано на спині черепом на захід. Кінцівка правої руки покладена на ліву ключицю, лівої – знаходилася у районі черева. Така позиція рук небіжниці (молодої жінки, ймовірно, померла під час пологів*) відома за похованнями XVI–XVII ст. і знаходить аналогії у зафіксованому під час досліджень царських поховань у Архангельському соборі

*Анатомічні визначення здійснені доцентом Дніпропетровської медичної академії, канд. мед. наук О. М. Шульгою

Московського Кремля положенні Івана IV (помер у 1584 р.) та кн. М. В. Скопіна-Шуйського (помер у 1610 р.). Як і в нашому випадку, знахідки у похованнях були відсутні [8].

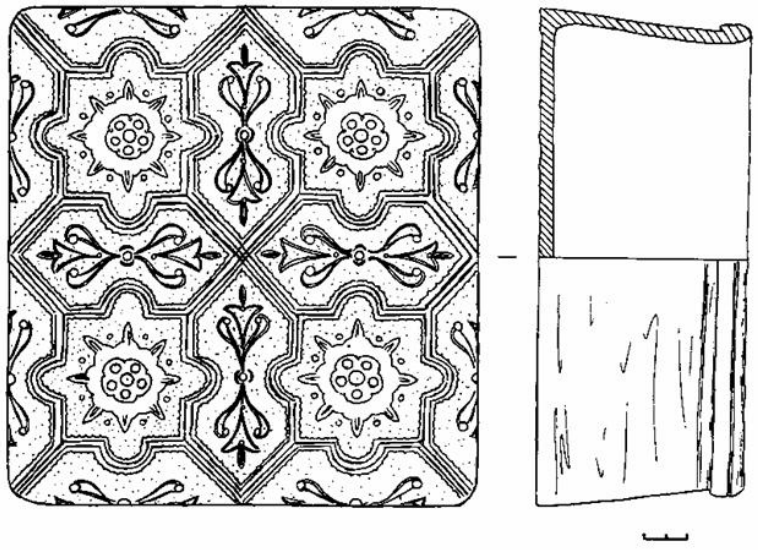

Рис. 5. Реконструкція коробчастої кахлі XVII ст. з шинку

Під час проведення шурфування в південно-східній частині мису були отримані численні матеріали черняхівського часу, через що було закладено розкоп I загальною площею 120 кв. м у береговій частині поселення. Стратиграфія культурного шару визначається наступним чином:

а) сучасний ґрунт – гумусований супісок із матеріалами XVII–XVIII ст. по всій товщі (0–0,45 м);

б) шар похованого ґрунту, насичений деревним вугіллям, шматочками глиняної обмазки й печини із знахідками черняхівського часу (0,5–0,9 м);

в) темно-жовтий супісок материка (0,9–1,0 м).

Спостерігалося прорізування черняхівського шару господарськими ямами козацької доби. На горизонті, відповідному денній поверхні черняхівського часу, були відкриті скупчення каменів сірого дніпровського граніту, котрі утворюють конструкції підовальної форми, витягнуті паралельно береговій лінії, в яких встановлено обкладку нижньої частини стін двох наземних жител. Житло № 1, яке збереглося краще, мало при ширині 3,2 м довжину збереженої (після обвалу берега) частини 5,3 м. Розміри житла № 2 не визначено. Стіни будівель були збудовані з дерева, обмазаного глиною: добре збережені відбитки на обмазці вказують на використання тонких стовбурів.

Ямки від опорних стовпів у підлозі жител відсутні. З житлом № 1 пов'язано відкриття залишків двох вогнищ. Останні мали округлу форму, досягали в діаметрі 1 м і складалися з двох шарів глиняної обмазки. У вогнищах були відкриті уламки черняхівської кераміки і кістки тварин.

Поза будівлями відкрито три залізоробних горни, котрі, ймовірно, складали виробничий комплекс, що знаходився поруч. Горни розташовано на одній лінії, паралельно берегу, до якого вони були звернуті черенами, вірогідно, з метою посилити природне надходження повітря. Конструкція горнів наступна: викладена з каміння, обмазана глиною ізложниця з приямком для видалення продуктів горіння, і стіни надбудовані з каменю на висоту 0,2 м, вище – з вогнетривкої глини.

Діаметри горнів – близько 1,2 м. Між каменями знаходилися великі фрагменти ліпного посуду, поруч із горнами – скупчення шлаків і руди.

Рис. 6. Нумізматичні знахідки з території посаду Богородицької фортеці:
1–6, 13 – західноєвропейські монети; 7–12 – російські монети;
14–15 – західноєвропейські лічильні жетони

Із заповнення жител і на давній поверхні було зібрано колекцію з численних фрагментів посуду, форми яких у окремих випадках можуть бути реконструйованими. Кераміка представлена двома технологічними групами: кружальною і ліпною, котра переважала в кількісному відношенні. Уламки належать гостро- і слаборебристим сіролощеним мискам, горщикам та глекам. Орнамент переважно рельєфний – валиком чи борозенками, також пролощений.

Ліпний посуд із шорохуватою від домішок дресви поверхнею представлений переважно горщиками, зустрічаються також миски і сковороди. Аналогії йому знаходимо серед посуду черняхівських поселень Надпоріжжя та Степового Придніпров'я [2]. Знайдено також 18 фрагментів амфорної кераміки червоного кольору з реберчастими ручками і вузькогорлих херсонеських амфор жовтого кольо-

ру. Значною кількістю представлено кістки тварин. Попередньо відновлюваний склад стада становили: велика рогата худоба – 20 %, свиня – 14 %, кінь – 5 %, вівця – коза – 7 %, собака – 3 %, дика фауна – 6 %. Щедро представлено іхтіофауну: риб'яча луска, зяберні кришки, за якими виділено сома, ляща, вирізуба, коропа та щуку.

До індивідуальних знахідок належать три примірники бронзових фібул, трапецієподібна підвіска з геометричним орнаментом, уламки залізного ножа і двох рибальських гачків.

Вищенаведене дозволяє віднести відкрите в 2005 році поселення, якому надано назву Богородичне I, до черняхівської культури і датувати його III–IV ст. н. е. Це – перша, відкрита в нижній течії Самари пам'ятка. Раніше були відомі лише поселення району давньої переправи через Дніпро біля Кодацького порога – Стара Ігрень, острів Кам'януватий та Лоц-Кам'янка на правому березі Дніпра. Значні розміри поселення (на сьогодні їх визначено довжиною понад 1000 м та понад 260 м завширшки), а особливо наявність на ньому металургійного центру, визначають важливість пам'ятки і потребують наступних досліджень.

Перспективність подальших досліджень як самої Богородицької фортеці, так і навколишньої території не викликає сумнівів. При надзвичайно малій чисельності пам'яток XVII–XVIII ст., котрі дійшли до нас у придатному для археологічного вивчення стані, Богородицька фортеця і весь історико-культурний архітектурний комплекс є цінним джерелом вивчення історії не лише Придніпров'я, а й України в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : [навч. посіб.] / Д. Я. Телєгін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков [та ін.]. – К., 1997.
2. **Баран В. Д.** Черняхівська культура / В. Д. Баран. – К., 1981.
3. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
4. **Векленко В. О.** Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 135–150.
5. **Данченко Л.** Народна кераміка Середнього Подніпров'я / Л. Данченко. – К., 1994.
6. **Маріна З. П.** Керамічний комплекс з котловану житла Богородицької фортеці у Присамар'ї / З. П. Маріна // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 131–134.
7. **Маріна З. П.** Нові дослідження археологічних пам'яток в пониззі Самари / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 30–34.
8. **Панова Т. Д.** Средневековый погребальный обряд по материалам некрополя Московского Кремля / Т. Д. Панова // СА. – № 4. – 1987. – С. 110–122.
9. **Спасский И. Г.** Дукаты и дукачи Украины / И. Г. Спасский. – К., 1970.
10. **Старік О.** Пам'ятки пізнього середньовіччя у розвідках Дніпропетровського музею 2003 р. / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 37–39.
11. **Тітов В.** Розвідки на пам'ятках козацької доби. / В. Тітов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 40–44.

Уперше опубліковано: Вісник Дніпропетровського університету. – Серія «Історія та археологія». – Д.: ДНУ, 2006. – Вип. 13. – № 6. – С. 16–175.

І. Ф. Ковальова

ДОСЛІДЖЕННЯ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ 2007 РОКУ

Публікуються матеріали археологічних досліджень 2007 р. на території Богородицької фортеці та її посаду, який збігається з місцерозташуванням старовинного козацького поселення Самарь.

Об'єктами археологічних досліджень 2007 року стали територія Богородицької фортеці та її посаду, який збігається з місцезнаходженням старовинного козацького містечка Самарь [4].

Найбільш цікавими, з погляду на відсутність свідчень про житлову забудову фортеці, зокрема екстер'єр та інтер'єр житла козацької старшини, що на початку XVIII ст. входила до складу гарнізону, виявилися розкопки поблизу так званих Самарських воріт.

Обрання місця досліджень обумовлено зосередженням саме тут переважної більшості знахідок хрестів-тільників [2, с. 135–150; 3**,** с. 5–68], монет та західноєвропейських жетонів [13, с. 7–10; 14, 62–68], товарних пломб [6, с. 7–10; **7**, с. 187–190] та печаток [10, с. 17–23], знайдених під час розвідок, що пов'язано з нищівною руйнацією культурного шару через розорювання ґрунту. Про інтенсивність руйнації свідчить сучасне залягання підлог наземних жител на глибині від 0,15 до 0,25 м від поверхні, внаслідок чого втрачено більшість деталей інтер'єру.

Прикладом може слугувати наземне житло 2 з розкопу V, яке було зафіксовано на рівні підлоги, що дає можливість встановити розміри: 5,5 х 5 м та квадратну форму будівлі. Максимальна щільність глиняної обмазки спостерігалася під південно-східною стінкою, де розміщено піч, подом котрої слугувала вимостка з каміння 2 х 1,8 м. Численні фрагменти кахлів походять від верхньої зруйнованої частини.

Поруч знаходилась припічна яма діаметром 0,5 і глибиною 0,6 м із встановленою в ній дерев'яною діжечкою, заповненою попелом та побутовим сміттям, серед котрого знайдено рештки великого бутля безбарвного прозорого скла. Деревина діжечки обвуглена.

Характер індивідуальних знахідок, серед яких золочені металеві ґудзики від офіцерського мундира, пряжка від взуття, пістолетні кулі, чашечка білоглиняної люльки з рифленням – підтверджує належність житла представникові офіцерського корпусу, вочевидь молодшого рангу. Підставою датування житла можуть слугувати монети денги 1737 та 1747 років.

У розкопі IV, за умовною назвою «Садиба полковника», досліджено два житла та 8 господарських ям, заповнених побутовим сміттям. Перше житло підпрямокутної форми зі сторонами 3,8 х 3,2 м заглиблено на 0,5 м від сучасної поверхні. На підлозі понад стінами збереглися рештки підмазки глиною. Виходячи з відсутності ям під стовпи, стіни було надбудовано у турлучній техніці. Відсутність печі або вогнища свідчило про сезонне – «літня хата» – використання. Привертає увагу дбайливість, із якою було підготовлено майданчик під житло, яке побудовано на місці попередньої споруди. Нерівності було знівельовано шляхом підсипки ґрунту із включенням попелу і деревного вугілля. Житло було раптово покинуте після влаштування в ньому могили молодої жінки разом з дитиною у віці до 1,5 року.

Яма прямокутної форми розмірами 2 х 1,2 м широтної орієнтації вирита з рівня підлоги на глибину 0,5 м. Перекриття відсутнє, впадає в очі недбалість у

© І. Ф. Ковальова, 2008

положенні похованих. З речових знахідок наявний скляний бісер (244 од.) чорного та білого кольору, що прикрашав комір сорочки жінки, який застібувався за допомогою мідного гачка та петлі, та залізні закаблуки від чобіт.

У пошуку пояснень незвичайному випадку влаштування могили у житлі залучено свідчення писемних джерел [15, с. 76] про чумну пошесть 1690 р., яка призвела до загибелі значної частини гарнізону та мешканців посаду. Тоді знесилені люди залишали мерців у житлах. Випадки масового захворювання у війську і серед населення мали місце і під час кампанії 1735–1739 рр., що примусило Мініха вдатися до надзвичайних профілактичних заходів [5; 9, с. 71].

Знахідки, які походять із житла, підтверджують припущення про його належність українському представникові офіцерського корпусу фортеці. До останніх належать жіночий натільний хрест із вставками з блакитного скла в центрі і кінцях балок та мідні російські гроші – денга й полушки 1730, 1731, 1735 та 1736 років.

На особливу увагу заслуговує знахідка чоловічої каблучки – печатки, виготовленої з якісного срібла в техніці відливки щитка разом із шинкою. Масивний восьмикутної форми щиток розмірами 1,7 х 1,7 см облямовано рамкою, що імітує шнур. Центром композиції слугує зображення однобічно загостреного щита із кавалерським хрестом на півмісяці, волютами по боках і п'ятизубчастою короною, схожою з гетьманською шапкою, зверху. По боках від неї чітко позначено літери **Т** та **К** (рис. 1.1).

Розшук володаря печатки полегшується знахідкою у 2002 р. поруч із розкопом IV особистої печатки, майже тотожньої публікованій, для якої була запропонована належність козацькому старшинському роду Трусевичів. Відмінності стосуються деяких дрібних деталей у рослинному орнаменті, форми щита та корони. Головна відмінність – літера **Н** на місці літери **К** у печатці 2007 р.

У статті, присвяченій особистим печаткам з Богородицької фортеці [8, с. 19-20, рис. 1.3], було розглянуто родові герби української старшини із зображенням кавалерського хреста на півмісяці – Антоновичів, Стаховських, Бороховичів, Скоруппів, Стороженків, Шестковичів, Шкорупів, Шафаростових. Перевагу було віддано гербу Трусевичів на підставі ініціалів володаря печатки. На жаль, відомості «Малоросійського гербовника» В. К. Лукомського та В. М. Модзалевського називають під 1761 роком лише одного представника роду – військового товариша Прокопія Трусевича [11, с. 188]. Виходячи з наявності вже двох особистих печаток представників роду Трусевичів, які різняться за ініціалами, можливо припустити, що у складі офіцерів гарнізону Богородицької фортеці (на той час – Старосамарського ретраншементу) у 30–40 рр. XVIII ст. одночасно перебували два представники цього розгалуженого роду. Про досить високий ранг К. Трусевича свідчить знахідка у житлі мундирного золоченого ґудзика (рис. 1.9).

Друге житло «Садиби полковника» – землянка підтрапецієподібної форми зі стінами 3,6 х 2,5 м і глибиною від поверхні 1,7 м. На підлозі залишилися рештки підмазки глиною; в кутах і по центру західної стіни було зафіксовано стовпові ями. Ступінчастий вхід знаходився в північно-західному куті, стінки було обкладено дошками. Приміщення, виходячи з відсутності печі, мало сезонне призначення. Датується за знахідками на рівні підлоги монет часів Петра I – мідною 1712 р. та срібною без дати копійками (рис. 1.2-3).

Із заповнення житла походять численні й цікаві знахідки, серед яких два хрести (видані В. О. Векленком у цьому збірнику), мідні гроші (6) 1736–1748 рр., білонові акче кримського карбування 40–50 рр. XVIII ст., каблучки, люльки біло-

та чорноглиняні, дитячі іграшки тощо (рис. 1.5–8). Крім численних виробів українських гончарів та склярів, з житла 2 походять фрагменти т. зв. рейнських кухлів, порцеляни та скляний імпортний посуд, що засвідчує заможність його володаря (рис. 1.4).

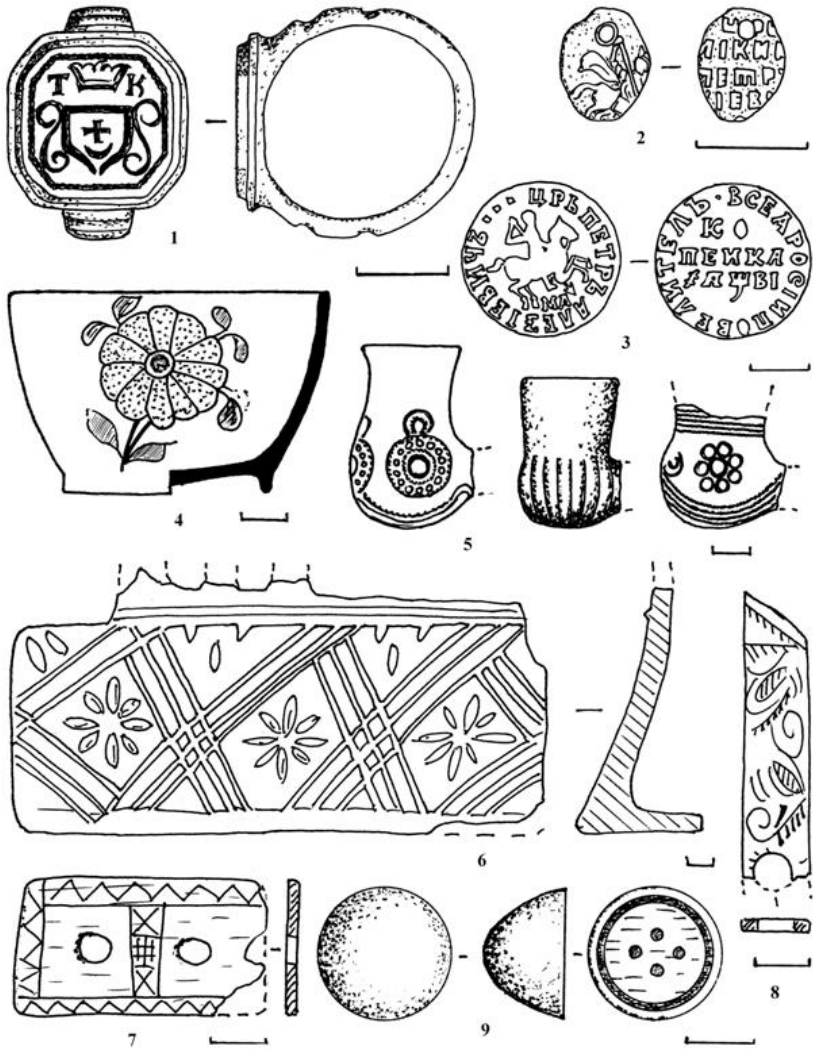

Рис. 1. Богородицька фортеця. Знахідки з жител:
1 – житло № 1; 2–8 – житло № 2

Це підтверджують і знахідки в ямах-смітниках великої кількості фрагментів дорогого скляного і порцелянового посуду. Разом з тим типовий для вжитку української заможної старшини набір речей та печаток із гербом та ініціалами Трусевичів підтверджує перебування її представників у складі гарнізону фортеці.

У 2007 р. розпочато також шурфування у південній частині фортеці з метою встановлення місцерозташування церкви Покрова пресвятої Богородиці, позначеної на плані Старосамарського ретраншементу 1736 р. [12] та «Плані Старої Самари» 1747 р. [1, с. 26]. У пошукових траншеях була встановлена наявність церковного цвинтаря, поховання в котрому відбувалися у дерев'яних дощатих гробовищах.

На площі посаду було завершено розкопки шинку біля перевозу через Самару, який належав до містечка Самарь і був зруйнований за часів спорудження

Богородицької фортеці. Особливості архітектури будівлі та знахідки з неї введено до наукового обігу В. М. Шалобудовим.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. – Т. 3. – К., 2003. – С. 26.
2. **Векленко В. О.** Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 135–150.
3. **Векленко В. О.** Православні старожитності з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 51–68.
4. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусій стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. – К.-Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
5. **Грицак Е. Н.** Популярная история медицины / Е. Н. Грицак.– М., 2003.
6. **Ковальова І. Ф.** Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Наукові записки. – Серія «Історичні науки». – Острог, 2003. – С. 7–10.
7. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – С. 187–190.
8. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці : [наук.-довід. вид.]. / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
9. **Ковальова І. Ф.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Гуманітарний журнал. – № 1/2.– Д. : НГУ, 2004. – С. 66–72.
10. **Ковальова І. Ф.** Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2005. – Вип. 2. – С. 17–23.
11. **Лукомский В. К.** Малоросийский гербовник / В. К. Лукомский, В. М. Модзалевский. – К., 1993.
12. **Репан О.** Коріння міста: поселення XVI–XVII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан // Хроніка-2000. – К., 2007. – С. 85–286.
13. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
14. **Шалобудов В.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицької фортеці / В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 62–68.
15. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1993. – Т. 3.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [збірка наукових статей]. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 31–35.

І. Ф. Ковальова

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2008 р.

Розглядаються матеріали археологічних досліджень внутрішньої площі Богородицької фортеці 2008 р.

Розкопки 2008 року є продовженням досліджень 2007 р., метою яких було встановлення характеру житлової забудови внутрішньої площі фортеці та її окремих об'єктів із перспективою їх наступної музеєфікації.

Новобогородицька, або Богородицька, фортеця заснована за указом російського уряду 1687 р. як форпост у боротьбі з Кримом та головна база майбутніх російсько-турецьких воєн. Одночасно їй відводилося важливе місце у контролі походів запорозьких козаків річкою Самарою в Надазов'я та на Дон. На це вказує обрання місця для будівництва – на високому розі, вище впадіння р. Самара у Дні-

© І. Ф. Ковальова, 2008

про майже навпроти Кодацької фортеці, спорудженої польським урядом у 1635 р. з цією ж метою – контролювати пересування запорозького козацтва Дніпром [3, с. 131–153].

Оскільки в останній час з'явилася низка праць, присвячених козацьким осередкам, що передували виникненню Катеринослава – сучасного Дніпропетровська і, в їх числі, давній Самарі та Новобогородицькій фортеці [1, с. 7], увагу було зосереджено на пошуках археологічних джерел, які дають змогу побачити за речами людей і відтворити історичне минуле в усій його повноті.

Сьогодні сел. Шевченко Самарського р-ну м. Дніпропетровська, поруч із котрим знаходяться обидві пам'ятки, частково перекрило як колишній посад фортеці, так і територію давньої Самарі, сама ж Новобогородицька фортеця й її охоронна зона перетворені на лісопарк. Внаслідок неконтрольованої антропогенної діяльності та розростання дерев відбувається руйнація культурного шару, що вимагає проведення розкопок з метою введення Новобогородицької фортеці до кола відроджених пам'яток українського середньовіччя – ранньомодерного часу.

Дослідження 2008 р. були зосереджені на ділянці розкопу V із умовною назвою «Митниця» (рис. 1), наданою за знахідками тут торговельних пломб, монет, лічильних жетонів та особистих печаток. Прямокутна ділянка східним краєм прилягає до так званих Самарських воріт, західним – до дороги, яка перетинала фортецю з півдня на північ. Ділянка виявилася майже вільною від дерев завдяки тому, що до 2004 р. знаходилася під городами. На жаль, довготривале розорювання прискорило руйнацію культурного шару.

Розкоп V загальною площею 196 кв. м розташований у північній частині ділянки. На кінець польового сезону 2008 р. у ньому було відкрито і досліджено п'ять різнотипних будівель та шість господарських ям, різних за призначенням.

Найбільш інформативним, завдяки кращій збереженості, виявилося землянкове житло № 1. Чіткі контури котловану позначилися під орним шаром на глибині 0,3 м, де мали наближену до трапеції форму з помітно зкругленими кутами, прилеглими до південної стіни, яка коротша (3,65 м) за північну (4,3 м). Обидві поздовжні стіни мали довжину 4 м (рис. 2).

Вхід до житла знаходився в північно-західному куті і здійснювався за допомогою східців, які кріпилися до стовпів, відстань між котрими становила 0,9 м. Під час розкопок саме тут спостерігалося зосередження обробленої у дошки деревини.

Дно землянки знаходилося на глибині 1,8 м від сучасної поверхні. Сліди покриття або глиняної обмазки (долівки) на ньому відсутні. Понад стінами з рівня підлоги вирито п'ять стовпових ям діаметром 0,2–0,25 м і глибиною до 0,35 м, які засвідчують існування вертикальних несучих конструкцій, котрі одночасно слугували для закріплення горизонтальних дошок облицювання стін землянки (рис. 2).

Поруч із стовповими ямами № 1 та 4 на підлозі житла спостерігалася концентрація знахідок (рис. 2; 3, 3–9), що дозволяє припустити існування прикріплених до стовпів полиць.

Відсутність серед будівельних решток так званих матиць чи балок, які у наземному житлі становлять основу стелі, дає підстави вважати, що землянка не мала останньої, як і горища, і була перекрита поставленим на стіни двоскатним дахом із невеликим ухилом верхньої (земляної) покрівлі (рис. 4). Подібні землянки типові для Півдня України з часів його заселення до XIX ст. [9] і відомі за описами запорозьких зимівників [8, с. 35-36].

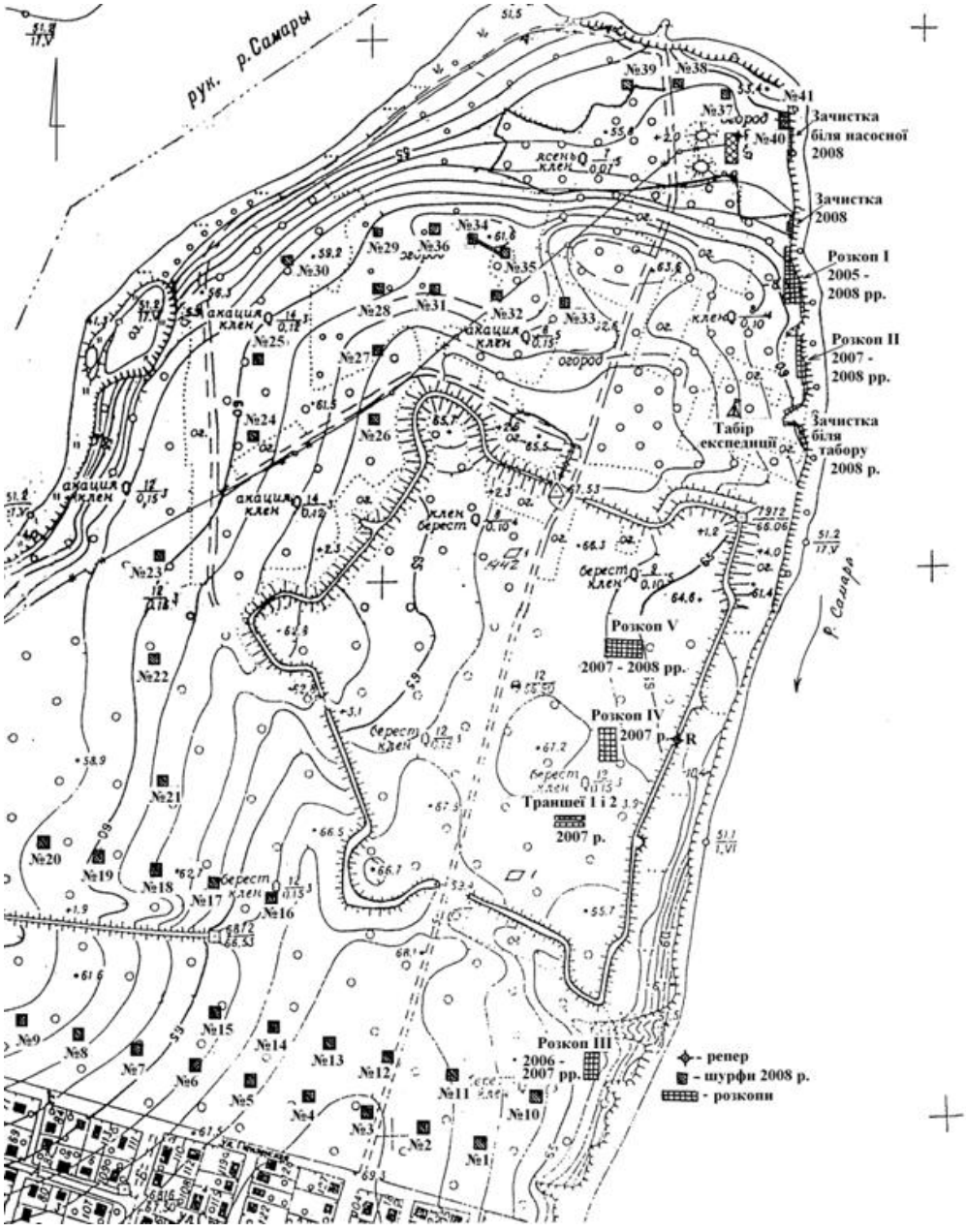

Рис. 1. План місцевості з позначенням Новобогородицької фортеці та місць розкопок

Що стосується характеру надбудови стін землянки, вірогідним вважаємо їх каркасний (турлучний) характер. Основу звичайно становили вбиті у ґрунт на відстані близько 2-х метрів сохи, об'єднані так званими «поясами», «поперечинами» або «глицями». Проміжок у каркасі заплітався хмизом, очеретом або короткими плахами і з двох боків обмазувався глиною.

На переважання каркасного будівництва у центральних районах України звертає увагу М. П. Приходько, наводячи свідчення Генерального опису 1765–1769 рр. по Київському, Лубенському та Полтавському полках, де, поруч із рубленими з дерева, були розповсюджені каркасно-тинові хати, мазані глиною [6, с. 251]. Проти можливості зведення стін з глиносолом'яних вальків, вага котрих

сягала 8–10 кг, свідчить майже повна відсутність покладів глини в околицях фортеці і сучасного сел. Шевченко. На існування у стінах вікон вказують численні знахідки уламків скла від круглих віконниць.

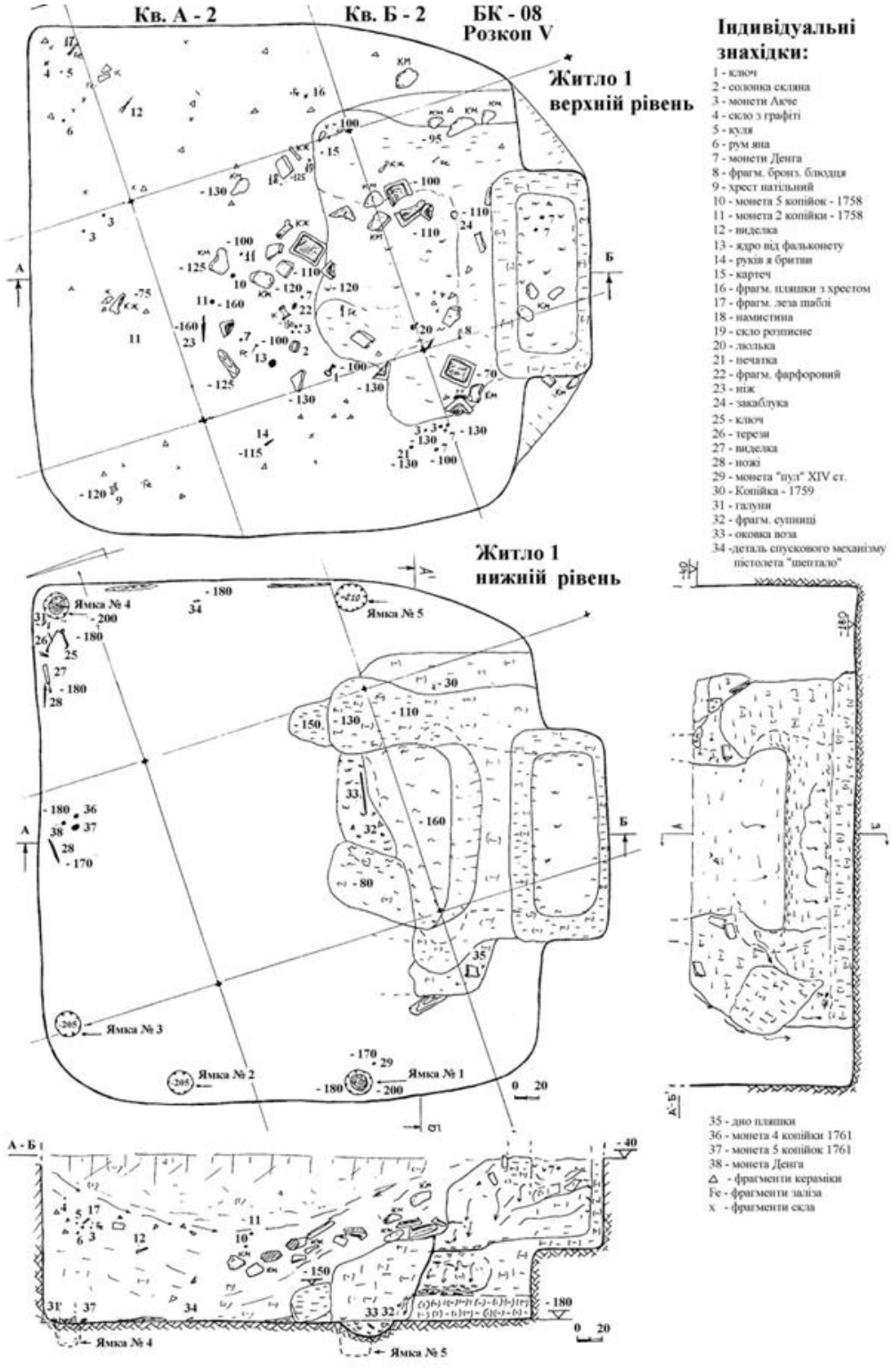

Рис. 2. Плани й профілі житла № 1 розкопу V 2008 р.

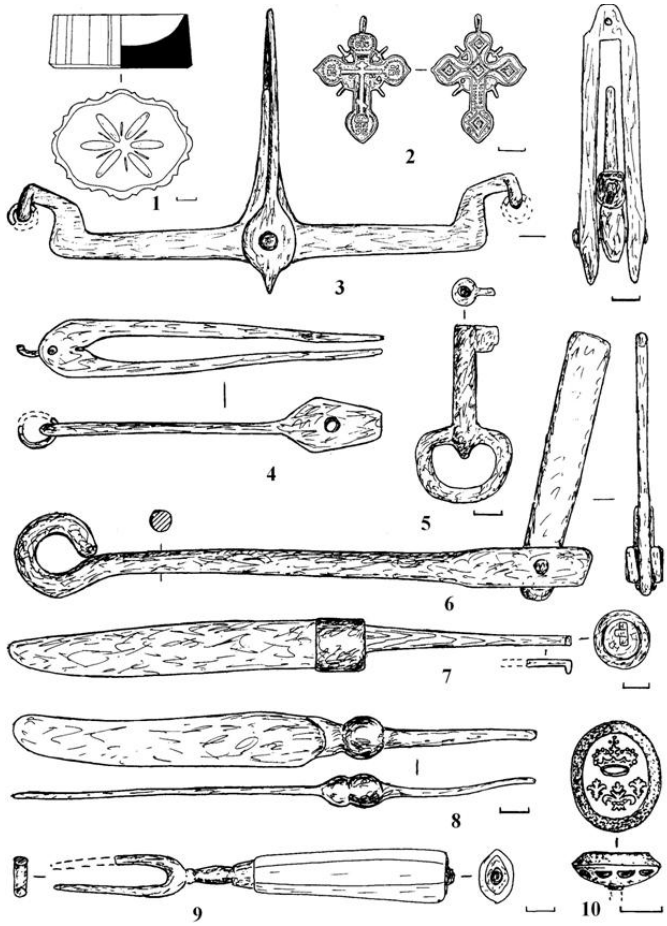

Рис. 3. Речі з житла № 1 розкопу V:
1 – скляна солонка; 2 – бронзовий хрест; 3 – аптекарські терези;
4 – деталь другого екземпляра терезів; 5, 6 – ключі; 7, 8 – ножі;
9 – виделка; 10 – печатка зі скляною вставкою.

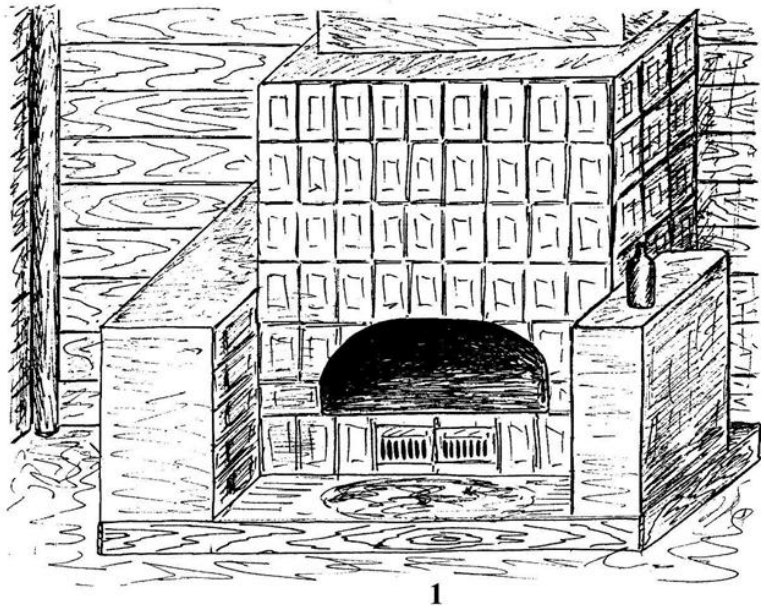

Рис. 4. Реконструкція печі – житла № 1 розкопу V

Під південною стіною знаходився розвал печі типу української «груби» або «кабиці» з добре збереженою основою (опічком) розмірами 3 х 1,6 м, складеною з глиняних вальків, прошарків битої цегли та гранітного каміння (рис. 2). На рівні основи влаштоване «піддувало», закрите іззовні прорізними кахлями. В якості колосника використано залізну оковку воза (рис. 2, № 33). Под печі відокремлений від основи глинобитною перемичкою заввишки 0,35 м.

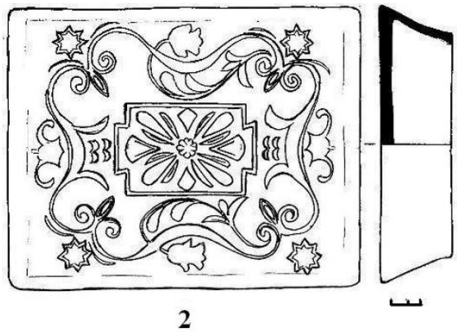

2

Рис. 5. Коробчаста кахля з з житла № 1 розкопу V

Черен сегментоподібної в плані форми сполучався із боковими «коморами» розмірами 0,5 х 0,4 м, в які відкривалися повітродувні канали, виведені з піддувала. На час розкопок їх заповнювала сажа. В профілі черен мав вигляд арки заввишки 0,55 м і шириною 1,6 м. Груба слугувала димозабірним пристроєм; складена з глиняних вальків і цегли з включенням керамічного бою та окремих каменів. Відновлені розміри груби 1,8 х 0,9 м, в перетині 1,4 х 0,6 м (рис. 5.1). Ззовні грубу було обкладено керамічними коробчастими кахлями (рис. 5.2) із рослинно-геометричним орнаментом (90 фрагментів та 5 цілих прим.).

До печі належать два бокових припічка, перпендикулярних грубі: східний з них мав довжину 1,8 м при ширині 0,6 м і висоті з рівня долівки 0,8 м, мав слугувати за лежанку чи основу дерев'яного настилу для спання (так званий «піл»). Західний, менший за розмірами, не доходив до стінки, де повинна була знаходитися шафа або мисник, на що вказують знахідки: фрагменти фаянсової супниці з рослинним декором, білоглиняних голландських кухлів, фарфорових чашок, винної скляної тари. Тут же знайдено російські монети – полушки 1735–1750 рр., кримські акче бахчисарайського карбування. Несподіваною знахідкою виявилася золотоординська монета XIV ст., так званий джучидський пул. Скоріше за все, його знайшли поблизу перевозу через Самару, де відомі подібні знахідки, і принесли до житла як рідкісну для XVIII ст. річ. Але найбільшої уваги заслуговує знахідка матриці печатки.

Остання (рис. 3.10) виготовлена на вставці з прозорого скла до бронзового ажурного кріплення, яке сполучалося із втраченим руків'ям. На ній зображено три геральдичні лілеї під короною. На зворотній стороні вставки помітні сліди червоної фарби. Розміри: 2,0 х 1,8 см (рис. 3.10). Має аналогію у печатці, знайденій у 2006 р. поблизу Самарських воріт [5, с. 19, рис. 68]. Ім'я власника печатки залишається не встановленим. Привертає увагу близькість зображень на обох печатках з Новобогородицької фортеці до герба французьких Бурбонів. Можна припустити, що печатки належали представникові роду козацької старшини, засновник котрого, ймовірно, брав участь у воєнних діях, можливо – у поході до Франції під час облоги Дюнкерка і за якусь послугу королівському дому отримав право на користування «гербом покровительства». Від герба французьких Бурбонів знайдені у Новобогородицькій фортеці печатки відрізняє тип корони, більше схожий із російською князівською, розміри лілей і червоний (замість блакитного) колір фону герба.

Від положення печі в хаті залежало розташування інших частин інтер'єру. По діагоналі від неї завжди знаходився покуть (покуття або червоний кут), якому

відводилося особливо почесне місце [2, с. 112–114]. Виходячи з характеру знахідок, покуть відповідає північно-східному куту землянки, де повинна була знаходитися поличка – божниця, під якою стояли стіл і, ліворуч від нього, скриня. Саме з нею пов'язуємо знахідку золотого і срібного шитва від парадних мундирів. Із мисником або полицями, подібними до відкритої шафи, пов'язані знахідки столових приборів, аптекарських терезів, привабливого вигляду гранчастої солонки зі скла, а також численних залишків керамічного та скляного посуду. У 2008 році було вперше зустрінуте графіті по склу: в одному випадку це – прокреслені літери «**ΣК**», в другому – зображення могильного пагорба із хрестом на ньому, продряпані на штофі.

На професію власника житла вказують знахідки: уламки леза від шаблі, «замка» від пістоля, куль, картечі та фальконетного ядра. До образу вояка пасують знайдені в житлі трубки-люльки, численні рештки штофів, сулій, різноманітних фляг, бокалів та кухлів. На знайомство з європейським політесом вказують знахідки рум'ян та дзеркалець. Залишилися поза розумінням численні (6) скупчення монет невеликих номіналів у кількості, що не перебільшувала 10 одиниць. Виникає враження, що господар житла приховав їх на «чорний день», не змігши використати з невідомих причин.

Не менш інформативним є південно-західний кут житла, про котрий йшла мова раніше. У південно-східному куті ми визначаємо «спальне місце» як за присутністю лежанки, так і завдяки відсутності тут побутових знахідок.

Таким чином, із дослідженням житла № 1 було отримано надзвичайно виразні й різноманітні матеріали для відтворення етнографічних подробиць з життя представників гарнізону Новобогородицької фортеці середини XVIII ст. Крім нього досліджено три наземних житла.

Житло № 2, розмірами 5,5 х 5 м, внаслідок незначної глибини залягання виявилося майже повністю зруйнованим. На глибині 0,2–0,3 м від сучасної поверхні було простежено долівку із залишками основи печі розмірами 2,0 х 1,8 м, складеної з цегли, глиняних вальків та каменів. До неї належать також кахлі облицьовки груби. Поруч було відкрито припічну яму розмірами 0,45 х 0,5 м, в якій стояла обвуглена дерев'яна діжечка, заповнена попелом та рештками побутового сміття, серед яких знаходився великий скляний бутель. Виходячи з наявності в орному шарі глини та глиняної обмазки, стіни були каркасно-плетеними (турлучними). Знахідки з житла нечисленні, серед них відсутні речі, які б визначали соціальний стан власника. Індивідуальні знахідки представлені мундирними ґудзиками, мідними російськими монетами денга 1737 і 1747 рр., взуттєвою пряжкою, відкритим бронзовим наперстком, пістолетною кулею, кресальним кременем та білоглиняною люлькою.

Житло № 3 належить до того ж типу. Це була підквадратна у плані наземна споруда розмірами 4,8 х 4,7 м, яка мала солом'яноглиняні стіни. Збереглася долівка із залишками основи печі разом із припічною ямою. До індивідуальних знахідок належать мідні російські монети денга 1737, 1739, 1748 рр., полушка 1731 р., срібна – п'ять копійок 1757 р., також бронзові накладки на пасок, фрагменти скляних бокала й стопки.

До масових знахідок в обох житлах віднесено численні уламки кахлів і столового та кухонного посуду – горщиків, мисок, покришок. Привертає увагу значна кількість виробів з гутного скла, серед яких штофи, бутлі, сулії, стакани й склянниці. До імпортів належать фаянсові та порцелянові піали і чашки, аптекарські ампулки й чарки кольорового скла. В обох житлах присутні вироби з заліза: дверні

запори, цвяхи будівельні й ухналі, оковки скринь та возів, інструмент. На професію власників вказують знахідки картечі, частин «замка» від рушниці, литі кулі й сплески свинцю тощо. За знахідками монет обидва житла датовано 40–50-ми рр. XVIII ст.

Стосовно функціонального призначення будівлі під № 4 існують деякі розходження у визначеннях, що потребує подальшого вивчення і окремої публікації.

Житло № 5 за часом виникнення та рівнем залягання передувало будівлі № 4. Це – заглиблена у ґрунт наземна будівля з глиносолом'яними стінами, поздовжньою віссю орієнтована у широтному напрямку. Реконструйовані розміри 8,0 х 4,2 м. Земляна підлога без слідів підмазок глиною знаходилася на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Під західною стінкою знаходилася піч, від якої залишилася основа, складена з глиняних вальків та гранітного каміння. Судячи з розмірів 1,6 х 1,2 м, піч повинна була бути схожою на досліджену в житлі № 1. З півночі від печі відкрито припічну яму, заповнену попелом, деревним вугіллям, битою керамікою і склом. До індивідуальних знахідок належать монети (6 прим.), серед яких дротяна копійка Михайла Федоровича (1613–1645 рр.), мідна боратинка Яна Казиміра (1660-ті рр.), що підтверджує більш ранній, ніж для інших жител розкопу V, вік споруди. До індивідуальних знахідок також віднесено натільний бронзовий хрест, кришку від бронзової табакерки, бронзові застібки від єпанчі, скляне намисто. Масові знахідки численні і включають фрагменти коробчастих кахлів, глиняного і скляного посуду, вироби з заліза, серед яких шомпол, картеч та закаблуки від чоботів.

Таким чином, за дослідженнями 2008 р. отримано нові свідчення стосовно житлової забудови Новобогородицької фортеці і побуту її мешканців. Привертає увагу відсутність у всіх досліджених житлах V розкопу свідчень перебування в них жінок, на відміну від розкопу IV, де досліджено садибу родини «полковника» [4]. Можливо, площа розкопу V співпадає з оселями нежонатих офіцерів гарнізону, що побічно підтверджується відсутністю поруч із ними господарських приміщень і навіть інтер'єром жител.

Бібліографічні посилання

1. **Бінкевич В. В.** Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом. Краєзнавчий нарис / В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
2. **Вовк Хв.** Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К., 1955.
3. **Мицик Ю. А.** Козацький край / Ю. А. Мицик. – Д., 1997. – С. 131–153.
4. **Ковальова І. Ф.** Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. / І. Ф. Ковальова // Січеславський альманах : [Зб. наук. праць]. – Вип. 3. – Д., 2008. – С. 83–87.
5. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Науково-довідкове видання / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
6. **Приходько Н. П.** Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н. П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975.
7. **Репан О.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К., 2008.
8. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа : [Репринтное издание]. – Д., 1991.
9. Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М., 1987.

Надійшла до редколегії 15.12.2008 р.

І. Ф. Ковальова

НОВІ СВІДЧЕННЯ ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДО СКЛАДУ ГАРНІЗОНУ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 1735–1739 рр.

На підставі археологічних досліджень 2007 р. внутрішньої площі Богородицької фортеці розглядаються нові свідчення входження представників української козацької старшини до складу її гарнізону напередодні війни 1735–1739 рр.

Влітку 2007 р. співробітниками Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету під час пошуково-охоронних досліджень на території Богородицької (Новобогородицької) фортеці було відкрито житловий комплекс, до якого входили житло за № 1 та господарські споруди.

Обрання місця досліджень поблизу від колишніх Самарських воріт фортеці було зумовлено нищівною руйнацією культурного шару внаслідок багаторічного розорювання ґрунту під колективні городи. Під час розвідок попередніх років саме тут було зроблено більшість знахідок хрестів-тільників [1, с. 135–150; 2, с. 51–68], монет та жетонів [10, с. 123–134; 11, с. 62–68], товарних пломб [4, с. 7–10; 5, с. 187–190] та печаток [7, с. 17–23]. Про інтенсивність руйнації пам'ятника свідчить той факт, що підлоги наземних жител XVII–XVIII ст. зараз знаходяться на глибині всього 0,2–0,25 м від сучасної поверхні. Краще збереглися заглиблені в ґрунт житла та землянки. Нижче подається опис одного з таких жител, яке, на нашу думку, належало представникові козацької старшини, що входила до офіцерської еліти гарнізону. Підставою для цього є характер знахідок, що походять з житла, серед яких вирішальне значення має особиста печатка-каблучка з гербом та ініціалами роду Трусевичів.

Житло № 1 було простежено безпосередньо під сучасним зораним шаром, на глибині 0,2 м від поверхні. Глибина на рівень підлоги становила 0,5 м. За формою житло наближено до прямокутника із сторонами-стінами 3,8 та 3,2 м, тобто загальна житлова площа становила 12,15 м^2. На підлозі понад стінами зафіксовано рештки глиняної підмазки – долівки та розсіяний у центральній частині материковий яскраво-жовтий лесово-супіщаний ґрунт, походження котрого в процесі дослідження було пов'язано із могилою, виритою в житлі з рівня підлоги (рис. 1.1).

Виходячи з відсутності в підлозі ям під стовпи, стіни було надбудовано з глино-солом'яних вальків або із каркасом із хмизу чи очерету, обмазаним з обох боків глиносоломою (турлучні чи мазанки), широко розповсюджені на Півдні України. Відсутність у житлі печі або вогнища-кам'янки свідчить про сезонний характер його використання («літня хата»).

Звертає на себе увагу дбайливість, з якою було підготовлено майданчик під житло. Нерівності, які пов'язані з існуванням на цьому місці котловану від попередньої будівлі та ям-смітників, було знівельовано за рахунок підсипки ґрунту із включенням попелу та деревного вугілля.

За якихось причин житло було раптово залишене і в ньому влаштовано могилу із похованням молодої жінки і дитини у віці близько 1 року (прорізалися лише 4 верхні різці). Яму прямокутної форми, орієнтовану поздовжньою віссю у напрямку схід-захід, розмірами 2 х 1,2 м вирито з рівня підлоги на глибину 0,5 м. Саме з неї походив лесовий ґрунт, зафіксований у вигляді підсипки на підлозі житла.

© І. Ф. Ковальова, 2008

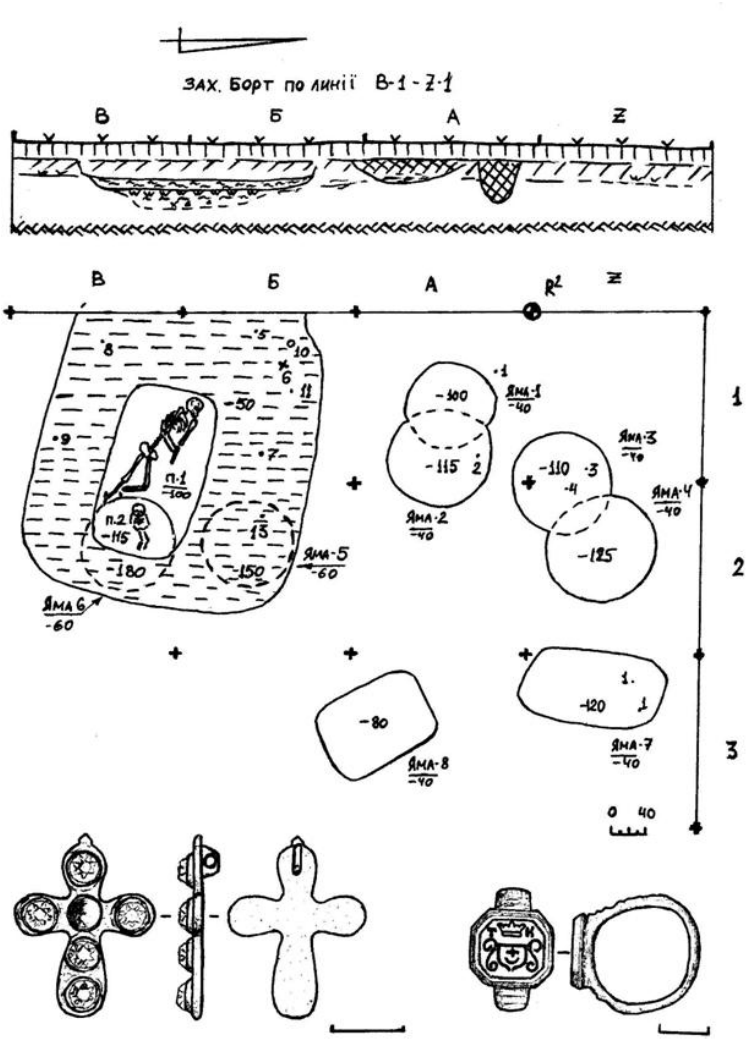

Рис. 1. Розкоп 2007 року на території Богородицької фортеці та знахідки з нього:
1 – план та профіль розкопу; 2 – натільний хрест; 3 – особиста печатка

Впадає в очі недбалість, з якою відбувалося поховання; тіла немов кинуто у могилу. Жіночий скелет лежав на лівому боці, черепом на північний захід. У положенні верхніх і нижніх кінцівок відсутні ознаки наслідування православному обряду. Це ж стосується і поховання дитини, скелет котрої спочатку лежав у ногах жінки, а після просідання дна могили – сповз до розташованої під нею ями разом із ґрунтом, зберігаючи північно-західну орієнтацію. З поховання жінки походить скляний бісер (244 одиниці) білого та чорного кольорів, котрий прикрашав комір сорочки, що застібувався спереду за допомогою мідних гачка та петлі. Поруч із кістками стоп знайдено залізні закаблуки від взуття.

У пошуку пояснень незвичайного випадку знаходження могили у житлі нами розглянуто свідчення писемних джерел [12] про пошесть чуми, яка відбулась у 1690 році і призвела до загибелі значної частини гарнізону та мешканців посаду. Тоді знесилені люди залишали мерців у житлах, не маючи можливості нести їх на кладовище, а також з метою затримати розповсюдження інфекції. Прояви пошесті у вигляді випадків масових захворювань у війську та серед населення мали місце

також під час кампанії 1735–1739 років, що примусило графа Б. Х. Мініха вдатися до надзвичайних профілактичних засобів [3; 6, с. 71]. Природно, що запропонована версія не виключає можливості інших пояснень, зокрема, кримінального походження прихованого від сторонніх очей у житлі поховання. Однак проти цього свідчить наявність у ньому останків дитини-немовляти.

Залишаючи вирішення цього питання за майбутніми дослідженнями, повернемося до розгляду знахідок, які походять із житла і підтверджують наше припущення відносно його можливого володаря. При цьому я маю на увазі лише ті речі, які виявлено на рівні підлоги у первинному – in situ – положенні, тобто до того, як житло було кинуто і почало заповнюватися ґрунтом. До останніх належить жіночий бронзовий натільний хрест із вставками з прозорого скла голубого кольору в центрі і на кінцях балок (рис. 1.2). Знахідки мідних монет включають російські полушки 1730, 1731, 1735 та 1736 років разом з денгою 1731 року. Саме завдяки монетам ми отримуємо можливість встановити terminus post quent існування житла, оскільки монети пізніших часів карбування в ньому не знайдено, а наявні не мали слідів перебування в обігу.

На особливу увагу заслуговує знахідка чоловічої – за розмірами – каблучки-печатки, виготовленої з якісного срібла в техніці спільної відливки щитка із шинкою. Масивний щиток восьмикутної форми розмірами 1,7 х 1,7 см несе на собі зображення герба у рамці, що імітує шнур. Центром композиції є зображення однобічно загостреного щита, в якому вміщено кавалерський хрест на півмісяці. По боках щита вирізьблено вертикальні волюти, над ним – п'ятизубчаста корона або, скоріше, гетьманська шапка. По боках від неї чітко позначено літери Т та К (рис. 1.3). Гарний стан збереження печатки полегшує розшук її володаря за гербами української старшини та відомими нам аналогіями. До останніх належить знайдена в 2004 році поблизу від розкопу 2007 року особиста печатка-каблучка, майже тотожна нашій. Різниця між ними торкається щита, який у попередній знахідці мав овальну форму, а також полягає у відмінностях рослинних зображень навкруги щита із кавалерським хрестом і півмісяцем у центрі та відсутності зображення корони, замість якої вміщено п'ять сполучених між собою півкуль з літерами Т та Н над ними [8, с. 19-20, рис. 1.3].

У статті, присвяченій знахідкам особистих печаток з Богородицької фортеці, ми торкалися питання відносно родового прізвища володаря печатки. Серед багатьох родових гербів української старшини із зображенням кавалерського хреста на півмісяці, а саме Антоновичів-Страховських, Бороховичів, Скоруппів, Стороженків, Трусевичів, Шейковичів, Шкорупів, Шафаростових, перевагу було віддано гербу роду Трусевичів [9].

За описом, вміщеним у «Малоросійському гербовнику» В. К. Лукомського та В. М. Мозолевського, щит Трусевичів мав червоний колір із золотим кавалерським хрестом у супроводі золотого півмісяця. На жаль, відомості «Гербовника» називають під 1761 роком лише одного представника роду – військового товариша Прокопія Трусевича [9, с. 188], тобто ім'я володаря печатки залишається нам невідомим.

Виходячи з того, що ми маємо вже другу особисту печатку представника цього роду, яка відрізняється від першої за ініціалами, можливо припустити, що в складі офіцерів гарнізону Богородицької фортеці (на цей час Старосамарського ретраншементу) у 30-х роках XVIII ст. одночасно знаходилися два представники цього розгалуженого роду. Про належність К. Трусевича до офіцерів достатньо високого рангу свідчить знахідка у житлі мундирного бронзового із золотінням

гудзика. Подальші архівні та археологічні розшуки сприятимуть поглибленню існуючих уявлень не лише про події регіональної історії XVII–XVIII ст., а й про їх безпосередніх учасників.

Бібліографічні посилання

1. **Векленко В. О.** Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 135–150.
2. **Векленко В. О**. Православні старожитності з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 51–68.
3. **Грицак Е. Н.** Популярная история медицины / Е. Н. Грицак.– М., 2003.
4. **Ковальова І. Ф.** Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Наукові записки. – Серія «Історичні науки». – Острог, 2003. – С. 7–10.
5. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – С. 187–190.
6. **Ковальова І. Ф.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Гуманітарний журнал. – Д., 2004. – № 1/2. – С. 66–72.
7. **Ковальова І. Ф.** Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2005. – Вип. 2. – С. 17–23.
8. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
9. **Лукомский В. К.** Малоросийский гербовник / В. К. Лукомский, В. М. Модзалевский. – К., 1993.
10. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
11. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 62–68.
12. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1993. – Т. 3.

Уперше надруковано: Січеславський альманах : [Зб. наук. праць]. – Вип. 3. – Д., 2008. – С. 83–87.

І. Ф. Ковальова

МІСЦЕ САМАРІ У СИСТЕМІ ПАМ'ЯТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ КОЗАЦЬКИХ ЧАСІВ

На підставі синтезу археологічних джерел та історіографічних досліджень розглядається місце старовинного козацького містечка Самарь у системі пам'яток козацьких часів.

Подібна постановка питання обумовлена тим, що внаслідок багаторічних польових досліджень значного за розмірами укріпленого поселення, ідентифікованого нами із «старовинним містечком Самарь з перевозом», згадуваним у відомій грамоті Стефана Баторія 1576 р. [18], з'явилась можливість проведення співставлення з іншими дослідженими пам'ятками регіону цього ж часу. За основу нижчевикладеного править, за думкою автора, твердження про унікальність пам'ятки, яка визначається у декількох вимірах.

По-перше, Самарь сьогодні є єдиною в Надпоріжжі пам'яткою козацької доби, яка забезпечує можливість не тільки отримання максимально повної і різносторонньої інформації, але й підтверджує безперервність і тяглість урбаністичного процесу в регіоні. На жаль, такі відомі пам'ятки козацької історії, як Старий і Новий Кодаки, колишня слобода Половиця, поселення Ігренського півострова,

© І. Ф. Ковальова, 2008

Лоц-Кам'янка, Микитинська Січ та інші знищені сучасними полісами – Дніпропетровськом і Нікополем та практично недоступні дослідженню. У ще більшій мірі це стосується території колишніх запорозьких Січей, які, за винятком «замка Байди» на о-ві Мала Хортиця, де провадяться багаторічні розкопки С. Ж. Пустоваловим [15], затоплені Каховським водосховищем без проведення необхідного обстеження. Тому наші уявлення про них обмежені дореволюційним обстеженням Д. І. Яворницького [7], розвідками 50–60-тих років та сучасними пошуками дайвінгістів [6].

По-друге, перевагою Самарі відносно інших пам'яток є зафіксована археологічними дослідженнями безперервність існування на площах, віднесених нами до неї передуючих у часі поселень, зокрема XIV ст. н. е., тим самим нам відомі історичні попередники мешканців козацької Самарі, якими було неоднорідне в етнічному відношенні мішане слов'яно-кочівницьке населення золотоординського часу. Є вагомі підстави вважати функціонування у XIII–XIV ст. у пониззі Самари під егідою золотоординської адміністративної системи сталих перевозів через Самару (поруч із поселенням) та Дніпро (місто на Ігренському півострові), поруч із якими знаходилися митниці, до обов'язків котрих входило не лише збирання мита, а й забезпечення безперервності сполучення, для чого існували спеціальні команди «перевізників» та «товмачів». Для Самарі це підтверджується знахідками, зосередженими поруч із перевозом [19; 21]. Сьогодні є всі підстави вважати, що подальші роботи дозволять виявити «бродницький» етап в історії Самарі. Можливо, саме до нього належать наведені Д. І. Яворницьким відомості про «самарських рибалок», які прийшли вклонитися св. Андрію Первозваному, та про самарських козаків [23].

Важливим аргументом на користь поліетнічності населення ранньої Самарі можуть стати спостереження за поховальними звичаями, зафіксованими під час досліджень могильника, відкритого у 2005 р., поодиноких поховань. Незважаючи на нестачу антропологічних визначень, є підстави стверджувати присутність як тюркських, так і слов'янських поховань. У побуті мешканців Самарі спостерігаємо розповсюдження жіночих прикрас «кочівницького» стилю, які, вочевидь, належали жінкам-бранкам, з якими брали шлюб, як це спостерігається і для інших регіонів взаємодії слов'янського та кочового населення (Кубань, Дон).

До третьої важливої особливості досліджуваної пам'ятки відносимо повноту інформації відносно різних сторін її життєдіяльності, яка розглядається у динаміці. Дозволю собі стисло прокоментувати отримані висновки.

Козацьке містечко Самарь виникає не пізніше XIV ст. У цьому сенсі важливим є визначення Самарі як «старовинної» вже в документі, датованому XVI ст. [1]. Для нього обрано стратегічно оптимальне місце при злитті Самари з її припливами Кривою Самарою і Кримкою, у 8 км вище за впадіння у Дніпро. Реліктові ліси, так звана «Самарська товща» і величезні болота та зарості очерету забезпечували захист від нападів степняків. Штурму з боку річки протидіяла висота мису, яка сягала 40–50 м над рівнем ординару. Найменш захищеною залишалася тільки напільна сторона мису. На жаль, сьогодні вона зайнята житловими кварталами селища Шевченко, під якими поховано земляні укріплення, що захищали Самару з півдня. Якщо виходити з планування укріплень Новобогородицької фортеці, спорудженої поруч із Самар'ю за указом російського уряду у 1687–1688 рр., то не існувало суттєвої різниці у ступені її захищеності з боку «поля».

Судячи по зображенню на скляній вставці персня-печатки, знайденого у 2001 р., яку ми вважаємо адміністративною печаткою Самарі [13], остання мала

систему валів із частоколом та двома баштами при брамі. Внутрішня площа була забудована наземними спорудами – «куренями». У 2007 р. було відкрито вал і рів, які обмежували площу поселення з півночі. Під час їх спорудження було знято ґрунт на відстані до 35 м по обидві сторони. Відсутність знахідок XVI–XVII ст. дозволяє віднести укріплення вже до часу, коли Самарь була поглинута посадом Новобогородицької фортеці, однак навряд чи за площею суттєво відрізнялася від неї [4]. Останні знахідки 2008 р. свідчать про наявність культурного шару XVII ст. на площі, прилеглій до вул. Пензенської селища Шевченко.

Внутрішня забудова ранньої Самарі (до виникнення Новобогородицької фортеці) визначається за окремими житловими та іншими будівлями. Опис Самарі, наведений у колективній монографії О. Репана, В. Старостіна і О. Харлана [17], належить до XVIII ст. і ґрунтується виключно на картографічних та письмових джерелах, тобто не вміщує тих подробиць, які необхідні для визначення дійсного соціально-економічного статусу населеного пункту.

Сьогодні ми можемо констатувати абсолютне переважання у житловій забудові Самарі заглиблених у ґрунт будівель – землянок, яких було відкрито п'ять, враховуючи приміщення шинку. Землянки мали невеликі розміри – до 18 м^2; для частини з них спостерігалося горизонтальне облицьовування стін дошками, які закріплювалися за допомогою стовпів покрівлі. Підлоги земляні, без підмазки глиною. Надбудова стін плетнево-каркасна. Тільки в одному випадку було встановлено характер входу до житла, який має вигляд довгого пандуса із декількома земляними східцями [14; 15]. Для інших землянок ймовірним є використання драбин, як це мало місце у низці поселень Лівобережжя, зокрема у Салтові Харківської області.

І. Голубєва, яка проводить дослідження фортець Української укріпленої лінії на Харківщині, вважає, що землянкові житла з облицьовкою належали росіянам, в той час як напівземлянки з довгим входом – пандусом – українцям, вихідцям із Правобережжя [5]. За нашими спостереженнями та свідченнями етнографів, саме землянки були найдавнішим і найпоширенішим типом загальнослов'янського житла і, зокрема, козацьких часів.

Приміщення шинку, досліджуване В. М. Шалобудовим та В. О. Векленком [4] протягом польових сезонів 2005–2007 рр., територіально прив'язане до перевозу і, судячи за знахідками, зокрема монетами, існувало протягом XVII ст., до початку будівництва фортеці. Котлован величезної напівземлянки (7,2 х 5,6 м) мав вхід у вигляді довгого пандуса із заходу. Опалювався шинок декорованою керамічними художніми кахлями піччю. До основного приміщення прилягало менше за розмірами, яке слугувало за кухню. Поруч знаходився величезний глибокий льох. Комплекс шинку зруйновано внаслідок пожежі; зафіксовано свідчення пошуків на пожарищі вцілілих печей.

Знахідки, які походять із шинку: терези та рівноваги до них, скляна тара від напоїв, кухлі, стакани, бокали, численні монети дрібних номіналів, датовані не пізніше за 70-ті рр. XVII ст., визначають функціональне призначення приміщень.

Із територією, яку відносимо до ранньої Самарі, пов'язані численні знахідки, що свідчать про торговельно-ремісничий потенціал поселення. У першу чергу це значні нумізматичні колекції, в яких представлено центрально- та західноєвропейські, російські, кримсько-татарські монети, які у XVIII ст. отримують значне розповсюдження. Найбільш ранні знахідки датовано XVII ст. [20; 22].

Безсумнівний інтерес мають знахідки товарних пломб [9], які є свідченням міжнародних торговельних зносин Присамар'я [10]. За типологією це дископодіб-

ні, з гнучкою бандероллю пломби, що несуть знак виготовлювача товару та дату. Найбільш рання пломба датована 1524 р. і має ініціали та титулатуру польського короля Сиґізмунда І. За часом їй близькі пломба із гербом Гданська 1605 р. та голландська пломба з написом «Гельдерн», яка датується теж XVII ст.

У підтвердження розвиненості торгівлі, яка проходила через Самарь, пошлюся на широкий асортимент імпортних виробів, що знайшли відображення у «Каталозі старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці» [11]. Серед них зустрічаються так звані рахункові жетони західноєвропейського походження, а також особисті печатки західноєвропейського та російського походження, які вказують на заняття їх власників, наприклад, «печать добра человека» новгородського купця або печатка з широковідомим біблейським сюжетом «Суд царя Соломона» [12; 13].

З ремесел на поселенні засвідчено залізообробку, ковальство, золотарство (ювелірне виробництво), гончарство, деревообробку тощо.

Про важливе місце, яке належало Самарі у конфесійному житті регіону, свідчить припущення Д. І. Яворницького відносно першої церкви саме тут не пізніше XVI ст. [24, с. 263]. Численні знахідки натільних хрестів і дрібної пластики, оброблені й видані В. О. Векленком [1–3], слугують підтвердженням належності населення Самарі до православ'я, дозволяючи, за змінами у типології цих виробів, виділити у ньому прибульців з інших місць.

З будівництвом Новобогородицької фортеці спостерігається поступове поглинання площі Самарі посадом останньої, чому сприяло небажання козацтва жити поруч із російським гарнізоном, що призвело до «виходів» у слободи. Однак за матеріалами, здобутими під час досліджень внутрішньої площі фортеці, спостерігається досить швидкий процес взаємоасиміляції, який приводить до появи у складі офіцерів гарнізону представників української старшини [8]. Російська, за походженням, Новобогородицька фортеця з посадом поступово отримує риси, властиві українським пам'яткам цього часу.

Остання перевага пам'ятки, про яку йдеться, полягає у безперервності існування, оскільки Самарь – Богородицька фортеця напряму пов'язані з виникненням Катеринослава Кільченського, обрання місця для будівництва котрого визначаються саме з факту їх існування.

Не вдаючись до подробиць дискусії про відношення Катеринослава Кільченського до міста з цією назвою, яке виникає на правому березі Дніпра (для мене воно очевидне), хочу відповісти моїм опонентам на зауваження відносно того, що ще невідомо, які б докази «первородства» інших козацьких осередків міста були знайдені у випадку їх археологічного вивчення. Дійсно, це нам невідомо, але у цьому й полягає виняткове значення Самарі, в обґрунтуванні першості котрої на довгому шляху до сучасного міста існують незаперечні археологічні докази, підкріплені свідченням письмових джерел.

Бібліографічні посилання

1. **Векленко В. О.** Знахідки українських натільних хрестів в Середньому і Нижньому Присамар'ї / В. О. Векленко // Січеславський альманах : [зб. наук. пр.]. – Вип. 3. – Д., 2008. – С. 87–94.
2. **Векленко В. О.** До питання про походження барочних хрестів кінця XVII – XVIII ст. / В. О. Векленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. ст.]. – Д., 2007. – С. 230–240.
3. **Векленко В. О.** Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці у Присамар'ї / В. О. Векленко // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 135–140.

4. **Векленко В. О.** Археологічні дослідження 2005 року на посаді містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 14. – Д., 2006. – С. 164–175.
5. **Голубєва І.** Два типи жител козацької доби на Слобожанщині / І. Голубєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – С. 71–73.
6. **Кобалія Д.** Підводні дослідження на місці Нової Січі у 2003 та 2005 роках / Д. Кобалія, П. Деменко, М. Остапенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – С. 49–53.
7. **Ковальова І. Ф.** Д. І. Яворницький – археолог Запорожья / І. Ф. Ковальова // Гуманітарний журнал. – Д., 2002. – С. 50–52.
8. **Ковальова І. Ф.** Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. / І. Ф. Ковальова // Січеславський альманах : [зб. наук. пр.]. Вип. 3. – Д., 2008. – С. 83–87.
9. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002, вип. 2; 2003, вип.1. – С. 187–190.
10. **Ковальова І. Ф.** Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура. – Острог, 2002. – С. 43–45.
11. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці : [наук.-довід. вид.] / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
12. **Ковальова І. Ф.** Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Історія та культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Вип. 2. – Д., 2005. – С. 17–23.
13. **Ковалева И. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
14. **Маріна З. П.** Археологічні дослідження Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 31–36.
15. **Маріна З. П.** Нові дослідження археологічних пам'яток в пониззі Самари / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 30–34.
16. **Пустовалов С. Ж.** Дослідження Хортицької експедиції у 2006 р. / С. Ж. Пустовалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – С. 46–52.
17. **Репан О.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
18. **Скальковський А. О.** Історія Нової Січі або останнього Коша запорозького / А. О. Скальковський.– Д., 1994.
19. **Шалобудов В. М.** Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 140–142.
20. **Шалобудов В. М.** Монети з розкопок Богородицької фортеці у 2007 році / В. М. Шалобудов // Січеславський альманах : [зб. наук. пр.]. – Вип. 3. – Д., 2008. – С. 94–96.
21. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.
22. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
23. **Яворницький Д. І.** Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. – Д., 1989.
24. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990-1991. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 20.12.2008 р.

І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов

НОВІ ЗНАХІДКИ ОСОБИСТИХ ПЕЧАТОК З БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються нові знахідки 2003–2005 рр. особистих печаток XVI – XVIII ст. з території м. Самарі та Богородицької фортеці.

Планомірні дослідження Богородицької (Новобогородицької) фортеці, розташованої на північній околиці сел. Шевченко в м. Дніпропетровську, було розпочато силами співробітників науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету у 2001 р. і продовжено у наступні роки. Отримані численні речові знахідки дозволили довести виникнення фортеці поруч з існувавшим біля перевозу через р. Самара однойменним козацьким містечком, відносно місцезнаходження котрого протягом багатьох років точилася досить жвава дискусія [2, с. 40, 62–69; 5]. Значущість цієї пам'ятки пізнього українського середньовіччя, як і решток посаду та укріплень Богородицької фортеці непересічна, що вимагає максимально повного введення матеріалів до наукового обігу [3, с. 135–150; 4, с. 51–67; **7**, с. 36–44; 8, с. 187–190; 12, с. 31–36; 12, с. 30–34; 18, с. 124–135].

У 2000–2002 рр. уже мала місце публікація вісьмох матриць печаток адміністративного та особистого характеру з Самарі – Богородицької фортеці [9, с. 44–50]. За останній час колекція печаток суттєво поповнилась, підтверджуючи попередні висновки відносно значення обох населених пунктів як адміністративних та торговельних центрів Присамар'я.

З нових надходжень найбільш цікавою є бронзова шарнірна матриця печатки, яка призначалася для двобічних відтисків на товарних свинцевих пломбах. Вона складається з двох пласких кружалець діаметром по 15 мм і товщиною 2 мм кожна. Їх рухомість забезпечувалася за допомогою поперечних петель, розташованих по краю і з'єднаних залізним стрижнем – віссю.

На торцях петель помітні невеликі виступи з нерівними краями від відламаних ручок (рис. 1.1).

Початково печатка була виготовлена у вигляді щипчиків, що й давало можливість використовувати її як пломбіратор. Устрій петель дозволяв при розгортанні однієї з матриць на 180° робити однобічні відбитки на м'якому матеріалі – воскові або сургучі. Печатку було знайдено в положенні зображеннями назовні, які добре збереглися в піщаному ґрунті: одна з половинок печатки несе зображення звіра – хижака, який іде праворуч, з великою головою, повернутою назад до сидячого на його спині чоловіка у високому капелюсі. Лівою рукою вершник тримається за спину звіра, в піднятій правиці – шабля*. Трактування зображення звіра, зокрема лап, хвоста й морди з маленькими притиснутими до голови вухами дозволяє визначити його як барса.

На другій платівці печатки ретельно вирізьблений дзеркальний трирядковий напис – ПЕЧАТЬ/ДОБРАЧЕ/ЛОВЕКА, який читається як **печать добра человека**. Виходячи з наявних аналогій у письмових джерелах, текст на печатці має значення печатки купця. Зображення барса вказує на належність печатки купцю з Північної Русі. Близька за стилем до зображення тварини з Присамар'я є на

Для правильного переказу змісту написів та сторін зображення описи всіх печаток в статті даються по їх відбитках.

© І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, 2008

Псковській міській печатці XVI ст. Ми не можемо зовсім виключити можливості новгородського походження печатки з Присамар'я, оскільки на печатці, датованій 1426 роком, ми бачимо зображення синкретичного хижака з подібною головою [5, с. II, III, рис. 1, 7].

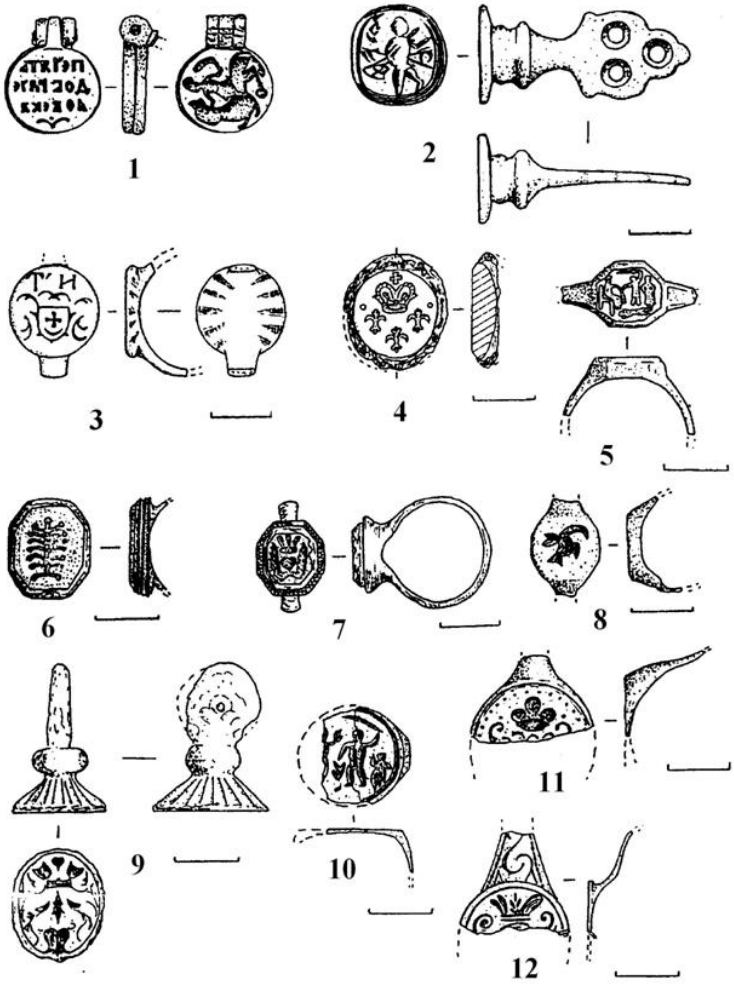

Рис. 1. Печатки з території Самарі та Богородицької фортеці

Для датування печатки за шрифтом найкращими аналогіями є написи на керамічних надгробках Псково-Печерського монастиря. На надгробку, датованому 1561 роком, співпадає графіка літер **А**, **Б**, **П**, **Р**. Ще більшу схожість ми маємо зі шрифтом на плиті з датою 1581 р., де в деталях співпадають літери **А**, **Б**, **В**, **Д**, **Е**, **К**, **О**, **П**, **Р**, **Т**, **Л**. На пізніших пам'ятках збіг в накресленні окремих літер майже не зустрічається [14, с. 156, рис. 3; с.168, рис. 7; с. 241, рис. 22]. Таким чином печатку можливо датувати серединою XVI – початком XVII ст. – часом існування містечка Самарь. Крім того, необхідно зупинитися і на визначенні місця знахідки матриці – в східній частині фортеці, на ділянці, де раніше було виявлено більшу частину західноєвропейських торговельних пломб, найбільш рання з яких має дату 1524 р. [8, с. 187–190].

Наступну печатку, знайдену неподалік, можливо зв'язати безпосередньо з фортецею Петровського часу – Новобогородицькою. Бронзова матриця, овальна за формою і розмірами 17 х 15 мм, виготовлена разом з фігурною ручкою 34 мм

заввишки, шириною 15 мм і товщиною в верхній частині 2 мм (рис. 1.2). Відбиток печатки передає постать вояка, зодягнутого у короткий каптан, який іде праворуч з рушницею на плечі та шпагою на поясі. В руках він тримає трофейні знамена (два – полотнищами вперед, одне – назад). На одному з них зображено хрест, що дозволяє нам вважати знамена шведськими. Перед обличчям вояка зображення вінка з крилами, що виступає як алегорія Слави. На наш погляд, сюжет на печатці можна пов'язати з перемогою російських військ у Полтавській битві і датувати часом не раніше за 1709 р. і не пізніше 1711 р., коли Новобогородицька фортеця мала бути зруйнованою за умовами Прутського миру з Туреччиною [2, с. 149]. Печатка належала скоріш за все унтер-офіцерові, що відзначився в цій битві, але не мав прав на дворянський герб.

Наступна знахідка свідчить про присутність у фортеці представників козацької старшини. Мова піде про бронзову каблучку з фрагментованою дужкою. Щиток овальний за формою, розмірами 16 х 14,5 мм, 2,5 мм завтовшки. На зворотному боці щитка – декоративне рифлення. Щиток прикрашає гравійоване зображення, центром котрого є іспанський за формою щит з кавалерським хрестом на півмісяці. Навкруги щита нанесено рослинний візерунок, зверху – дві напівстерті літери, які ми вважаємо ініціалами власника (рис. 1.3). Погана збереженість цих літер не дозволяє тлумачити їх однозначно. Якщо зображення не дзеркальні, то літери можуть читатися як **ГИ**, або, скоріше, як **ТИ**. На відбитку буде **NT**, у випадку якщо вважати літеру N за слов'янську Н.

У «Малоросійському гербовнику» В. К. Лукомського та В. М. Модзалевського наведено декілька родових гербів з кавалерським хрестом на півмісяці. Вони відрізняються кольором щита, який в першому випадку залишається невідомим, бо не визначений штрихуванням. Тому наводимо всі відомі роди з аналогічним зображенням в гербах: Антоновичі – Страховські, Бораховичі, Скоруппи, Стороженки, Трусевичі, Шийкевичі, Шкарупи – Щафоростови [10]. Спираючись на варіанти ініціалів, можемо зазначити, що до публікованого герба підходить тільки рід Трусевичів, якщо на відбитку печатки читати **НТ**. Наводимо повний опис цього герба. Щит: у червоному полі золотий кавалерський хрест у супроводі золотого півмісяця. Цей герб, можливо, належав нащадкам Прокофія Трусевича, військового товариша (1761 р.) [10, с. 188].

Четверта матриця знайдена неподалік від північно-східних воріт фортеці. Являє собою скляну овальну вставку розмірами 16 х 14 мм в корозованій залізній оправі. Скло безбарвне, прозоре, з внутрішнього боку має решткі фарби кармінного кольору. На печатці зображено три геральдичні лілеї під короною (рис. 1.4). На перший погляд, так виглядає французький королівський герб Бурбонів. Але при детальному співставленні корони з її зображеннями на монетах Франції XVII–XVIII ст. бачимо, що корона на печатці має відмінності [20, № 698–864]. Розглядаючи так звані корони гідності, а в французькій геральдиці існували спеціальні корони для маркізів, віконтів та відамів, не знаходимо схожих і там [1, с. 233, 234]. Найближча за формою – руська князівська корона [21, с. 320, 321, № 18]. Вміщення такої корони разом з французькими геральдичними лілеями могло відбутися з декількох причин. У класичному випадку ми маємо справу з «гербом покровительства», котрий надавався якимось государем на знак покровительства або особливої відзнаки і заключався вміщенням у гербі роду [1, с. 103]. Досить вірогідно, що в нашому випадку печатка належала українській шляхті, яка претендувала на родові зв'язки з французькою королівською родиною. Замовлена необізнаному з

тонкощами геральдики майстру печатка набула руську князівську корону, яка була доступнішою для копіювання.

Наступна печатка знайдена на території посаду, між фортецею та р. Самара. Це щиток бронзового персня розмірами 10,5 х 9,5 мм з залишками дужки. На його восьмигранній вставці з безколірного скла вигравійовано складну багатофігурну композицію (рис. 1.5).

На відбитку печатки з правого боку зображено чоловіка на троні, який тримає в простягнутій руці за ніжку немовля. За другу ніжку дитини взявся вояк, що стоїть у центрі з мечем у правиці. Зліва вміщено жіночу фігуру у позі «руки в боки».

Внизу – ще одна лежача жіноча фігура головою до трону. Немає сумнівів, що на печатці зображено канонічний біблейський сюжет «Суд царя Соломона». Можливо, печатка належала судді або духовній особі. Аналогічний перстень-печатку, з таким самим сюжетом на агатовій вставці знайдено в м. Тарусі на березі р. Ока. Культурний шар, з якого походить печатка, датовано кінцем XVII ст. [17, с. 110]. У нашому випадку ми також дотримуємось цієї дати.

У трьох метрах від вищеописаної печатки знайдено уламок ще одного персня. На його восьмикутовій вставці з темно-синього скла, розмірами 14 х 11 мм, вигравійовано не зовсім зрозуміле зображення (рис. 1.6). Скоріш за все, це дерево з прямим стовбуром, від якого відходять гілки з кульками на кінцях. Аналогії нам невідомі, але з умов знахідки можливе встановлення дати – кінець XVII ст.

Серед печаток зі скляними вставками слід приділити увагу і невеликій жіночій чи дитячій каблучці з олов'янистої бронзи діаметром 17 мм. Печатка восьмикутова, розмірами 9 х 8 мм, скло прозоре світло-жовтого кольору. Сюжетом є серце під короною, облямоване двома лавровими гілками (рис. 1.7). Вона знайдена на північно-східній ділянці фортеці, де раніше вже двічі знаходили печатки, центром композиції яких було серце. Ми припускаємо належність всіх цих печаток козацькому роду Спащенко–Кіч [9, с. 47-49, рис. 2.7, 8]. Знахідки датуються межами кінця XVII – початку XVIII ст.

Цікавим прикладом претензії на шляхетність може слугувати зображення на печатці, знайденій між фортецею і річкою одразу ж за воротами, які виводять у бік Самари. Печатку відлито з олова, її робоча частина – овальна і має розміри 19 х 15 мм, 25 мм заввишки, ширина ручки – близько 15 мм, товщина – 4 мм, у горішній частині отвір для підвішування. Зображення гравійоване тонкими лініями, обрамлене овальною рамкою і має вигляд рослинного орнаменту (рис. 1.8), причому в одному положенні в горішній частині ми бачимо маленьке серце з двома іспанськими щитами обабіч. У перекинутому вигляді центральну частину посідає зубчастий листочок з бутоном нагорі. Скоріш за все виготовлена з такого дешевого матеріалу матриця належала дрібному місцевому торговцю і була зроблена в самій фортеці. Це перша відома нам печатка з олова, що, як і неясність зображення, дозволяє датувати знахідку досить широко – XVIII ст.

До печаток приватних осіб, які не претендують на шляхетність, відноситься і гранений щиток бронзового персня розмірами 11 х 11 мм. На ньому грубо вирізьблено зображення птаха з довгою лебединою шиєю і розгорнутими крилами (рис. 1.9).

Цікавішим за сюжетом може бути фрагмент персня-печатки, знайдений у центральній частині фортеці. Приблизно чверть зображення втрачено, але сюжет можна встановити. В центрі круглого щитка діаметром 17 мм розміщено стоячу чоловічу постать в півоберт праворуч з піднятим над головою мечем (рис. 1.10).

Чоловік б'ється скоріш за все зі змією або гідрою, біля ніг лежать відрубані фрагменти ворогу. За спиною воїна вирізьблено невелику жіночу фігурку з піднятою рукою. Сюжет композиції скоріш за все билинний або церковний. Запропоноване нами датування – кінець XVII – перша половина XVIII ст.

Щоб показати дійсно масовий вжиток приватних печаток населенням фортеці, а можливо, і більш раннього населення козацького містечка Самарь, слід включити в наше дослідження і фрагменти ще двох печаток. Перший, знайдений в заповненні землянки, розкопаної експедицією ДНУ в 2002 р. [10, с. 3–34], – уламок круглого щитка бронзового персня 20 мм завширшки (рис. 1.11). Скоріш за все, зображення було гербовим, про що свідчать корона і завитки обрамлення геральдичного щита.

Приблизно стільки ж збереглося і від другого персня-печатки, знайденого в північній частині фортеці. Ми маємо менше половини круглого щитка 18 мм завширшки, на якому також присутні корона і завитки горішнього краю обрамлення гербового щита (рис. 1.12). Незважаючи на те, що останні дві знахідки нічого не кажуть про їх власників, вони підтверджують присутність заможного прошарку козацької старшини серед населення фортеці і її попередника – містечка Самарі.

Бібліографічні посилання

1. **Арсеньев Ю. В.** Геральдика. Лекции, читанные в Московском археологическом институте в 1907/08 году / Ю. В. Арсеньев. – М., 1908.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Векленко В. О.** Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 135–150.
4. **Векленко В. О.** Православні старожитності з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 51–67.
5. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусій відносно знаходження містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8. – К.–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
6. **Винклер П. П.** Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649–1900 гг. / П. П. Винклер. [Репринт, воспроизводящий издание 1899 г.]. – М., 1991.
7. **Камеко В. Ф.** До часу виникнення та місцязнаходження містечка Самарь / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич, В. М. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 36–44.
8. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2/2002; 1/2003. – С. 187–190.
9. **Ковалева И. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
10. **Лукомский В. К.** Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. М**.** Модзалевский. – К., 1993.
11. **Макаревский Феодосий**. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий Макаревский. – Д., 2000.
12. **Маріна З. П.** Археологічні дослідження Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 31–36.
13. **Маріна З. П.** Нові дослідження археологічних пам'яток в пониззі Самари / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 30–34.
14. **Плешанова И. И.** Керамические надгробные плиты Псково-Печерского монастыря / И. И. Плешанова // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1966. – Т. VI. – С. 149–254.
15. **Телегін Д. Я.** Січі Запорозьких козаків Низового Дніпра / Д. Я. Телегін. – К., 1991.
16. **Телегін Д. Я.** Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков. – К., 1997.
17. **Фролов А. С.** Работа в Калужской области / А. С. Фролов // Археологические открытия 1985 года. – М., 1987. – С. 110.

18. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 135–150.
19. **Шалобудов В. Н**. Богородицкая крепость в свете последних археологических исследований / В. Н. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 34–38.
20. CABINET NUMISMATIQUE ALBUQUERQUE VENTE SUR OFFRES № 45. – Rouen, 1994. – № 698–864.
21. **Gert Osvald**. Lexikon Heraldik / Osvald Gert. – Leipzig, 1984.

Уперше опубліковано: Історія та культура Придніпров'я: [наук. щорічник]. – Вип. 2. – Д. : НГУ, 2005. – С. 17–23

В. М. Шалобудов

МІСЦЕ НУМІЗМАТИЧНИХ ЗНАХІДОК У ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ ДАТУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ НИЖНЬОГО ПРИСАМАР'Я

Представляються результати аналізу нумізматичних знахідок з території Нижнього Присамар'я в контексті питання датування історичних топонімів регіону.

Метою даної статті є визначення місця нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я. До завдань входить їх функціональна та типологічна класифікація, встановлення хронологічних меж виготовлення та побутування. Дослідження провадилось із застосуванням типолого-статистичного та порівняльно-історичного, а також методів природничих наук.

Про заселення пониззя р. Самара добре відомо ще з кам'яної доби. Але майже всі дослідники, вводячи до наукового обігу відкриті тут археологічні об'єкти, здебільшого не торкаються монетного матеріалу. Таке ставлення зробило Нижнє Присамар'я білою плямою на нумізматичних картах України: зокрема, у фундаментальних працях таких відомих дослідників, як М. Ю. Брайчевський, В. В. Кропоткін та М. Ф. Котляр, котрі ретельно фіксували знахідки кладів та поодиноких монет з античних часів до початку XIX ст., дана територія не згадується взагалі [3, с. 127; 6, табл. 1–9; 7, с. 54]. Лише у краєзнавчому нарисі В. В. Бінкевича та В. Ф. Камеко подаються деякі золотоординські та давньоруські монети, знайдені ними в 60-х роках XX ст. на Ігренському півострові [2]. Таким чином, різноманітний та дуже красномовний об'єкт досліджень з Нижнього Присамар'я – монети – тривалий час не вивчався на належному рівні. Ситуація змінилась тільки з 2001 р., коли співробітниками науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ почались систематичні розвідки і розкопки Новобогородицької (Богородицької) фортеці поблизу селища Шевченко та пошук місцезнаходження старовинного козацького містечка Самарь [4, с. 190–221]. Саме нумізматичні знахідки значною мірою надали можливість стверджувати про виникнення тут спочатку перевозу золотоординської доби XIV–XV ст., а потім і козацької Самарі [16, с. 140–142].

За вісім років досліджень було знайдено і введено до наукового обігу понад 500 монет XIV–XVIII ст. східного, західноєвропейського та російського походження [15, с. 123–134]. Своєчасне і досить повне введення до наукового обігу щільно прив'язаних до археологічних об'єктів монет різного часу побутування дозволило не тільки стерти білу пляму з нумізматичної карти України, а й зробити

© В. М. Шалобудов, 2008

багато цікавих спостережень та точно датувати не тільки археологічні пам'ятки, але й окремі об'єкти та споруди.

На наш погляд, монети не слід розглядати відірвано від інших знахідок. Прикладом можуть слугувати золотоординські (ординські) мідні монети – пули XIV ст. Найбільш поширені в пониззі Самари пули мають на лицьовому боці зображення триногої тамги, а на зворотному – чотирипелюсткової розетки [16, с. 140–142]. Вісім екземплярів монет такого типу знайдено поблизу селища Шевченко при дослідженні Старої Самари та Богородицької фортеці. Значно більше аналогічних монет було зібрано братами Бінкевичами на Ігренському півострові (236 екземплярів). Існувало припущення, що саме там ще в XVII–XVIII ст. мешканці Старої Самари знаходили пули, а потім приносили на нове місце і там губили. Безпідставність цього твердження доводять інші знахідки золотоординської доби з посаду Самарі – Богородицької фортеці, а саме уламки чавунних казанів XIV ст., бронзові дзеркала, аналогічні знайденим у похованнях середньовічних кочівників, свинцеві пряслиця, коповушки та інші побутові речі даного часу.

Серед монет країн середньовічної Європи, поданих у матеріалах досліджень, також не всі в однаковій мірі можна використовувати для чітких датувань. Так, напівгрош польського короля Сигізмунда I (1506–1545) був загублений, на наш погляд, на кілька десятиріч пізніше за зазначену на монеті дату – 1509 р., оскільки екземпляр несе на собі сліди довготривалого обігу; крім того, монети такого номіналу карбувались майже до кінця XVI ст. і всі раніше викарбувані могли залишатися в обігу до цього періоду [19, с. 105–113]. На підтримку нумізматиці потрібно знайти інші докази того, що напівгрош 1509 р. загубили тут саме в XVI ст. На користь цього наведемо свинцеву товарну пломбу, датовану 1524 р., знайдену на території Богородицької фортеці. Такі пломби кріпилися до товарів, насамперед сукна, і відривалися при їх продажу.

З культурного шару початку XVII ст. походять монети російського та польського карбування. Розглядаючи дротяні копійки царя Михайла Федоровича (1613–1645), можна стверджувати про можливість їх використання для точних датувань. Зменшення ваги монет наступними володарями приводило до швидкого вилучення більш важкої монети з обігу та її перекарбування. Таким чином, копійки першого царя з династії Романових можна впевнено віднести до часів козацької Самарі. Ймовірно, що значну кількість такої монети завезли в Україну запорозькі козаки, які брали участь в возведенні на престол царя Михайла Федоровича у 1613 році, бо за царським указом, після отримання платні, вони мали повернутися додому [8]. Більш широкими хронологічними межами датується культурний шар за знахідками півторагрошовиків польського короля Сигізмунда III. Карбовані в 1614–1627 рр. на зразок драйпелькерів ці монети, отримавши назву півтораків або чехів, стали найбільш вживаною монетою в Україні. Про участь чехів в обслуговуванні ринку XVIII ст. свідчать знахідки монет у скарбах з монетами Петра I, де вони складали переважну більшість [13, с. 152–158; 14, с. 222–224]. Для вузьких датувань зручніше використовувати інші дрібні номінали – гроші та соліди. Останні виготовлялись майже з міді і брали участь в роздрібній торгівлі, швидко губилися та не входили до скарбів. Тому соліди Сигізмунда III, а також шведських й прусських володарів з посаду Богородицької фортеці здебільшого належали мешканцям містечка Самарь.

Монети з пробитими отворами використовувались як прикраси. Для цієї мети брались монети, які вже вийшли з обігу або що не мали сталого попиту на

ринку. Наприклад, усі срібні турецькі монети з території пам'ятки мали отвори з краю. Монети-прикраси з високоякісного срібла могли тривалий час зберігатися у населення і тому для вузького датування закритих комплексів не придатні. Знайдена на посаді фортеці велика мідна монета – 1/2 ере шведського короля Густава Адольфа (1621–1632), на наш погляд, могла потрапити на територію пам'ятки саме з козаками, що брали участь у Тридцятирічній війні та привезли її з собою на згадку, тому вона цілком придатна для датування. Значний відсоток серед монет другої половини XVII ст. складають мідні соліди польського короля Яна Казиміра, так звані боратинки. Через величезну кількість цієї монети в обігу боратинка затрималась у населення до початку XVIII ст. Вони навіть використовувались для підробок полушок Петра I ще в 20-х роках XVIII ст. [10, с. 68–112].

Монетний матеріал у деяких випадках спроможний відповісти на питання про час загибелі деяких споруд. Так, досліджуючи залишки шинку біля перевозу через Самару, зафіксовано чіткий шар пожежі. В ньому зустрічались численні монети початку XVII ст., з яких найбільш ранніми виявились російські копійки царя Федора Олексійовича (1676–1682). На цій підставі можливо обмежити час існування споруди початком правління царів Івана та Петра. Швидше за все, шинок було знищено саме під час будування фортеці.

Відповідають монети і на запитання щодо підпорядкування пониззя Самари на період 1712–1731 рр. До робіт археологічної експедиції ДНУ вважалось, що після руйнації фортеці в 1711 році за умовами Прутського миру, виведення російського гарнізону та перенесення кордону Російської імперії до Орілі, життя на території пам'ятки припинилось. Однак дані нумізматики стверджують протилежне.

Так, серед знайдених тут срібних та мідних монет Петра I є такі, що датуються 1712, 1715, 1716, 1719 рр. [5, с. 9, 10]. За спостереженнями І. Г. Спаського, срібні копійки карбувались до 1719 року і досить швидко були вилучені з обігу наприкінці правління Петра I, мідні копійки перекарбовувались у монети номіналом денга в 1730–1731 рр. [12]. Тому після відбудови фортеці в 30-х роках XVIII ст. ці монети вже певний час не брали участі в грошовому обігу і тому не могли потрапити на територію пам'ятки зі складом нового гарнізону. Для монет номіналом п'ять копійок зразка 1723–1730 рр. цей принцип не діє, тому що перекарбовування великої кількості п'ятаків у монети номіналом у дві копійки почалось лише за часів правління Єлизавети в середині 50-х років XVIII ст. А не вилучена у населення монета оберталась за новим курсом майже до часів правління Катерини II [5, с. 10].

На останньому етапі існування Богородицької фортеці ми бачимо появу серед нумізматичного матеріалу великої кількості (понад 200 примірників) кримських білонових монет, карбованих у м. Бахчисарай. Всі вони – номіналом акче і здебільшого карбовані під час правління хана Аслан Гірея II (1748–1756) [5, с. 11, 12]. Така значна кількість татарських монет пояснюється існуванням на території фортеці митниці. В документах часів правління Єлизавети наводиться курс обміну, за яким монета в одне акче дорівнювала трьом мідним копійкам [9, с. 134–142]. До речі, кримські білонові акче не були загальновживаними монетами на українських землях, і тому великий відсоток знахідок саме цих монет на будь-якій пам'ятці зможе свідчити про наявність на ній митниці.

Про міжнародну торгівлю, окрім монет, говорять і знахідки маленьких важків-екзагій, а також аптекарських терезів.

Слід також наголосити на необхідності використання статистичних даних. Саме обробка повних збірок монет з пам'яток дає нам уявлення про виникнення досліджуваного об'єкта, його розквіт та занепад, зміну влади та торговельних пріоритетів. Дослідників мають цікавити також фальшиві монети, прикраси та побутові речі, виготовлені з використанням останніх. Тільки всебічне вивчення всього нумізматичного матеріалу дозволить надати правдиву картину розвитку досліджуваних пам'яток Нижнього Присамар'я.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Ред. Д. Я. Телегін. – К., 1977.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Брайчевський М. Ю.** Римские монеты на территории Украины / М. Ю. Брайчевський. – К., 1959.
4. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8-9. – К.–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
5. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2007.
6. **Котляр М. Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971.
7. **Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – Г 4–4. – М., 1961.
8. **Мельникова Л. С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / Л. С. Мельникова. – М., 1989.
9. **Мірущенко О.** Грошовий обіг на запорізьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134–142.
10. **Новосельцев В. Н.** Боратинки история чеканки и каталог / В. Н. Новосельцев // Нумизмат. – Сб. 2. – М., 1992. – С. 68–112.
11. **Ретовский О. Ф.** К нумизматике Гиреев / О. Ф. Ретовский // Тр. Московского нумизматического общества. – М., 1905. – Вып. 1-2. – Т. III. – С. 186–340.
12. **Спасский И. Г.** Русская монетная система / И. Г. Спасский.– Л., 1970.
13. **Супруненко О. Б.** Диканський скарб 1953 року / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник. – Вип. 2. – Полтава, 1994. – С. 152–158.
14. **Фролова Н. В.** Клад монет XVIII в. из Добротова / Н. В. Фролова // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996. – С. 222–224.
15. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002– С. 123–134.
16. **Шалобудов В. М.** Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 140–142.
17. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62 – 68.
18. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.
19. **Шуст Р. М.** Литовська монета на грошовому ринку західноукраїнських земель XVI–XVIII ст. / Р. М. Шуст // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 105–113.

Надійшла до редколегії: 19.12.2008 р.

В. М. Шалобудов

НУМІЗМАТИЧНІ КОЛЕКЦІЇ З МІСТЕЧКА САМАРЬ – БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Аналізується комплекс нумізматичних знахідок з м. Самарь – Богородицькій фортеці.

Пам'ятка археології розташована на північній околиці селища Шевченко, що входить у межі м. Дніпропетровська. Тут, на мису, утвореному р. Самарою та її притокою (колишня р. Кримка), височать земляні вали великого п'ятикутного укріплення. До Зводу пам'яток історії та археології його занесено під назвою Новобогородицька фортеця. Але цією назвою на мапах XVIII ст. позначено фортецю, яка була побудована на цьому місці в 1688 році і за угодою Прутського миру її укріплення були зруйновані в 1711 році. Тільки в 1731 році, на місці руїн Новобогородицької фортеці, побудували нову, більшу за розмірами, відому під назвою Старосамарського ретраншементу, або Богородицької фортеці [1, с. 26], і саме ці укріплення збереглися до сьогодення.

Дніпропетровські краєзнавці В. В. Бінкевич й В. Ф. Камеко, на базі історичних джерел, припустили, що на цьому місці ще в XVI ст. існувало старовинне козацьке містечко Самарь [2].

Роботами працівників науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ в 2001–2005 рр. було підтверджено наявність на місці Богородицької фортеці культурного шару з матеріалами XIV–XVIII ст. Окремі знахідки XVI ст., насамперед, західноєвропейська товарна пломба з датою 1524 р., дозволили стверджувати існування на цьому місці досить великого населеного пункту. Було доведено, що містечко Самарь (Стара Самара) знаходилося на мису поряд з укріпленнями XVII–XVIII ст., а частково і під ними [3; 4]. На значущість пам'ятки вказує й велика кількість монет, котрі збиралися впродовж десятиліть мешканцями сел. Шевченко на своїх городах як на території пам'ятки, так і за її межами. За 2001–2005 роки, коли розпочалися невеликі за обсягом дослідження об'єкта археологами ДНУ, до зібрання лабораторії археології надійшли майже 400 монет різних країн, завдяки чому була стерта «біла пляма» з нумізматичної мапи України [5, с. 174, мапи № 5, 6].

Найбільш ранніми монетами є золотоординські мідні пули кінця XIV ст. Чотири монети містять на лицевому боці триногу джучидську тамгу. Зворотний бік прикрашає чотирипелюсткова рослинна розетка (рис.1.1–4). Подібні монети відносяться дослідниками до 1360–1380-х років [6]. Ще одна монета зі стилізованим двоголовим орлом на лицевому боці має на зворотному боці недбалий арабський напис в квадратному картуші (рис. 1.5). За останніми дослідженнями його слід перекладати «Карбування Криму у семисот третьому, сорок». Мається на увазі 743 рік хіджри = 1342 рік [9, с. 16–19]. Шоста монета значно потерта й має отвір для носіння (рис. 1. 6).

Серед західноєвропейських монет найбільш раннім є польсько-литовський напівгрош Сигізмунда I Старого (1506–1545), монета датована 1509 роком. Стан її збереженості вказує на довготривалий обіг. Перша половина XVII ст. представлена польським, шведським та прусським білоном. Найбільш поширені півтораки або чехи Сигізмунда III (1587–1632), які карбувалися на зразок прусських драйпелькерів з 1617 року. Представлено монети: 1621 р. (1 прим.), 1622 р. (5 прим.),

© В. М. Шалобудов, 2008

1623 р. (8 прим.), 1624 р. (2 прим.), 1625 р. із знаком підскарбія «Сас» (2 прим.), 1625 р. із знаком підскарбія «Пукозіц» (1 прим.), з нечитаємою датою 6 прим. Ще 12 монет – мідні підробки, на деяких з них збереглися рештки срібного покриття (рис. 1.7–8). Дуже високий відсоток підробок – майже третина від знайдених – вказує на можливість їх карбування безпосередньо в межах пам'ятки. Підкреслює цю тезу використання одних і тих самих пуансонів для виготовлення штемпелів. До знаряддя фальшувальників можуть належати і залізна трубочка з загостреним робочим краєм і розклепаним протилежним. Внутрішній діаметр останньої – 18 мм, що дорівнює розміру монети в півтора гроша.

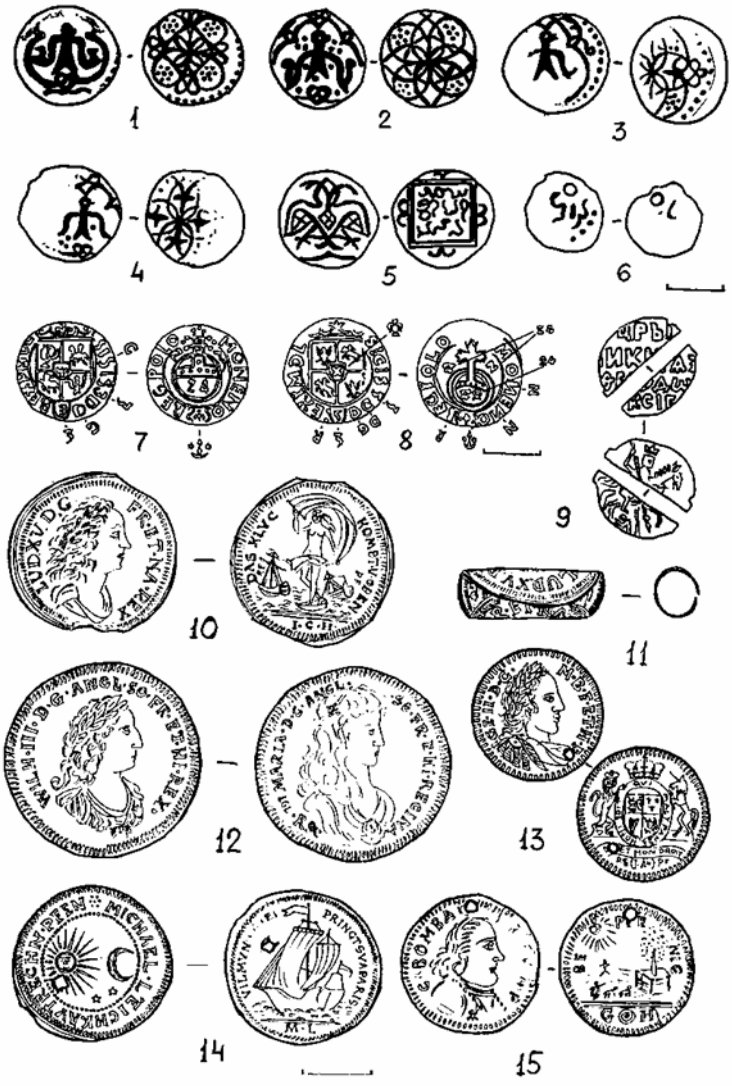

Рис. 1. Нумізматичні матеріали з Богородицької фортеці та її посаду:
1–6 – золотоординські пули XIV ст.; 7–8 фальшиві півтораки;
9 – копійка Федора Олексійовича; 10–15 – лічильні жетони

Монети Пруссії нечисленні: знайдено чотири драйпелькери часів правління Георга-Вільгельма (1619–1640). Шведських драйпелькерів – десять примірників; серед монет Густава II Адольфа Вази (1621–1632) маємо 2 прим. 1632 р., 6 прим. 1633 р. (карбування м. Ельблонг), 1 прим. без назви монетного двору, Христина Августа Ваза (1632–1654) – 1 прим. 1635 р.

Серед польських монет знайдено також 4 прим. трояків Сигізмунда III, датованих 1622 роком. Номінал у грош зустрівся тричі: литовський з датою 1626 та карбовані в м. Гданську 1624, 1626 років. Шеляги – польські та литовські так звані боратинки, карбовані під час правління Яна Казиміра у 1660–1666 роках – загальним числом 30 прим. Майже всі вони сильно потерті, деякі – з отворами. Досить великий відсоток – можливі підробки. Будучи кредитною монетою, якої тільки офіційно випущено за шість років на суму понад 6 мільйонів злотих (тобто понад 540 млн примірників), боратинки були найбільш поширеною на українських землях монетою ще на початку XVIII ст. Надзвичайно велика кількість фальшивих монет цього типу призвела до вимоги шляхти Руського воєводства на сеймику у Судовій Вишні заборонити обіг литовської монети у коронних землях [10]. Крім боратинок знайдено 8 солідів шведської Прибалтики: Густав II Адольф Ваза – 2 прим., Христина Августа Ваза – 3 прим., Карл X Густав (1654–1660) – 1 прим., Карл XI (1660–1697) – 2 прим. Усі вони карбовані у м. Ризі.

Найбільш цікавою шведською монетою є мідний ½ «ере» XVII ст., але через поганий стан збереженості можливо лише умовно віднести його до часів правління Густава II Адольфа чи Христини. Ця знахідка вказує на перебування в м. Самарі в середині XVII ст. іноземців або на участь когось із її мешканців у Тридцятирічній війні. З присутністю на території Богородицької фортеці іноземців пов'язана, скоріш за все, і знахідка білонової монети номіналом в 6 пфенігів Бранденбурга в унії із Пруссією 1694 року карбування.

Іноземних монет XVIII ст. знайдено дуже мало. Це, в першу чергу, дуже потерті мідні монети короля Речі Посполитої Августа III (1733–1763): номіналом грош – 2 прим., солід – 1 прим. Крім них знайдено мідний пфеніг 1765 року з портретом імператриці Марії Терезії на лицевому боці та австрійським гербом на зворотному. Стан збереженості монети – відмінний.

Завершуючи розгляд західноєвропейських монет, слід вказати на знахідки шести примірників лічильних жетонів. Подібні жетони досить часто зустрічаються в культурному шарі XVII–XVIII ст. українських міст, але спеціальні дослідження з цього приводу не проводилися. Це, на наш погляд, потребує дати про них більш розгорнуту інформацію.

Французький латунний жетон 1715–1774 рр.

Л. Б. Погруддя короля у лавровому вінку праворуч. По колу напис – LVD. XV.D.G – FR.ET.NA.REX. У перекладі – Людовик XV Божою милістю – король Франції та Навари.

Зв. Б. Оголена жіноча постать на тлі бурхливого моря, в якому два маленьких вітрильника. Корабель, зображений зліва, з прибраними вітрилами пливе ліворуч, поряд маленькі літери RF. Корабель, зображений з правого боку, тоне. Поряд з ним літери PF. По колу напис – DAS KLVC KOMBT.V.OBEN. Напис можна перекласти як «Мудрий борець завжди зверху». Внизу літери L.C.H. Діаметр 20 мм. Другий примірник жетона згорнутий у трубочку (рис. 1.10-11).

Англійський латунний жетон 1688–1702 рр.

Л. Б. Погруддя короля у лавровому вінку праворуч. По колу напис – WILH. III.D.G.ANGL–SO.FR.ET.HI.REX – у перекладі Вільгельм III, Божою милістю, король Англійський, Шотландський, Французький та Ірландський.

Зв. Б. Портрет королеви Марії праворуч. По колу напис – MARIA.D.G. ANGL–SO.FR.ET.HI.REGINA – в перекладі Марія, Божою милістю королева Англійська, Шотландська, Французька та Ірландська. Внизу LGL.RU. Діаметр 21 мм (рис. 1.12).

Англійський латунний жетон 1727–1760 рр.

Л. Б. Погруддя короля у лавровому вінку праворуч. По колу напис – GE.II.D.G.M.B.F.E.T.H.R. Повне читання – GEORGUS II, DEI GRATIA MAGNAE BRITANNIAE, FRANCIAE ET HIBERNIAE REX у перекладі Георг II, Божою милістю король Великої Британії, Франції та Ірландії.

Зв. Б. Герб Англії, по колу девіз Ордену Підв'язки – HONI SOIT QVI MALY PANSE – (соромно тому, хто погано подумає). Під гербом напис – DIEV ET MON DROIT – (Господь і моє право). Внизу літери – RE(I.AV)PF. Можливо, випускні дані. Наявність отвору вказує на використання жетону як прикраси – «лічмана». Діаметр 19 мм (рис. 1.13).

Прусський (?) латунний жетон XVIII ст.

Л. Б. Зображення сонця та місяця з двома зірками. По колу напис – MICHAEL. LETICHKAVTCHN.PFEN (ET в лігатурі).

Зв. Б. Двощогловий вітрильник, що пливе ліворуч. По колу напис – VILMVN…EI – PRINGTSVAPARIS. Унизу M. L. Наявність квадратного отвору вказує на використання жетона як «лічмана». Діаметр 22 мм (рис. 1.14).

Прусський (?) латунний жетон XVIII ст.

Л. Б. Погруддя чоловіка праворуч. По колу напис – C…BOMBAL…P. Можливо, в написові припущено помилки.

Зв. Б. Зображено пейзаж із сонцем у лівому куті та деревом в огорожі у правому нижньому. Поряд з ними вівчар із двома вівцями. Вдалині рівнокінцевий хрест на пагорбі. По колу напис – BE PFE NIG. Унизу G – H. Вгорі пробито отвір для підвішування. Діаметр 17 мм (рис. 1.15).

Підсумовуючи розгляд лічильних жетонів, бачимо, що в чотирьох випадках їх використовували як прикраси – «лічмани», які, разом з дукачами, входили до святкового вбрання українських жінок [8, с. 42-43]. Згорнутий у трубочку жетон слугував прикрасою, яка розмежовувала намистини в кольє або браслеті. Подібне використання жетонів і монет набуло поширення в Західній Європі з кінця XVI ст. і побутувало впродовж усього XVIII ст. На картинах західноєвропейських художників цього часу часто можна побачити подібні деталі прикрас [11].

Найбільш ранніми російськими монетами є срібні дротяні копійки царя Михайла Федоровича (1613–1645) – 16 прим. До часу правління царя Олексія Михайловича (1645–1776) належать усього три монети, одна з яких мідна копійка, карбована у 1655–1663 рр. Небагато монет і наступного царя Федора Олексійовича (1676–1682). З трьох примірників одна копійка має отвір для підвішування, а ще одну було розрубано у давнину (рис. 1.9). Цікавою подробицею можуть слугувати обставини, пов'язані з її знахідкою. Одну половину монети було знайдено на городах усередині фортеці, другу половину – при дослідженні ділянки посаду біля перевозу за межами фортеці, на якій простежено місцезнаходження шинку або корчми.

До часів спільного правління царів Петра та Івана (1682–1696) належать так звані «сєвські чехи», монети, карбовані в 1686–1687 рр. на зразок польських півтораків у м. Сєвську. Знайдено чверть такої монети, ще одна походить із знахідок місцевих мешканців. Срібних копійок знайдено чотири примірники: два з ім'ям Івана Олексійовича, стільки ж з ім'ям Петра Олексійовича. Дротяних копійок 1696–1717 років карбування часу особистого правління Петра I знайдено 25 примірників. На деяких збереглися дати слов'янськими літерами: 1700, 1702, 1707 (по два примірники) та по одному –1703, 1710, 1711, 1712, 1715, 1716 років. У нашому випадку дуже важливі монети, датовані 1712, 1715 та 1716 роками.

Вони спростовують тези деяких дослідників про знелюднення і спустошення поселення внаслідок руйнації укріплень Новобогородицької фортеці в 1711 році за умовами Прутського миру між Росією та Турцією. На наш погляд, цивільне населення, насамперед козацтво, залишилося у своїх оселях. Монети із срібного дроту карбувалися до 1717 року, а потім досить швидко були вилучені з ужитку. Тобто на час будівництва нових укріплень у 1731 році в Старій Самарі срібні копійки вже понад десять років не брали участі в російському грошовому обігу і не могли потрапити до фортеці зі складом нового гарнізону. З ним неможливо пов'язати і знахідки мідних полушок часів правління Петра I з датами 1712, 1719, 1722 років, також знайдених на території пам'ятки. Але цього не можна сказати про п'ятаки зразка 1723–1730 років (3 прим.), які після невдалих спроб вилучення їх з торгівлі використовувалися і за часів Єлизавети Петрівни в якості двокопійчаних монет.

З гарнізоном нової фортеці пов'язана велика кількість найбільш поширеної мідної монети карбування 1730–1754 рр. номіналом «полушка» (понад 50 прим.) і «денга» (понад 100 прим.).

Серединою XVIII ст. датується переважна більшість з понад 120 прим. монет Кримського ханства. Всі вони – «акче», карбовані з білона в м. Бахчисараї і здебільшого несуть ім'я хана Арслан Гірея II (1748–1756). Таке масове використання іноземної монети пов'язане, на наш погляд, із наявністю митниці, яка повинна була знаходитися у фортеці на торговому шляху до Криму. Завозити сюди монету могли не тільки кримські купці, а й чумаки. Про використання у торгівлі з Кримом білонових акче свідчать митні документи того часу, в яких встановлено їх співвідношення до російських грошей – у грудні 1764 р. за курсом три російські копійки за срібний акче [7]. Царські укази про заборону вивезення за межі країни російської срібної монети та виробів з коштовних металів також привертало до обігу в прикордонних населених пунктах татарського срібла. Цікаво, що турецька монета того ж часу в обігу не використовувалась, хоч і була більш високопробною відносно кримської. На пам'ятці знайдено тільки дві турецькі монети акче султана Ахмеда III (1703–1730) та пара султана Селіма III з датою 1798 рік. Обидві мали отвори і використовувалися як прикраси.

Про згасання життя на поселенні після пересування кордонів на південь і втрати торговельного значення об'єкта за часів Катерини II свідчить незначна кількість монет другої половини XVIII ст. У зібранні лабораторії археології до правління Катерини належать лише три монети: копійка 1766 р. та два п'ятаки 1767 і 1771 рр. Серед монет, зібраних у різні роки місцевими мешканцями, таких монет теж небагато. Крім декількох п'ятаків 1763–1770-х років, ними були знайдені срібний гривеник 1771 р. та молдавська монета номіналом пара – 3 денги 1772 р. Разом з тим не знайдено жодної монети XIX ст. Припинення існування поселення в останніх роках XVIII ст. збігається і зі студіями єпископа Катеринославського Феодосія (Макаревського) [10].

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. Т. 3. – К., 2003.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Векленко В.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник: Вип. 8/9. – К.–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
4. **Ковальова І. Ф.** Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко // Січеславський альманах. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.

5. **Котляр М. Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971.
6. **Лебедев В. П.** Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода / В. П. Лебедев // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 139–156.
7. **Мірущенко О.** Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134–142.
8. **Спаський І. Г.** Дукачі і дукати України / І. Г. Спаський. – К., 1970.
9. **Хромов К. К.** Восточная нумизматика в Украине. Ч. 1. Монеты Джучидов XIII–XIV веков / К. К. Хромов. – К., 2004. – 16–19.
10. **Феодосій (Макаревський)** Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття / (Макаревський) Феодосій. – Д., 2000.
11. **Шуст Р. М.** Литовська монета на грошовому ринку західноукраїнських земель XVI–XVIII ст. / Р. М. Шуст // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 105–113.
12. **Wolfgang Stguweit** Der Münzfund von Tautenburd, Kr. Jena (1986). Mahlschätze und Münzketten in Thüringen / Stguweit Wolfgang // Berliner numismatische forschungen. Band. 2. Berlin 1988. – S. 59–72, mit Tafel 8–13.

Уперше опубліковано: Нові дослідження козацької доби в Україні. – К, 2006. – Вип. 15. – С. 62–68.

В. М. Шалобудов

ПІДСУМКИ ОБРОБКИ НУМІЗМАТИЧНИХ ЗНАХІДОК З НИЖНЬОГО ПРИСАМАР'Я

Наводяться підсумки обробки і аналізу нумізматичних матеріалів з території Нижнього Присамар'я.

Дослідження пам'яток археології в Нижньому Присамар'ї почали проводитися досить давно, ще починаючи з робіт Дніпробудівської експедиції 1927–1932 рр. Ці місця не були залишені поза межами інтересів дослідників і в повоєнні роки. Для детальнішого знайомства з пам'ятками регіону слід звернутися до праць Д. І. Яворницького, А. В. Добровольського, О. В. Бодянського, Д. Я. Телегіна, А. Т. Сміленко та інших. Але здебільшого увага приділялася добі енеоліту – бронзи та пам'яткам ранньозалізного часу, а пізніші слов'янські пам'ятки, тим більше середньовічних кочівників, майже не викликали до себе зацікавлення [15, с. 28, 29; 1, с. 99–102].

Ще гіршими справи були з численними пам'ятками XVI–XVIII ст., які просто не брались до уваги і знищувались внаслідок стрімкої забудови гирла Самари. Так, будівництво залізничної колії та дороги вздовж берега поглинуло культурний шар слов'янського міста поблизу мису Ігрень-Підкова. Внаслідок забору піску і розширення території будинку-інтернату для ветеранів пішли в небуття залишки Усть-Самарської фортеці, козацьких землянок і кладовища XVII–XVIII ст. Окремі речові знахідки з цих місць потрапили до Дніпропетровського історичного музею або приватних збірок аматорів. Так, на сьогодні існує досить велике нумізматичне зібрання краєзнавців В. В. Бінкевича та Є. В. Бінкевича, які впродовж 1955–1965 рр. знаходили монети на Ігренському півострові: про ці монетні знахідки з пониззя Самари лише стисло згадано в праці «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом» [2].

© В. М. Шалобудов, 2008

«Біла пляма» на нумізматичній мапі Присамар'я існувала аж до 2001 року [7, мапи № 7 та 8]. Саме тоді пошуковцями Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ розпочалося дослідження залишків Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Щорічні розвідки і розкопки на мису поблизу селища Шевченко підтвердили гіпотезу дніпропетровських краєзнавців В. В. Бінкевича й В. Ф. Камеко про можливість існування на місці фортеці старовинного козацького містечка Самарь. Численні речові знахідки XIV–XVIII ст., залишки житлових споруд та козацького цвинтаря дозволили дослідникам суттєво доповнити картину життя району в пізньому середньовіччі [4]. Достатньо регулярно почали висвітлюватись у наукових статтях і нумізматичні знахідки з території пам'ятки [21; 22; 24].

Разом з тим, археологічні роботи як на фортеці, так і загалом в пониззі Самари постійно дають нові нумізматичні колекції, які не тільки в цілому підтверджують висунуті раніше гіпотези, а й потребують введення їх до наукового обігу. Така постійна публікація монет, прив'язаних до території пам'ятки та її культурного шару не дає підстав для скепсису деяких краєзнавців, впевнених, що й у них всього ще більше, що їх матеріали були б ще кращими, якщо провести розкопки [5, с. 24].

На 2006 рік уже опрацьовано понад 400 монет різних часів з території Богородицької фортеці, які, здебільшого, походять з невеликої ділянки 1250 х 820 м! Саме таку площу обіймає мис, розташований на північ від сел. Шевченко на правому березі р. Самара. Вперше вводяться у науковий обіг зібрання джучидських монет братів Бінкевичів з Ігренського півострова.

Переходячи до безпосереднього розгляду нумізматичного матеріалу, слід зупинитися, в першу чергу на найбільш ранніх монетах. На березі р. Самара влітку 2006 р. під час археологічної практики студентів історичного факультету ДНУ було піднято римський денарій. Хоча монета тривалий час перебувала у воді і її сильно потерло хвилями по камінню, вона, в цілому, визначається ще досить непогано. На лицевому боці портрет чоловіка з бородою праворуч. По колу залишки напису, які прочитати неможливо через стан збереженості та деякі втрати металу. На зворотному боці зображено жіночу фігуру, що сидить у кріслі та тримає в правій руці ваги, а в лівій руці – ріг достатку. Такий сюжет символізує рівність перед законом. Діаметр монети – 17 мм, вага – 1,99 г (рис. 1.1). Монета являє собою денарій, скоріш за все, карбування часів імператора Марка Аврелія (139–180 рр.). Портрет Марка Аврелія хоч і має деяку схожість з імператором Луцієм Вером, але в останнього волосся більш кучеряве [19, с. 86, 175; 30, с. 166, № 51].

Знахідка римського срібла саме на цьому місці не є випадковою, оскільки трохи вище по берегу розташоване поселення черняхівської доби III–V сторіч, дослідження якого провадиться археологами Дніпропетровського національного університету під керівництвом проф. І. Ф. Ковальової. Хоч монета майже на два сторіччя старша за поселення, але, за спостереженнями М. Ю. Брайчевського, саме денарії Антоніна Пія і Марка Аврелія були поширені в регіоні та дуже цінувалися слов'янами ще в III–V ст. [3, с. 106]. Вже в III сторіччі римські денарії, а потім і антонініани карбуються зі срібла з великими домішками міді і не знаходять попиту у черняхівських племен [3, с. 99].

Ще одна римська мідна монета була знайдена Є. В. Бінкевичем на протилежному березі р. Самара в районі мису Підкова. На лицевому боці портрет імператора праворуч. По колу напис [IMP CAES D]OMIT AVG GERM PM TR PVIII CENS PER PP. На звороті імператор з патерою стоїть біля вівтаря, ліворуч ще дві постаті, за ними п'ятиколонний храм. Напис по колу: COS XIII LVD SAEC FEC.

Унизу літери SC (рис. 1.2). Монета визначається як ас імператора Доміціана, карбований в 88 році [31, т. X, № 213].

Мідні римські монети до цього випадку в Дніпропетровській області ще не знаходили.

Наступні за часом монети належать до карбування Золотої Орди. Знахідки останніх локалізуються здебільшого на лівому березі р. Самара – майже на всьому Ігренському півострові. Знайдено джучидські мідні пули і безпосередньо на території містечка Самарь – Богородицької фортеці – за час дослідження отримано сім примірників. Чотирі монети з зображенням на лицевому боці триногої тамги в фігурному картуші та чотирипелюсткової розетки на зворотному (рис. 1.5–8). На думку М. М. Фомічова, такі анепіграфні пули карбувалися у м. Азаку (Тані) під час правління хана Абдулаха [18, с. 219–241]. Єдиний аргумент, що приводиться на користь цього твердження, – це досить великий відсоток таких монет серед знахідок на площі пам'ятки. Але, спираючись на дослідження В. П. Лебедєва, за даними якого подібні монети найбільш поширені й на інших пам'ятках золотоординського часу в Нижньому Подніпров'ї, слід припускати випуски монет цього типу на декількох монетних дворах, наприклад в м. Шхер-аль-Джедід. Ми також поділяємо думку, що часом карбування пулів з «триногою тамгою» слід вважати 1360–1380 роки, коли на території так званої Мамаєвої орди стрімко змінювалися хани [9, с. 139–156].

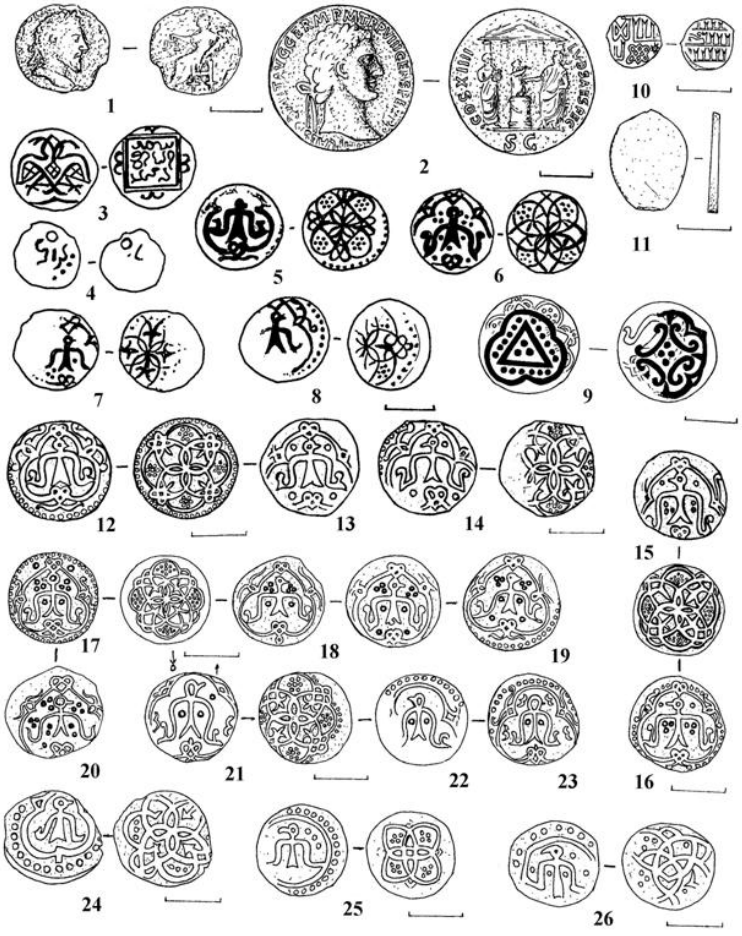

Рис. 1. Античні та золотординські монети

Про можливість досить тривалого карбування свідчать як велика кількість різновидів штемпелів, так і відомі наслідування монетам цього типу, про що мова йтиме нижче.

Ще одна монета з околиць Богородицької фортеці має на лицевому боці зображення двоголового орла, зворотний бік містить квадратну рамку з недбалим арабським написом (див. рис. 1.3). Дослідники досі не дійшли єдиного висновку про його значення. Р. Р. Фасмер перекладає його як «Карбування Сараю року 749» [29, с. 156]. Таким чином, на його думку, такі монети карбувалися під час правління хана Джанібека (1341–1357). Сучасні дослідники вважають, що напис слід читати «Карбування Криму (суцільне написання) в сімсот третьому, сорок», а карбування – в межах 1342–1350 років [20, с. 16–19].

Для уточнення датування поселення і перевозу через р. Самару на північній околиці селища Шевченко, слід навести ще один анепіграфічний пул, випадково знайдений у 2005 році. Монета дуже доброї збереженості і має на лицевому боці трикутник, облямований з боків рядами крапок. У середині трикутника також три великі крапки. Композицію вміщено в фігурну рамку. На зворотному боці картуш з чотирма волютами та крапками всередині (див. рис. 1.9).

Монета з таким сюжетом наведена тільки в каталозі джучидських монет з Азову, але, судячи з таблиці, вона карбована іншою парою штемпелів [18, с. 238, рис. 9, № 226]. Публікуючи монету, М. М. Фомічев без жодних коментарів вміщує її після монет другої половини – кінця XIV ст. Монета з фондів Лабораторії археології ДНУ чіткіше дозволяє датувати цей рідкісний тип через те, що мало місце перекарбовування з дуже відомого типу. Бо саме з-під нового штампу добре проглядає попередній – «тринога тамга» на лицевому боці та «чотирипелюсткова розетка» на зворотному. Якщо погодитись з більшістю дослідників про віднесення терміну карбування попереднього типу до 1380-х років, то зміну типу слід вважати на початку XV ст. На наш погляд, потреба в нових пулах могла з'явитись не одразу, а тоді, коли монетний тип з триногою тамгою «втратив актуальність». Монета була перекарбована не тому, що вийшла з обігу через стертість, а через потребу вилучення її як типу. Спроба ліквідувати монети зі зразком «триногої тамги» могла з'явитися після поразки Мамаєвої Орди. Сюжет нового типу, в цілому, нейтральний, трикутник має аналогії, крім кримських монет, у рідкісних випусках пулів Орду – Базар другої половини XV ст., знахідки яких походять з Миколаївської області [20, с. 52, рис. 21, 22].

Можливо, пули з «трикутником» могли карбуватися і в Азаку на початку XV ст. Там, після розгрому Тимуром економічних центрів Золотої Орди, відбулося короткочасне відновлення роботи монетного двору. Через великі прибутки італійських купців від торгівлі з татарами і було відбудовано Тану (Азак). Це трапилося після битви при Ангорі (28.07.1402 р.), коли турецький флот на деякий час втратив свій контроль над морськими торговельними шляхами [12, с. 39].

Упродовж тривалого часу дніпропетровськими колекціонерами зібрано багато монет по лівому березі р. Самара від Попового мису до самого Придніпровська. Найбільш ранні за часом монети здебільшого траплялися біля затоки під назвою Ігрень-Підкова. Саме тут, у 50–60-тих роках минулого століття краєзнавцем Є. В. Бінкевичем було піднято шість срібних монет Київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) [2, с. 17, 24].

Колекція джучидських монет з цієї території, яка протягом багатьох років збиралася братами Євгеном Васильовичем та Володимиром Васильовичем Бінкевичами, була запропонована для визначення, за що автором висловлюється щира

вдячність. Таким чином, було опрацьовано 19 срібних та понад 200 мідних монет, які вперше вводяться до наукового обігу.

Серед срібла найбільш ранніми за часом карбування виявлено дирхеми хана Узбека (1313–1339), яких знайдено всього два. Перша монета містить на лицевому боці напис «ас-Султан Верховний/Узбек» в квадратній рамці, навкруги якої викарбувано «Карбування /Сараю /715» (тобто 715 р.х.= 1315–1316 рр. н. е.). На звороті, також у квадратній рамці, – «/Немає Бога крім /Аллаха, Мухамед посланець його/» [28, с. 404, 405, №27/II]. Вага монети складає 1,35 г через потертість.

Другий дирхем на лицевому боці має напис «Хан справедливий Узбек», навколо якого «Карбування Криму». На зворотному боці – «Немає Бога крім Всевишнього – Мухамед посол його». Цей тип карбувався в 713, 715 р. Х. Монета має маленьке надкарбування з написом «Хан». За спостереженнями В. П. Лебедєва, подібні дирхеми випускалися величезним накладом, у подальшому їх обрізували і в такому стані останні перебували в обігу до початку XV ст. [8, с. 7, 36, рис. 2.21, б]. Вага монети – 0,78 г, потертість свідчить про її тривалий обіг.

До правління хана Джанібека (1342–1357) належать п'ять монет. Чотири дирхеми майже однотипні, на лицевому боці розміщено напис «Султан справедливий /Джанібек хан/», на зворотному – «Карбування Гюлістану, року 752» (тобто 1351–1352) [16, с. 182, 183, табл. XI, № 155, 156, 158]. Всі монети тривалий час були в обігу, до того ж мають сліди обрізування. Їх вага, відповідно, 1,1, 1,1, 1,2 та 1,22 г. П'ятий дирхем з написом на лицевому боці навкруги вузла «Султан справедливий Джанібек Хан» та на зворотному – «Немає божества крім Всевишнього, Мухамед – посол його» [26, № 325]. Вага монети – 1,23 г. Можливо, монета належить до короткочасного правління хана Джанібека II.

До часів хана Кульна (1358–1361) належить одна монета, лицевий бік якої має напис «Султан справедливий /Кульна хан ...», зворотний – «Карбування Сараю /ал-Джедід /року 760») [16, с. 187, № 186]. Монета обрізана, її вага – 1,1 г.

Правління хана Азиз-Шейха (1364–1367) також представлене однією монетою, на лицевому боці якої написано «Султан справедливий /Азиз – Шейх хан / Хай подовжиться його царювання», на зворотному – «Карбування /Гюлістану /рік 76?». Вага монети – 1,49 г.

Чотири дирхеми карбовані в роки правління хана Абдуллаха (1359–1370), але роки його володарювання можна визначити лише умовно. Так, найбільш рання монета з його ім'ям датована 761 роком Хіджри і карбована в столичному місті Сараї ал-Джедід, але після 762 р. Х. (1360–1361) монет сарайського карбування не знаходять. Основна маса монет місцем свого карбування вказує «Орду», тобто ставку хана Абдуллаха [11, с. 91-92]. Три монети з пониззя Самари карбовані саме в Орді в 767 та 770 рр. Х., з написом на лицевому боці «Абдулла Хан /всіх /ханів». На монеті карбування Азаку в 770 р. Х. напис «Султан справедливий Абдулла хан» [26, № 331, 333]. Вага монет 1,08, 1,335, 1,337 та 1,375 г.

Мухамед-Булак-хан (1368–1380) представлений чотирма монетами. На їх лицевому боці напис «Султан Справедливий Гійяс-ед-дінведунья Мухамед-хан, хай триває правління його», на зворотному – «Карбування Орди 770» (в двох випадках – 772 та 773 рр. Х., тобто 1368–1369, 1370–1371 та 1371–1372 рр.) [16, № 225; 29, с. 153–158]. Вага монет 1,27, 1,36, 1,38 та 1,41 г. Слід сказати, що диреми Абдуллаха та Мухамед-Булак-хана, аналогічні розглянутим, були знайдені в похованні кочівника XIV ст. біля с. Дмухайлівка Магдалинівського району Дніпропетровської області [23, с. 20, 21, 27].

Серед срібних монет, окрім дирхемів, була знайдена фракція номіналу. Дуже маленька і тонка монета розмірами 9 х 10 мм мала вагу 0,17 г, що відповідає карату = 0, 19 г. Гарна збереженість і чіткі написи дозволяють віднести її до монет, карбованих в XIII ст. у Золотій Орді (див. рис. 1.10).

У монетній системі Джучидів того часу дирхеми мали розміри 17–18 мм і вагу від 1,2 до 1,58 г. Карбувалися також подвійні дирхеми та фракції в 1/2 дирхема – «половина» та 1/4 дирхема – «чверть» [6, с. 103, 105]. За даними І. В. Євстрікова та С. В. Гумаюнова монети в «чверть» дирхема мали діаметр 10–11 мм і вагу 0,3–0,38 г, а малі фракції в 1/8 дирхема карбувалися на монетному дворі в Сараї з 689 до 699 р. Х. (1290–1300 рр.) [6, с. 103, 105, 108]. Уже в XIV ст. найменший номінал не випускається, що пов'язане з масовим карбуванням мідних пулів. Знахідка дуже рідкісної фракції срібного дирхема дозволяє дійти висновку, що джучидські монети були в обігу на території Нижнього Присамар'я вже в XIII сторіччі. Але більшість срібних дирхемів не витримує норму ваги – на деяких можна побачити сліди обрізування. Таке явище стало масовим з другої половини XIV ст. Саме тоді, через низку переворотів, було втрачено контроль за обігом срібної монети. Так, з 1357 року й до появи на престолі хана Тохтамиша в 1734 році, в володіннях Золотої Орди змінилося більше 20 ханів [11, с. 87]. Враховуючи кримський дирхем хана Узбека з надкарбуванням початку XV ст., можна говорити про понад 200-літній обіг срібної монети на пам'ятці.

Мідні монети Золотої Орди з колекції братів Бінкевичів налічують 234 примірники. Найбільш ранній пул має на лицевому боці напис: «/6 пул/ даник»; на зворотному – п'ятикінцеву зірку. Монета дуже потерта, але тип досить відомий. Інколи на таких монетах зустрічається дата 721 р. Х. (тобто 1321 р.) [16, с. 167, табл. І, № 14, 15]. До одного типу з триногою тамгою на лицевому боці та чотирипелюстковою розеткою на зворотному відносяться 157 пулів. Вражає не тільки кількість однотипних монет (майже 63 % від загального числа пулів), а й різноманітні розбіжності в штемпелях. Це може говорити про тривале карбування або про одночасну роботу кількох монетних дворів. Щоб встановити це, розглянемо різновиди оформлення лицевого боку монет. Так, найбільш великі та важкі монети містять зображення тамги без будь-яких доповнень (див. рис. 1.12). Найбільша вага становила 3,15 г, середня з 20 зважених екземплярів – 2,3 г, а найменша монета вагою 1,72 г. Містить залишки зображень попереднього типу (тобто перекарбовування). Всього монет з тамгою без доповнень – 35 примірників. Можна припустити, що це – найбільш ранні монети серії. Наступними, на наш погляд, карбувалися пули, доповнені двома крапками по боках «голівки» тамги та ще двома під тамгою (див. рис. 1.13). Вони також акуратно виготовлені, але менші за розміром і середня вага монет трохи менша за 2 грами. Таких монет 15 екземплярів.

Скоріш за все монети з тамгою, облямованою трьома крапками, можна віднести до наступної серії (див. рис. 1.14). Пізніший їх випуск обумовлено меншою вагою і більш витонченими детелями зображень, котрі стали повторюватися і в наступних різновидах. Таких монет усього дві.

Далі, на наш погляд, карбувалися монети з сімома крапками (див. рис. 1.15). Таких монет виявлено п'ять примірників. За ними йдуть монети з вісьмома крапками (див. рис. 1.16). В колекції їх шість примірників.

Ймовірно, що з наступного випуску обсяг роботи монетних дворів значно збільшився, бо при сталій вазі і оформленні монетного типу в полі навколо триногої тамги з'являються від 8 до 14 крапок. В одну серію їх об'єднують однакові

угруповання крапок по три з двох боків на рівні «головки» тамги (див. рис. 1.17–20). Загальна кількість монет подібних різновидів складає 60 примірників.

В окрему серію слід відзначити низку монет, які різко виділяються за стилем. У всіх без винятку монет «голівка» видовжена у вигляді петлі, а «плічка» тамги плавно вигнуті. В оформленні картушів відсутній горішній «вузол щастя», а в монетному полі додано допоміжні елементи у вигляді подвійних хвиль. По дві крапки обов'язково додано тільки в середині тамги (див. рис. 1.21–23). Інколи присутні допоміжні крапки (по одній праворуч або ліворуч від тамги). Інша рука майстрів, які виготовляли штемпелі, вказує не тільки на окремий тип, а й, скоріш за все, на інше місце карбування серії. Всього виявлено 12 таких монет.

Серед монет типу «тринога тамга» – чотирипелюсткова розетка присутні ще 12 примірників, поганий стан котрих не дозволяє нам чітко прив'язати їх до вищеописаних різновидів.

Довготривалість та популярність серії підтверджують п'ять монет – наслідувань типу. В них «тринога тамга» від форми близької до оригіналу перекручується майже до гротеску (див. рис. 1.24–26, 2.1). Якщо до типу з «триногою тамгою» включити всі варіанти наслідувань, то загальне число знахідок налічує 157 монет. Усі інші мідні пули в кількості 79 примірників розподіляються за типами досить нерівномірно.

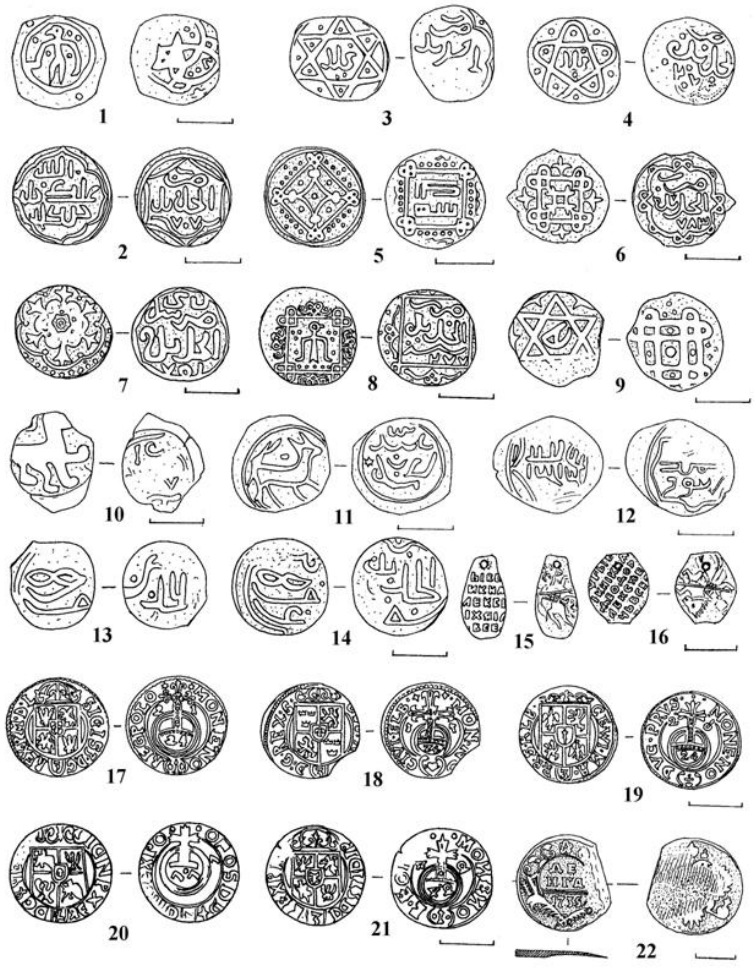

Рис. 2. Золотоординські та середньовічні європейські монети

Так, монет хана Абдуллаха з написом на лицевому боці «Аллах /Абд хан / Хай подовжиться його царювання» та «Карбування /Аль /Джедіда /770» (рис. 2.2) – 31 прим., що являє собою понад третину.

Наступний за представництвом тип – 16 анонімних пулів – дослідники відносять до карбування хана Тохтамиша. На лицевому боці трьох екземплярів подано квадріфолійну рамку з вузлами щастя на кутах, на зворотному – напис «Карбування нового (міста) /783» (див. рис. 2.6). Ще 13 монет не датовані, а напис зроблено куфічним письмом (див. рис. 2.5). До випусків хана Тохтамиша віднесено також ще 8 монет, на лицевому боці яких в квадраті з вузлів щастя тринога тамга (див. рис. 2.8), а на зворотному в аналогічному оформленні напис «Карбування / Ал-Джедід /772» [16, с. 218, № 454].

Досить дивно, що найбільш поширений на пам'ятках золотоординської доби тип пулів карбування Джанібек-хана під час «великої зам'ятні» знайдено лише чотири. Найкраще збережена монета (див. рис. 2.7) містить на лицевому боці шестипелюсткову квітку, а на зворотному – напис у рамці з шести дуг «Карбування / Сарай /ал-Джедід /75/», тобто 1350/1351 рр. [16, с. 176, № 84].

Така ж сама справа і з дуже розповсюдженим типом кримського пула, де на лицевому боці зображений двоголовий орел. Разом із монетою, знайденою на посаді Богородицької фортеці, їх всього дві (див. рис. 1.3). Часом хана Тохтамиша слід позначити два анонімних пули, на яких на лицевому боці написано «узаконений», на зворотному – «Карбування Нового» [26, с. 104, № 404] (див. рис. 2.3, 4). До цього часу можна віднести ще один пул. На зображенні на лицевому боці деякі дослідники бачать птаха, що летить, інші дракона, зворотний бік містить напис: «Карбування Сарая ...». На деяких монетах стоїть дата 776 р. Х., тобто 1374–1375 рр. [16, с. 206, № 337, 338].

Різні тварини вміщені на п'яти монетах, здебільшого такі пули поганої збереженості (див. рис. 2.10). Найкраще атрибутовані дві знахідки. Лицевий бік містить зображення цапа або лані, повернутої праворуч, на зворотному боці напис «В добрий час /новий пул» (рис. 2.11). Лише один примірник із зображенням звіра, що йде ліворуч, містить напис «Хан /Абд (аллах) /Хай подовжиться його царювання» [16, с. 192, № 223].

Окремо стоять анонімні джучидські пули, атрибутувати які не вдалося. По-перше, це три монети, карбовані однією парою штемпелів. На лицевому боці розміщено шестикінцеву зірку з незрозумілим знаком всередині, на зворотному – квадратна плетениця з чотирьох вузлів щастя (див. рис. 2.9). Монетні заготовки грубі, штемпелі вирізані дуже недбало. Інші дві монети хоч і мають рештки однотипних написів, але прочитати їх не вдалося (див. рис. 2.13, 14). Ще один пул з нерозбірливими, ймовірно, дзеркально вирізьбленими написами теж не знаходить аналогії (див. рис. 2.12). Можна сказати, що на звороті, скоріш за все, має бути вміщено «символ віри».

Лише два пули мають зображення двоногої тамги. В першому випадку на лицевому боці зображено тамгу і визначено місце карбування (Крим), на зворотному – трипелюсткова розетка [9, с. 14, 40, № 37]. Друга монета містить на лицевому боці напис перською мовою «Будьте щасливі. Пул новий», на зворотному – чотири тамги навхрест з маленькими зірочками проміж ними [9, с. 12, 38, № 22]. Вважається, що монети карбовані на межі XIII–XIV ст. Роблячи підсумок джучидським монетам з зібрання братів Бінкевичів, слід зупинитися на знайденій ними мідній заготовці монети вагою в 2,5 г (див. рис. 1.11). За типом вона, безсумнівно, призначалася для монети – пула, а досить висока вага свід-

чить на користь монети з першим типом «триногої тамги». Монетні заготовки знаходять, зазвичай, на пам'ятках, де здійснювалося карбування монет. Якщо припустити таку можливість для невеликого міста золотоординського часу, розташованого в межах спірних територій, то, безумовно, монетний тип повинен бути досить нейтральним – анепіграфічним. Тип монет з «триногою тамгою» підходить до карбування саме в таких містах. Слід додати, що під час розкопок 2006 р. на Поповому мисі під керівництвом В. А. Ромашко було знайдено п'ять джучидських пулів, переданих автору на визначення. Всі вони належали до вищезгаданого типу з «триногою тамгою».

Монети з пониззя Самари показують, що перевіз у районі Попового мису активно діяв у межах XII – початку XV ст., а знайдені тут шість монет Київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) свідчать про торговельні стосунки з Київським князівством.

Повертаючись до розгляду монет з території Богородицької фортеці, слід зазначити, що серед західноєвропейських монет найбільш раннім є польсько-литовський напівгрош Сигізмунда I Старого (1506–1545), монета датована 1509 роком. Стан її збереженості вказує на довготривалий обіг. Перша половина XVII ст. представлена польським, шведським та прусським білонами. Найбільш поширені півтораки або чехи Сигізмунда III (1587–1632), які карбувалися на зразок прусських драйпелькерів з 1617 року (див. рис. 2.17). Представлено монети: 1621 р. (1 прим.), 1622 р. (6 прим.), 1623 р. (8 прим.), 1624 р. (3 прим.), 1625 р. із знаком підскарбія «Сас» (2 прим.), 1625 р. із знаком підскарбія «Пукозіц» (1 прим.), з непрочитуваною датою 6 прим. Ще 12 монет – мідні підробки, на деяких з них збереглися рештки срібного покриття (див. рис. 2.20, 21). Дуже високий відсоток підробок – майже третина від знайдених – вказує на можливість їх карбування безпосередньо в межах пам'ятки. Підкреслює цю тезу використання одних і тих же пуансонів для виготовлення штемпелів. До знаряддя фальшувальників можуть належати і залізна трубочка з загостреним робочим краєм і розклепаним протилежним. Внутрішній діаметр останньої – 18 мм, що дорівнює розміру монети в півтора гроша.

Монети Пруссії нечисленні: знайдено п'ять драйпелькерів (див. рис. 2.19) часів правління Георга-Вільгельма (1619–1640). Шведських драйпелькерів – одинадцять примірників (див. рис. 2.18). Серед монет Густава II Адольфа Вази (1621–1632) маємо 2 прим. 1632 р., 6 прим. 1633 р. (карбування м. Ельблонг), 2 прим. без назви монетного двору, Христина Августа Ваза (1632–1654) – 1 прим. 1635 р.

Серед польських монет знайдено також 5 прим. трояків Сигізмунда III, датованих 1622 роком. Улітку 2006 р. під час розкопок на місці шинку біля перевозу знайдено такий самий мідний зі слідами сріблення трояк, також датований 1622 роком, який ми вважаємо підробкою. Номінал у грош зустрівся тричі: литовський з датою 1626 та карбовані в м. Гданську 1624, 1626 років. Шеляги – польські та литовські, так звані боратинки, карбовані під час правління Яна Казиміра у 1660–1666 роках – загальним числом 33 прим. Майже всі вони сильно потерті, деякі – з отворами. Досить великий відсоток – можливі підробки. Будучи кредитною монетою, якої тільки офіційно випущено за шість років на суму понад 6 мільйонів злотих (тобто понад 540 млн примірників), боратинки були найбільш поширеною на українських землях монетою ще на початку XVIII ст. Надзвичайно велика кількість фальшивих монет цього типу призвела до вимоги шляхти Руського воєводства на сеймику у Судовій Вишні заборонити обіг литовської монети у коронних землях [27]. Крім боратинок знайдено солід Сигізмунда III 1622 р. та 8 солідів шведської Прибалтики: Густав II Адольф Ваза – 2 прим., Христина Августа Ваза

– 3 прим., Карл X Густав (1654–1660) – 1 прим., Карл XI (1660–1697) – 2 прим. Усі вони карбовані у м. Ризі.

Найбільш цікавою шведською монетою є мідний ½ ере XVII ст., але через поганий стан збереженості можливо лише умовно віднести його до часів правління Густава II Адольфа чи Христини. Ця знахідка вказує на перебування в м. Самарі в середині XVII ст. іноземців, або на участь когось із її мешканців в Тридцятирічній війні. З присутністю на території Богородицької фортеці іноземців пов'язана, скоріш за все, і знахідка білонової монети номіналом в 6 пфенігів Бранденбурга в унії із Пруссією 1694 року карбування.

Іноземних монет XVIII ст. знайдено дуже мало. Це, в першу чергу, дуже потерті мідні монети короля Речі Посполитої Августа III (1733–1763): номіналом грош – 2 прим., солід – 1 прим. Крім них знайдено мідний пфеніг 1765 року з портретом імператриці Марії Терезії на лицевому боці та австрійським гербом на зворотному. Стан збереженості монети – відмінний.

Завершуючи розгляд західноєвропейських монет, слід вказати на знахідки шести екземплярів лічильних жетонів. Подібні жетони досить часто зустрічаються в культурному шарі XVII–XVIII ст. українських міст. Отвори, пробиті в чотирьох жетонах, вказують на їх використання як прикрас – «лічманів», які, разом з дукачами, входили до святкового вбрання українських жінок [14, с. 42–44]. Згорнутий у трубочку жетон слугував прикрасою, яка розмежовувала намистини в кольє або браслеті. Подібне використання жетонів і монет набуло поширення в Західній Європі з кінця XVI ст. і побутувало впродовж усього XVIII ст. На картинах західноєвропейських художників цього часу часто можна побачити подібні деталі прикрас [32, tafel 8–13].

Найбільш ранніми російськими монетами є срібні дротяні копійки царя Михайла Федоровича (1613–1645) – 8 прим. До часу правління царя Олексія Михайловича (1645–1776) належать всього чотири монети, одна з яких мідна копійка, карбована у 1650–1663 рр. Небагато монет і наступного царя Федора Олексійовича (1676–1682). З трьох примірників одна копійка має отвір для підвішування, а ще одну було розрубано у давнину. Цікавою подробицею можуть слугувати обставини, пов'язані з її знахідкою. Одну половину монети було знайдено на городах усередині фортеці, другу половину – при дослідженні ділянки посаду біля перевозу за межами фортеці, на якій простежено місцезнаходження шинку або корчми. Дві срібні копійки з отворами на краю, знайдені в фортеці, на наш погляд, могли бути солдатськими нагородами за Перший Кримський похід (див. рис. 2.15, 16). І. Г. Спаський у своєму дослідженні, присвяченому питанню нагороджень у Росії XVII ст., посилаючись на щоденник П. Гордона, вказує, що 14 серпня 1687 р. було проведене нагородження війська, котре повернулося з походу. Відзначаючи нагороди, які видавалися золотими і срібними монетами, в щоденнику зазначено, що солдати виборних полків отримали по золотому, а вояки інших полків – по срібній копійці [13, с. 128]. Для нагородження срібною копійкою зовсім не потрібно було карбувати якусь спеціальну монету: зі скарбниці просто брали досить великі за розміром та якісно викарбувані монети, не додивляючись до імені царів, бо монети попередніх правителів не вилучалися з обігу і тому знаходилися у державному скарбі.

До часів спільного правління царів Петра та Івана (1682–1696) належать так звані «сєвські чехи», монети, карбовані в 1686–1687 рр. на зразок польських півтораків у м. Сєвську. Знайдено чверть такої монети, ще одна походить із знахідок місцевих мешканців. Срібних копійок знайдено чотири примірники: дві з ім'ям

Івана Олексійовича, стільки ж з ім'ям Петра Олексійовича. Дротяних копійок 1696–1717 років карбування часу особистого правління Петра I знайдено 26 примірників. На деяких збереглися дати слов'янськими літерами: 1700, 1702, 1707 (по два примірники), та по одному примірнику 1703, 1710, 1711, 1712, 1715, 1716 років. У нашому випадку дуже важливі монети, датовані 1712, 1715 та 1716 роками. Вони спростовують тези деяких дослідників про знелюднення і спустошення поселення внаслідок руйнації укріплень Новобогородицької фортеці в 1711 році за умовами Прутського миру між Росією та Турцією. На наш погляд, цивільне населення, насамперед козацтво, залишилося у своїх оселях. Монети із срібного дроту карбувалися до 1717 року, а потім досить швидко були вилучені з ужитку. Тобто на час будівництва нових укріплень у 1731 році в Старій Самарі срібні копійки вже понад десять років не брали участі в російському грошовому обігу і не могли потрапити до фортеці зі складом нового гарнізону. З ним неможливо пов'язати і знахідки мідних полушок часів правління Петра I з датами 1712, 1719, 1722 років, також знайдених на території пам'ятки. Але цього не можна сказати про п'ятаки зразка 1723–1730 років (3 прим.), які після невдалих спроб вилучення їх з торгівлі використовувалися і за часів Єлизавети Петрівни в якості двокопійчаних монет.

З гарнізоном нової фортеці пов'язана велика кількість найбільш поширеної мідної монети карбування 1730–1754 рр. номіналом полушка (понад 50 прим.) і денга (понад 100 прим.). Одна з монет з датою 1735 р. була навмисно пригострена з одного боку, а край проковано. З боку орла зроблене заглиблення для пальця. Таким чином, з монети виготовлено знаряддя для зрізання гаманців (див. рис. 2.22). Цей «прилад» крадіжника було знайдено трохи вище перевозу поблизу місцезнаходження шинку.

Серединою XVIII ст. датується переважна більшість з понад 120 прим. монет Кримського ханства. Всі вони – акче, карбовані з білона в м. Бахчисараї і здебільшого несуть ім'я хана Арслан Гірея II (1748–1756). Таке масове використання іноземної монети пов'язане, на наш погляд, із наявністю митниці, яка повинна була знаходитися у фортеці на торговому шляху до Криму. Завозити сюди монету могли не тільки кримські купці, а й чумаки. Про використання у торгівлі з Кримом білонових акче свідчать митні документи того часу, в яких встановлено їх співвідношення до російських грошей – у грудні 1764 р. за курсом три російські копійки за срібний акче [10]. Царські укази про заборону вивезення за межі країни російської срібної монети та виробів з коштовних металів також привертали до обігу в прикордонних населених пунктах татарського срібла. Цікаво, що турецька монета того ж часу в обігу не використовувалась, хоч і була більш високопробною відносно кримської. На пам'ятці знайдено тільки дві турецькі монети акче султана Ахмеда III (1703–1730) та пара султана Селіма III з датою 1798 рік. Обидві мали отвори і використовувалися як прикраси.

Про згасання життя на поселенні після пересування кордонів на південь і втрати торговельного значення об'єкта за часів Катерини II свідчить незначна кількість монет другої половини XVIII ст. У зібранні Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ до правління Катерини належать лише три монети: копійка 1766 р. та два п'ятаки 1767 і 1771 рр. Серед монет, зібраних у різні роки місцевими мешканцями, таких монет теж небагато. Крім декількох п'ятаків 1763–1770-х років, ними були знайдені срібний гривеник 1771 р. та молдавська монета номіналом пара – 3 денги 1772 р. Разом з тим не знайдено жодної монети XIX ст. Припинення існування поселення в останніх роках XVIII ст. збігається і з студіями єпископа Катеринославського Феодосія (Макаревського) [17, с. 408–414, 556–558].

Бібліографічні посилання

1. Археологічна спадщина О. В. Бодянського (до 90-річчя від дня народження) / Під ред. Г. І. Шаповалова. – Запоріжжя, 2006.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Брайчевський М. Ю.** Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський. – К., 1959.
4. **Векленко В.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.–Нью-Йорк. 2004. – С. 190–221.
5. **Джусов А. Б.** Історичні пам'ятники, імена та пам'ятки Новомосковська / А. Б. Джусов. – Д., 2005.
6. **Евстриков И. В.** Вес, размер и достоинство серебряных монет, чеканенных в Сарае и Укеке в XIII – нач. XIV века / И. В. Евстриков, С. В. Гумаюнов // Труды международных нумизматических конференций. Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв. – М., 2005. – С. 103–129.
7. **Котляр М. Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971.
8. **Лебедев В. П.** Каталог монет Крыма в составе Золотой Орды (сер. XIII – нач. XV вв.) / В. П. Лебедев. – Одесса, 1999.
9. **Лебедев В. П.** Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода / В. П. Лебедев // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 139–156.
10. **Мірущенко О.** Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 134–142.
11. **Мухамадиев А. Г.** Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. / А. Г. Мухамадиев. – М., 1983.
12. **Скржинская Е. Ч.** Барбаро и Контарини о России / Е. Ч. Скржинская. – Л. : Аврора, 1971.
13. **Спасский И. Г.** «Золотые» – воинские награды в допетровской Руси / И. Г. Спасский // Труды Государственного Эрмитажа. Том IV. Нумизматика 2. – Л., 1961. – С. 92–134.
14. **Спаський І. Г.** Дукачі і дукати України / І. Г. Спаський. – К., 1970.
15. **Строкова Л. В.** Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепрогэсовской экспедиции 1927–1932 гг. / Л. В. Строкова // Древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1983. – С. 28–32.
16. **Федоров-Давыдов Г. А.** Денежное дело Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 2003.
17. **Феодосій (Макаревський)** Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії : Церкви та приходи минулого XVIII століття / (Макаревський) Феодосій. – Д., 2000.
18. **Фомичев Н. М.** Джучидские монеты из Азова / Н. М. Фомичев // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 219–241.
19. **Хафнер Г.** Выдающиеся портреты античности. 337 портретов в слове и образе / Г. Хафнер. – М., 1984.
20. **Хромов К. К.** Восточная нумизматика в Украине. Ч. 1. Монеты джучидов XIII–XV вв. / К. К. Хромов – К. : ООО «Клякса», 2004. – 67 с.
21. **Шалобудов В. М.** Знахідки фальшивих півтораків Сигізмунда III на території козацького містечка Самарь / В. М. Шалобудов // Наддніпрянська Україна. – Вип. 2. – Д., 2003. – С. 247–250.
22. **Шалобудов В. М.** Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 12. Серія «Історія та археологія». – Д., 2004. – № 5. – С. 247–250.
23. **Шалобудов В. Н.** Раскопки курганов у с. Дмухайловка / В. Н. Шалобудов, В. А. Андросов, С. Е. Мухопад // Древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1983. – С. 19–27.
24. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
25. **Шалобудов В. Н.** Особенности денежного обращения в Нижнем Присамарье / В. Н. Шалобудов // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003. – С. 183–186.
26. **Шельди Н. М.** Булгаро-татарские монеты XIII–XV вв./ Н. М. Шельди. – Казань, 2002.
27. **Шуст Р. М.** Литовська монета на грошовому ринку західноукраїнських земель XVI–XVIII ст. / Р. М. Шуст // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 105–113.

28. **Янина С. А.** Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1953–1954 гг. / С. А. Янина // МИА. – Труды Куйбышевской Археологической экспедиции. Т. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – № 61. – С. 392–423.
29. **Янина С. А.** Общий обзор коллекции джучидских монет из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах (1946–1958) / С. А. Янина // МИА. – Труды Куйбышевской Археологической экспедиции. Т. IV. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – № 111. – С. 153–178.
30. **Kankelfitz B.** Ralp Römische münzen. Battenberg verlag / B. Kankelfitz. – Ausburg, 1996.
31. **Lanz Hermann** Römische mittelbronzen / Hermann Lanz //Auktion IV Am 23. Nov. 1974 in GRAZ. Austria.
32. **Wolfgang Stguweit** Der Münzfund von Tautenburd, Kr. Jena (1986). Mahlschätze und Münzketten in Thüringen / Stguweit Wolfgang // Berliner numismatische forschungen. – Band. 2. – Berlin, 1988.

Уперше опубліковано: Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 15. – № 6. – Д., 2007. – С. 214–226.

В. М. Шалобудов

ФАЛЬШИВІ ПІВТОРАКИ З ТЕРИТОРІЇ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються знахідки фальшивих монет XVII ст. на території Богородицької фортеці та версії щодо їх походження.

Решткиукріплень Богородицької (Новобогородицької) фортеці збереглися до нашого часу на північній околиці селища Шевченко (правий берег Самари, поблизу її гирла). Археологічні розвідки і розкопки пам'ятки провадяться співробітниками науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету, починаючи з 2001 року. Припущення, що фортечним укріпленням 1688 року передувало старовинне козацьке містечко Самарь з перевозом, підтверджено дослідженнями науковців ДНУ [2; 3]. Серед артефактів XVI–XVIII ст., зібраних за вісім років роботи, значне місце займає збірка монет та лічильних жетонів [10; 11]. Серед майже 500 монет різних часів зафіксовано 54 примірники так званих «чехів». Таку назву на українських землях отримали польські півтораки, карбування яких було розпочато в 1614 році за часів правління Сигізмунда III, а завершено в 1627 році. Зразком для останніх слугували німецькі драйпелькери, які разом зі шведськими також брали активну участь у грошовому обігу України. Чехи були найбільш популярною монетою протягом усього XVII ст. [1, с. 177-178]. Ще на початку XVIII ст. ці монети продовжували обслуговувати ринок, про що свідчать і знахідки їх у скарбах з монетами Петра I, в котрих вони складали переважну більшість [7; 9]. Іван Мазепа своїм універсалом від 1703 року давав розпорядження до київських міщан приймати при розрахунках старі чехи [8. с. 301-302]. Навіть уряд Петра I, зробивши невдалу спробу карбування власної монети для України, брав за зразок саме польський чех [5].

Таким чином, знахідки на території фортеці та її посаду низькопробних срібних монет півтораків або чехів – цілком природне явище.

Нашу увагу привернули півтораки з явними ознаками підробки, усього таких монет 15 примірників. Для фальшування було взято найбільш поширений тип монет Сигізмунда III (рис. 1.1-2). Майже всі підробки виконані досить досконало. Чотирнадцять монет викарбовано з червоної міді, лише поміж літерами помітні залишки срібла. Висока схожість з оригіналом досягалась застосуванням при виготовленні штампів набору пуансонів, як і на державному монетному дво-

© В. М. Шалобудов, 2008

рі. Це наводить на думку про залучення до роботи майстрів, знайомих з монетною справою. Будучи вкриті тонким шаром срібла, монети на неуважний погляд майже не відрізнялись від загальної маси грошей в обігу. Лише стирання срібної плівки одразу привертало увагу до якості монети. Більш прискіпливий погляд давав змогу побачити помилки в написах легенд та розбіжності деталей зображень (рис. 1.3–10). На наш погляд, деякі помилки могли робитися майстрами свідомо, щоб перекрутити зміст офіційних титулів короля. Так, у середині польського державного герба замість перев'язаного снопа – родового знака Сигізмунда III (так званий «Снопок Вазів») – інколи вміщено Андріївський хрест. Цифра 3 – у титулі Сигізмунда та в номіналі (три півгроша) – замінена на 5. У слові REX (король) пропущена перша літера, що зовсім змінило його смисл. У словосполученні DG (Божою милістю) літери переставлено місцями. На зворотному боці монети викривлено слово REG (королівство). Навіть знак підскарбія Миколи Даниловича, так званий «Сас», передано неправильно. Крім того, дзеркально відбито літеру N та цифру 4. На нашу думку, більшість змін зроблено не випадково. Майстер, який виготовляв штампи, ніби знущався з королівської влади. Можливо, подібне кепкування відповідало своєрідному козацькому гумору (рис. 1.3-4, а, б).

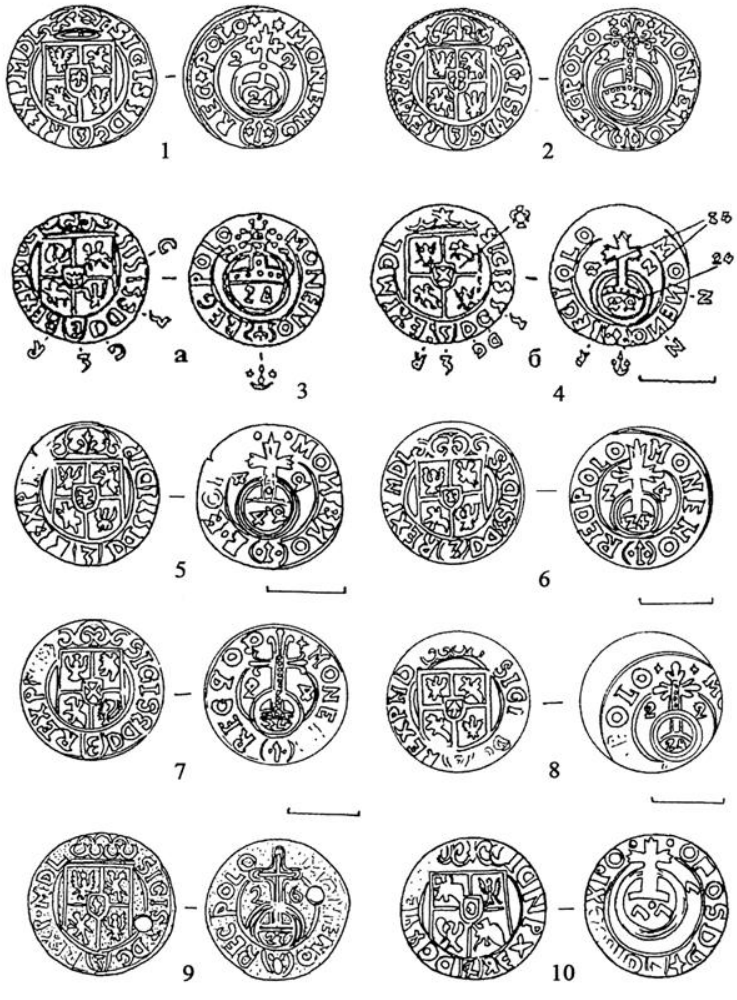

Рис. 1. Півтораки з Богородицької фортеці:
1, 2 – монети державного карбування; 3–10 – фальшиві монети;
а, б – зразки найбільш типових помилок

Лише одна з підробок з першого погляду відрізняється від інших. По-перше, вона виготовлена з іншого сплаву, який, скоріш за все, олово. Пуансони на штампі грубі й недосконалі. Літери в написах утворюють незрозумілі словосполучення, а пуансоном у вигляді кута передано всі цифри (див. рис. 1.10). Низький рівень виробництва монети свідчить про інше місце карбування цієї підробки. Повертаючись до авторства досконалих фальшивих півтораків, припускаємо їх козацьке походження. Використання досконалого, на рівні монетного двору, обладнання свідчить про тривалий, масовий випуск.

Нашу увагу привертають численні свідоцтва сучасників про карбування власних грошей Богданом Хмельницьким під час його перебування в Чигирині, хоча ніхто з інформаторів особисто їх не бачив [6, с. 116–120]. До сьогодення не знайдено жодної монети з ім'ям Богдана Хмельницького, мабуть їх і не було. Перебуваючи у стані війни з Річчю Посполитою і відчуваючи велику потребу в грошах, набагато легше та логічніше було б карбувати монету, звичну в обігу. Вона легко могла прийматися до сплати на українських та польських землях, а особистим грошам Богдана Хмельницького з власною символікою потрібен був би певний час для того, щоб заслужити довіру ринку, і то за умови високої якості останніх. Мабуть, гетьман добре розумів, що, не маючи достатньої кількості срібла, розпочинати власне карбування неможливо. Кредитні гроші, навіть підкріплені владою, не користувалися б попитом населення і тільки цю владу дискредитували, що досить наочно проявилося пізніше у спробі введення російським урядом у 1686–1687 рр. на українських землях так званих сєвських чехів. Карбування підробок, звичайної для населення монети, яка користувалася стабільним попитом, а саме – чеха, вирішувало одразу дві проблеми. Вирішувалося питання фінансування війська та заразом здійснювалося руйнування польської економіки. У великій масі чехів монети, карбовані на досить високому професійному рівні, одразу ж губилися, а тонке срібне покриття давало змогу виготовляти велику кількість півтораків з малими витратами дорогоцінного металу.

Існує багато прикладів псування монети країн супротивників під час воєнних дій з аналогічною метою [4, с. 78–87]. Може про такий монетний двір згадують сучасники Богдана Хмельницького, і саме через те самих монет ніхто ніколи не бачив.

Слід додати, що окрім 15 підробок півтораків на посаді фортеці в 2006 році була знайдена монета номіналом три гроші, яка викарбувана в міді з тонким шаром срібла на поверхні. Виконання підробки також здійснено на високому професійному рівні.

Підсумовуючи наші спостереження, слід припуститися можливості існування в середині XVII ст. козацького монетного двору, на якому за згодою гетьмана таємно карбувалися підробки найбільш розповсюдженої в Україні польської монети. Поширення фальшивих півтораків на території посаду Богородицької фортеці свідчить про вилучення останніх з обігу після стирання шару срібла з поверхні монет та широкі торговельні стосунки цього прикордонного населеного пункту.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Під ред. Д. Я. Телегіна. – К., 1997.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археологічний щорічник. – Вип. 8/9. – К. – Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.

4. **Вермуш Г.** Аферы с фальшивыми деньгами / Г. Вермут. – М., 1990.
5. **Зайцев В. В.** Некоторые вопросы чеканки и обращения севских чехов / В. В. Зайцев // Нумизматика в историческом музее. Нумизматический сборник. – 4. XIV. – М., 2001. – С. 230–248.
6. **Котляр Н. Ф.** Кладоискательство и нумизматика / Н. Ф. Котляр. – К., 1974.
7. **Супруненко О. Б.** Диканський скарб 1953 року / О. Б. Супруненко // Полтавський археологічний збірник. – Вип. 2. – Полтава, 1994. – С. 152–158.
8. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина ІІ. НТШ. – К. – Львів, 2006.
9. **Фролова Н. В.** Клад монет XVIII в. из Добротово / Н. В. Фролова // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996. – С. 222–224.
10. **Шалобудов В.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицька фортеця / В. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.
11. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип. 15. – № 6. – Д., 2007. – С. 214–226.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 149–152.

В. М. Шалобудов

НОВІ ЗНАХІДКИ МОНЕТ XVII ст. НА ТЕРИТОРІЇ ПОСАДУ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

До наукового обігу вводяться нові знахідки монет XVII ст. з території посаду Богородицької фортеці.

Пам'ятка археології Новобогородицька (Богородицька) фортеця досліджується співробітниками науково-дослідної Лабораторії Придніпров'я ДНУ з 2001 року. За цей період було проведено розвідки та шурфування майже всієї території мису на північ від сел. Шевченко м. Дніпропетровська. За результатами досліджень вдалося встановити межі посаду фортеці, щільність його забудови, місцезнаходження багатьох об'єктів, зокрема землянок, кладовищ та залишків фортифікаційних споруд. Але значна площа пам'ятки, що складає 79,2 га, потребує подальших робіт з метою наступних уточнень планування, забудови та часу виникнення й хронологічних меж заселення окремих ділянок.

Значний обсяг робіт у цьому напрямі було виконано в 2008 році. На всій досліджуваній площі закладено 41 шурф розмірами 2 × 2 м кожний та продовжено зачистку берегових схилів р. Самара в південно-східній частині мису з метою об'єднання розкопів попередніх років в єдину систему. Водночас, за допомогою металодетектора «Minelab X-terra 50», здійснювалось обстеження вільних від дерев ділянок. Як і в попередні роки, всі виявлені артефакти наносились на мапу. Результати такого картографування особливо помітні в хронологічно-територіальному розподілі нумізматичного матеріалу. Так, за монетними знахідками встановлено найбільш раннє – вже в першій половині XVII ст. – функціонування посаду в південній частині мису, що підтвердили подальші розкопки. Отже, шурфи № 1–5; 11–13, закладені вздовж вул. Пензенської, надали можливість стверджувати наявність тут досить потужного культурного шару XVII–XVIII ст., який помітно зменшується у напрямку вул. Кадрової [1, с. 43, 44]. Частина посаду знаходиться під сучасною забудовою північної околиці сел. Шевченко. Можливо, що ділянка між Богородицькою фортецею й сучасними садибами (район Самарського перевозу) могла належати козацькій Самарі [2; 3, с. 190–221].

© В. М. Шалобудов, 2008

У попередні роки саме тут було здійснено розкопки залишків шинку, зруйнованого внаслідок пожежі в кінці XVII ст. Знайдені в ньому монети дозволили встановити, що час загибелі останнього співпадає із початком будівництва Новобогородицької фортеці – 1688 роком. Численні знахідки різноманітних за часом карбування монет найчастіше спостерігаються саме в південній частині території. Зокрема, у 2008 році тут зафіксовано чотири монети XVII ст. (рис. 1, 8–10). Це – польські півтораки Сигізмунда III 1622 та 1623 років карбування, шведський драйпелькер Густава Адольфа 1624 року, карбований у м. Ризі, а також прусський драйпелькер Георга Вільгельма 1625 року [6, с. 269, рис. 731].

Рис. 1. Монети XVII ст. та бронзова бляшка з посаду Богородицької фортеці

Культурний шар, за даними шурфування, майже зникає в західній частині мису. Шурфи № 21 та 22, закладені в 100 м на захід від бастіонів фортеці, надали лише окремі фрагменти керамічного та скляного посуду XVIII ст. Цей факт знаходить пояснення в необхідності мати вільну від забудови зону на відстані мушкетного пострілу від укріплень. Вражаюча дія мушкетної кулі не перебільшувала 120 кроків – приблизно 100 метрів. Однак в цій зоні, на відстані 56–62 метрів від підошви валу західного бастіону, знайдено сім срібних дротяних монет, розсипаних на площі 6 м^2. На наш погляд, монети походять з розораного під час обробки городів скарбу. Всі вони виявились російськими копійками царя Михайла Федоровича (1613–1645) [5, с. 275, табл. 24; с. 355, табл. 34]. Монети несуть на собі сліди обігу, а одна в той час була розрубана навпіл для отримання номіналу – денга (рис. 1.1–7). Відсутність на даній ділянці монет більш пізньої доби дозволяє нам датувати скарб часом не пізніше 40-х років XVII ст. Слід від-

значити, що в попередні роки на території пам'ятки було знайдено всього вісім примірників копійок Михайла Федоровича. Цей факт може розглядатися в якості додаткового аргументу, який підтверджує, що ми дійсно маємо справу з залишками скарбу, котрий належав мешканцям козацької Самарі. Споруди останньої знаходились на цій ділянці до початку будівництва фортеці. Під час будування укріплень залишки споруд разом з верхнім культурним шаром могли потрапити в насип валу, внаслідок чого монети скарбу опинилися майже на поверхні.

Ретельне обстеження всієї території поблизу західного бастіону фортеці не дали жодної монети XVIII ст. Металевих виробів також майже не знайдено, однак виявлено ще сім західноєвропейських монет першої чверті XVII ст. Серед них три польських півтораки Сигізмунда III, датовані 1622 та 1623 роками (рис. 1.11–14) та дуже стертий шведський драйпелькер Густава Адольфа 1632 р. (рис. 1.16). До польського карбування належать також литовський солід 1624 р. (рис. 1.17) й трояк 1622 р. (рис. 1.15) [8, табл. XXV, № 349]. Трояк, як і один з півтораків, карбовані в міді, з помилками в написанні імені та титулу Сигізмунда (рис. 1.14), що є свідченням підробки, оскільки дані монети виготовлялися зі срібла.

Фальшиві монети XVII ст. номіналом в півтора гроша на території посаду зустрічаються досить часто, у порівнянні з синхронними пам'ятками довколишніх територій. До 2008 року у колекцію кабінету археології ДНУ надійшло п'ятнадцять примірників фальшивих півтораків та лише один підробний трояк Сигізмунда III. На цей час, із врахуванням останніх знахідок, таке співвідношення зростає і становить шістнадцять фальшивих монет на шістдесят півтораків державного карбування, що дорівнює 21 % від загальної кількості. Нами було зроблене припущення відносно виробництва козацькими мешканцями Самарі фальшивих півтораків за часів Богдана Хмельницького як складової економічної диверсії проти Польщі [7, с. 247–250].

Серед інших металевих виробів, знайдених на даній ділянці, привертає увагу бронзова поясна бляшка прямокутної форми з прорізним зображенням птаха (рис. 1.18). Аналогічна їй прикраса походить із східної частини посаду [4, с. 52–54, № 4]. На наш погляд, спираючись на монетний матеріал, обидві бляшки можна датувати першою половиною – серединою XVII ст.

Нові надходження нумізматичного матеріалу свідчать, що ділянки, прилеглі до укріплень Богородицької (Новобогородицької) фортеці з заходу та півдня, можливо, належали території давньої Самарі, що потребує подальших досліджень – розкопок.

Бібліографічні посилання

1. Атлас. Весь Дніпропетровськ. – Вип. 4. – Д., 2003.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8-9. – К.–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
4. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
5. **Мельникова Л. С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого / Л. С. Мельникова. – М., 1989.
6. **Федоров Д.** Монеты Прибалтики XIII–XVIII столетий / Д. Федоров. – Таллинн, 1966.
7. **Шалобудов В. М.** Знахідки фальшивих півтораків Сигізмунда III на території козацького містечка Самарь / В. М. Шалобудов // Наддніпрянська Україна: процеси, події, постаті. – Вип. 2. – Д., 2003. – С. 247–250.
8. **Zagorski J.** Monety dawnej Polski. Tablice (I–LX) / J. Zagorski. – Warszawa, 1969.

Надійшла до редколегії 25.12.2008 р.

І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов

КОЛЕКЦІЯ ВАЖКІВ З РОЗКОПОК МІСТЕЧКА САМАРЬ ТА БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядається колекція важків з розкопок 2001–2006 рр. містечка Самарь та Богородицької фортеці в контексті економічних зв'язків населення Нижнього Присамар'я з Росією та країнами Заходу і Сходу.

Під час робіт 2000–2006 рр. науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету у Богородицькій фортеці та на її посаді – славнозвісному козацькому містечку Самарь – було отримано численну колекцію артефактів, що суттєво змінює існуючі уявлення про рівень економічного та культурного розвитку Нижнього Присамар'я кінця XVI – середини XVIII ст., заповнюючи лакуни у письмових джерелах.

Заслуговує на увагу репрезентативне зібрання важелів та різновагів різного призначення – від виміру ваги продуктів харчування до тарифікації іноземної монети. Нижче подаємо їх опис за таким поділом: торговельні важелі; різноваги – екзагії для вимірювання ваги монет з дорогоцінних металів; аптекарські рівноваги та саморобні важки широкого призначення.

До власне торговельних нами віднесено чавунний важіль у плані круглої, у перетині – сочевицеподібної форми розмірами 4,4 х 4 х 2,4 см (рис. 1.1). Його сучасна вага становить 193,8 г, однак, враховуючи неодмінні втрати металу внаслідок корозії, цілком вірогідно, що первинна вага була більшою, щонайменше на 10–10,2 г, тобто сягала в середньому 203,8 г. Враховуючи, що важіль знайдений під час дослідження корчми у закритому комплексі разом із монетами, датованими серединою XVII ст. [5, с. 33], доцільно звернутися у пошуку аналогій до метричних систем цього часу. У російській метрології від XIII до XVII ст. розповсюдженою одиницею ваги був так званий фунт вагою 409,512 г, відомий під назвою «велика гривенка»; ½ фунта вагою 204,7 г мала, відповідно, назву «мала гривенка» [10, с. 158].

Знайдений нами екземпляр майже точно відповідає вазі російського півфунта, або «малої гривенки».

До речі, мала вага свідчить на користь використання важеля у роздрібній торгівлі, а його знахідка у корчмі дозволяє припустити використання при відпуску коштовного («бакалійного») товару. Інші знахідки, зроблені під час розкопок, свідчать про наявність заможного прошарку серед відвідувачів корчми. Це ж підтверджується спостереженнями за побутовими знахідками з Самарі – посаду Богородицької фортеці.

Другу групу становлять різноваги – екзагії, подібні до тих, що використовувалися в Європі з метою контролю за вагою монети з дорогоцінного металу. Їх широке розповсюдження викликане звичайною на той час практикою «псування» монети на державному рівні, а також втратою первинної ваги внаслідок тривалого перебування в обігу. За формою різноваги цієї групи досить різноманітні. Наводимо їх опис.

Бронзова, виготовлена на токарному верстаті «чашечка» заввишки 1,2 см; діаметр вінець – 2,6 см, плаского денця – 2,0 см. Вага виробу – 20,65 г. До індивідуальних позначок належить наявність трьох рисок на вінцях, які вказують на потрійну кратність (рис. 1.2). Після поділу загальної ваги важка на три, отриму-

© І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, 2008

ємо одиницю ваги, що дорівнює 6,88 г. Саме цей норматив властивий для західноєвропейської золотої монети XVI–XVIII ст. В якості прикладу пошлемося на вагу таких широковідомих золотих монет як подвійний італійський дукат – донья – 6,9 г. чи розповсюджений на Русі англійський нобль, вага котрого – 6,836 г. – залишалася незмінною до кінця XVI ст. [3, с. 119].

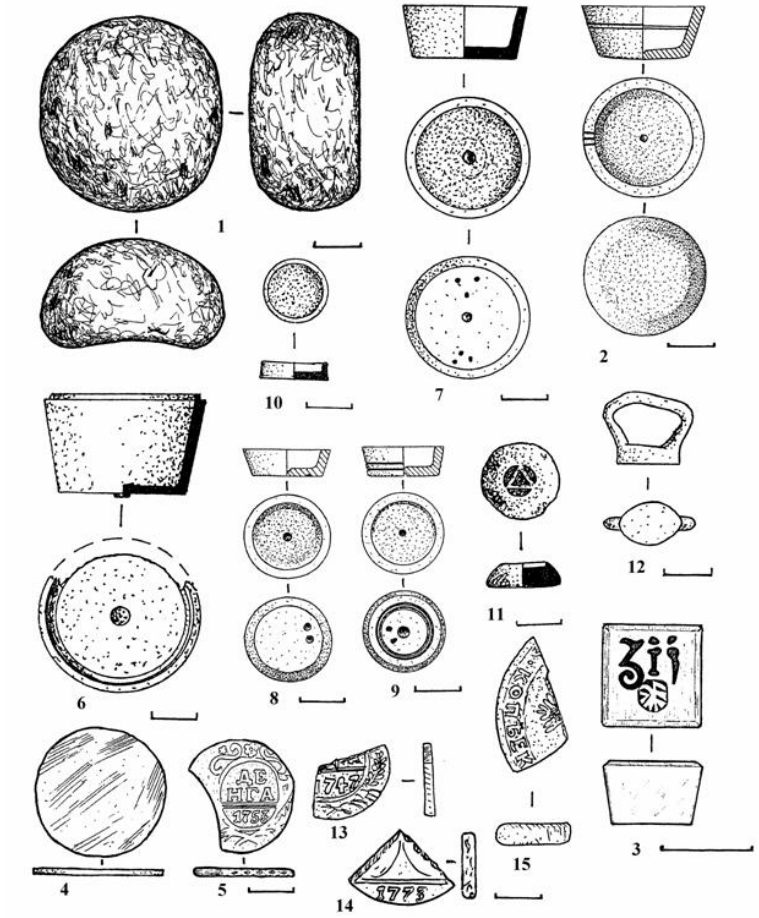

Рис. 1. Важки і різноваги з території м. Самарі – Богородицької фортеці

Особливу цікавість викликає знахідка бронзового важка* у вигляді перетину піраміди із квадратною, більшою за верхню круглу, основою. Висота виробу – 0,7 см, площа основи 1,2 х 1,2 см, діаметр вгорі – 1,0 см. На квадратній основі в рядок вибито число **3** та літери латинського алфавіту **IJ**. Під рядком у щитоподібному клеймі вміщено зображення, в якому вбачаємо сидячого птаха, можливо, орла, головою ліворуч (див. рис. 1.3). Не викликає сумніву західноєвропейське походження важка і його належність до атрибутів міняйл та ювелірів XVIII ст. [9, с. 53-54, 317]. Що стосується встановлення вагового нормативу, останній вираховується поділом загальної ваги на 3, що дорівнює 2,48 г.

Співставивши численні західноєвропейські вагові стандарти, побудовані на основі найбільш розповсюджених марок, доходимо висновку, що отримана вагова одиниця найбільш відповідає 1/100 так званої паризької марки – 244,7529 [3, с. 106]. Відповідно, вага знайденого важка становить 3/100 від неї, що дорів-

*Автори дякують О. В. Харлану за надання дозволу на публікацію. Зараз важок зберігається у кабінеті археології ДНУ

нює одному золотому луїдору – 7,478 г [9, с. 139]. Відомо, що французькі важки подібної ваги мали назву «гро» (gros – французькою) і використовувалися до введення десятинної системи [9, с. 62].

Окрему групу (5 прим.) становлять саморобні різноваги, які виготовлялися населенням шляхом підгонки під відповідні стандарти монет. Три важка – екзагія знайдено на території фортеці та її посаду, ще два – походять з Нижнього Присамар'я. Наведемо їх опис.

Важок, виготовлений з мідної монети з повністю відсутнім зображенням на обох боках та слідами від напилка (див. рис. 1.4). Діаметр 2,85 см, вага 6,8 г, що відповідає вазі монети у 2 дукати. Золотий дукат, який, за зразком голландського, карбувався в Росії до середини XVIII ст., важив 3,4 г, що при подвоєнні дає 6,8 г. В Україні дукати звалися червінцями і перебували в обігу з кінця XIV ст. [3, с. 71].

Ще один важок виготовлено з російської монети денга 1753 р. (див. рис. 1.5). Монету обрізано з одного краю, на що вказують характерні сліди, залишені ножем. Вага екзагія становить 5,28 г, що не знаходить відповідності в російській метрології. Виходячи з визнання можливості участі солдат гарнізону фортеці та козаків у Семирічній війні проти Пруссії, що підтверджується знахідками під час досліджень австрійського пфеніга 1765 р. та польських монет Августа III 1750-х років, доцільно розглянути вагові нормативи останньої [12; 13]. Найбільше розповсюдження в цей час отримала монета номіналом в 1/6 талера «VI einen Reichstaler», вагою 5,476 г [9, с. 193]. Оскільки реальна вага монет не витримувалася, різноваги, скоріш за все, підганялися під наявні більшменш повновагомі монети.

Про досить високий культурний рівень населення фортеці свідчить розвиток лікарської справи, зокрема фармакології, з якою пов'язані знахідки аптекарських різноваг. Серед останніх переважають вироби у вигляді маленьких прямо- чи конусоподібних «плошок», виготовлених з бронзи чи свинцю. З території фортеці походить набір з трьох різновагів, які вкладаються один в один завдяки співвідношенню у розмірах.

Найбільший з них мав висоту 2,3 см, діаметр вінець – 3,5 см, денця – 2,7 см (див. рис. 1.6). Вага 37,7 г менша за початкову за рахунок дефектів вінець. Враховуючи втрати в ¼ від ваги металу, відновлена вага повинна сягати 50,4–50,5 г. Беручи за одиницю виміру вагу аптекарської драхми – 4,265 г [2, с. 40], встановлюємо належність важка до різноваг у 12 драхм [2, с. 13, 14].

Другий за розмірами із важків набору мав висоту 1,1 см, діаметр вінець 2,7 см, денця – 2,3 см (див. рис. 1.7). При сучасній вазі 24,6 г, він має ознаку кратності на денці у вигляді шести крапок. Виходячи з ваги однієї аптекарської драхми, визначаємо різноваг у 6 драхм.

Третій з важків набору (див. рис. 1.8) висотою 0,6 см, діаметром вінець 2,0 см, денця – 1,5 см, мав вагу 7,8 г. Дві крапки на денці виробу вказують на кратність. Після поділу ваги на двоє, отримуємо 3,9 г, що, з невеликим відхиленням, відповідає вазі двох аптекарських драхм.

Аналогічний за формою та матеріалом різноваг було знайдено у 70-ті роки XX ст. під час обстеження решток Усть-Самарського ретраншементу на острові Мойка, розташованому при впадінні р. Самара у Дніпро. Висота виробу – 0,65 см, діаметр вінець – 1,9 см, денця – 1,6 см (див. рис. 1.9). Вага – 3,95 г – трохи менша за первинну внаслідок видалення поверхневого шару окислів. Дві крапки на внутрішній поверхні денця, які є позначками кратності, при відновленій вазі у 4,0 г, дозволяють віднести знахідку до аптекарських різновагів у дві драхми.

До розглянутої групи належить також знайдений на посаді фортеці, в частині, що належала давній Самарі, свинцевий важок. Висота 0,4 см, діаметр вінець – 1,5 см (див. рис. 1.10). Вага 4,8 г – трохи перебільшує аптекарську драхму, чому знаходимо пояснення у щільному шарі відкладень окислів на поверхні виробу. Враховуючи це, вага важка повинна відповідати аптекарській драхмі.

Ще два вироби із свинцю, знайдені також на посаді, репрезентують інший за формою тип важків універсального призначення, орієнтованих на східну метричну систему.

Це круглий у плані та сегментоподібний у перетині важок заввишки у центрі 0,5 см і діаметром основи 1,7 см. На його верхній частині вміщено заглиблений відбиток круглого клейма із трикутником в середині, схожим з грецькою літерою «дельта» (див. рис. 1.11). Вага становить 9,3 г, однак, враховуючи дефекти, через які мала місце втрата металу, первинна вага повинна становити 10,2–10,5 г. У цьому випадку різноваг відповідає нормативу у 60 кіратів східної метрології, який дорівнює 10,23 г [8, с. 28].

Також східним за походженням вважаємо різноваг овальної в плані форми із тонкою дугоподібною ручкою, квадратною в перетині. Розміри 1,4 х 1,0 см, висота з ручкою – 1,6 см (див. рис. 1.12). Сучасна вага – 5,25 г – не знаходить відповідностей у російській та західноєвропейській метрологіях. Орієнтуючись на східну метрологію, зокрема – міскаль вагою 4,095 г, вага важка досить точно відповідає нормативу у 30 кіратів (0,17062 х 30 = 5,1186 г). Вживання подібних нормативів було широко розповсюджене на Сході у XIII–XIV ст. [8, с. 28].

Присутність різновагів східного походження у матеріалах поселень Нижнього Присамар'я не є випадковим: з культурного шару Самарі походять мідні пули золотоординського карбування та побутові речі, які засвідчують існування поселення поблизу Самарського перевозу у XIV – початку XV ст. [11, с. 140, 142].

Розглянуті вище різноваги – екзагії є свідченням жвавого грошового обігу у процесі розвиненої торгівлі, або, ширше, економічних зв'язків, котрі мало населення Нижнього Присамар'я з Росією та країнами Європи. Грошові операції залишили по собі, крім вищезгаданих, такі переконливі докази, як лічильні жетони французького, англійського та прусського походження, нумізматичні колекції, які зараз налічують понад 400 одиниць [12]. Свідченням розвиненої торгівлі є також товарні пломби, найдавніша з котрих датована 1524 р. [4], та знахідка печатки митниці початку XVIII ст. [7].

До аптекарських віднесено також три саморобних різноваги, виготовлених шляхом підгонки мідних монет під відповідні стандарти західної метрології.

Знайдений на посаді Богородицької фортеці важок – екзагій виготовлено шляхом підгонки монети денга 1747 р. під вагу у 2,15 г (див. рис. 1.13), наближену до ½ аптекарської драхми, що визначає його призначення.

Також до аптекарських різноваг віднесено нами обрізану на трикутник монету* молдавсько-валашського карбування 1773 р., знайдену поблизу Рибальського кар'єру при впадінні Самари у Дніпро. Вага 4,13 г відповідає стандарту в одну аптекарську драхму (див. рис. 1.14).

Додатковим доказом виготовлення важків з монет у XVIII ст. слугує знахідка ретельно обробленого фрагмента п'ятака Єлизавети Петрівни вагою 9,67 г (див. рис. 1.15) у селі Знаменівка Дніпропетровської області.

Численність знахідок аптекарських важків знаходить пояснення у досить високому рівні медичного обслуговування населення та вояків гарнізону Богоро-

*Автори вдячні В. В. Бінкевичу за можливість посилання і публікації

дицької фортеці, про що нам уже доводилося писати [6, с. 66–72]. Поруч із містечком на одному з островів Самарської дельти знаходився Самарський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир, в якому діяв шпиталь, де лікувалися поранені січовики та доглядалися немічні козаки [14, с. 306]. Із спорудженням Богородицької фортеці, яка відігравала роль форпосту у боротьбі з Кримським ханством та Туреччиною, в організації медичної справи велика увага приділялася боротьбі з пошестями. В кампанію 1735–1739 рр., коли в фортеці зосереджувалося військо під командуванням Мініха, вперше вдалися до профілактичних засобів боротьби з чумою. Талановитим організатором польової медичної служби став військовий лікар П. З. Кондоїді [1, с. 310-311].

Населення колишнього містечка Самарь, яке перетворилося на посад фортеці, користувалося послугами цирульників, які протягом сторіч були єдиними представниками медицини для широких верств місцевої людності. Їх компетенції підлягали навіть операції, з якими пов'язані знахідки хірургічних інструментів [6, рис. 2].

Бібліографічні посилання

1. **Грицак Е. Н.** Популярная история медицины / Е. Н. Грицак. – М., 2003.
2. **Депман И. Я.** О мерах и метрической системе / И. Я. Депман. – М., 1955.
3. **Зварич В. В.** Нумизматический словарь / В. В. Зварич. – Львов, 1980.
4. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002'2, 2003'1. – С.187–190.
5. **Ковальова І. Ф.** Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко // Січеславський альманах : [зб. наук. праць з історії українського козацтва]. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.
6. **Ковальова І. Ф.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Гуманітарний журнал. – № 1/2. – Д., 2004. – С. 66–72.
7. **Ковалева И. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
8. **Мухамадиев А. Г.** Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. / А. Г. Мухамадиев. – М., 1983.
9. **Фенглер Х.** Словарь нумизмата / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. – М., 1982.
10. **Чуистова Л. И.** Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье / Л. И. Чуистова // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – С. 7–235.
11. **Шалобудов В. М.** Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія «Історія та археологія». – Д., 2004. – Вип. 12. – № 5. – С. 140–142.
12. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.
13. **Шалобудов В. Н.** Особенности денежного обращения XVII–XVIII веков в Нижнем Присамарье / В. Н. Шалобудов // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002'2/2003'1. – С. 183–186
14. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 100–104.

І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов

ДЖЕРЕЛА ПРО ІСНУВАННЯ ЛАЗАРЕТУ ТА АПТЕКИ У БОГОРОДИЦЬКІЙ ФОРТЕЦІ

Розглядаються археологічні джерела стосовно існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці.

Серед багатьох питань, які постають у зв'язку із продовженням археологічних досліджень на місці колишнього запорозького містечка Самарь та Богородицької фортеці, неодноразово поставало питання про наявність тут у XVII – на початку XVIII ст. медичних установ – так званого шпиталю та аптеки. Існування останніх можна було передбачити, виходячи з огляду на значення фортеці уросійсько-турецьких війнах кінця XVII – першої половини XVIII ст. як одного із головних пунктів зосередження військ перед походами до Криму, що створювало реальну загрозу розповсюдження пошесних хвороб. До того ж у Богородицьку фортецю, за свідченням письмових джерел, надходили транспорти із пораненими та інвалідами. Так, у Феодосія (Макаревського) знаходимо під 1772 роком згадку про перебування в Старосамарському ретраншементі хворих вояків, котрі «при следовании армии с Крымского полустрова в лазаретах тут же оставлены» [6, с. 409].

Поштовхом для розробки цього сюжету стали знахідки у зруйнованому сучасними городами мешканців в сел. Шевченко культурному шарі аптекарських важків XVII–XVIII ст., хірургічного інструментарію, металевих деталей так званої аптекарської скриньки, а також численних фрагментів скляного аптекарського посуду, опис яких наводимо нижче.

Бронзовий важок № 1 знайдено власне в фортеці неподалік від воріт, які виходять до р. Самара. Він має вигляд конічної чашечки, виготовленої за допомогою токарного верстата. Горішній край підкреслений фаскою, по центру дна – невеликий виступ. Висота виробу – 2,3 см, діаметр вінець 3,5 см, дна – 2,7 см (рис. 1.1). Оскільки приблизно третина стінки втрачена, сучасна вага – 37,7 г – не є остаточною. Якщо вважати, що маса важка зменшилася на чверть, то норматив для цілої складав приблизно 50,4 г.

Важок № 2 знайдений практично на тому ж самому місці. Це також бронзова чашечка, точена на токарному верстаті. Її висота – 1,1 см, діаметр вінця – 2,7 см, дна – 2,3 см, товщина стінок – 0,2 см. Важливим свідоцтвом належності її до аптекарських різновагів є знаки кратності у вигляді 6 крапок, викарбуваних на її денці (рис. 1.2). Вага екзагія – 24,6 г, поділивши котру на шість, отримуємо одиницю ваги в 4,1 г.

До аптекарського набору належить ще один маленький свинцевий важок у вигляді низького циліндру. Висота виробу – 0,4 см, діаметр – 1,5 см, товщина стінок – 0,1 см, вага – 4,8 г (рис. 1.3). Місце знахідки не встановлене; відомо лише, що її було піднято на дорозі між фортецею та посадом.

Різноваги у вигляді чашечок використовувалися ще з візантійських часів X–XII ст. і не змінювали форму до початку XX ст. [11, с. 124, 125, 143]. З території посаду походять ще два вироби зі свинцю, віднесені нами до аптекарських важків.

Це свинцевий важок № 4, овальної в плані форми із тонкою дугоподібною ручкою, квадратною в розтині. Розміри 1,4 х 1,0 см, висота разом з ручкою – 1,6 см, вага – 5,25 г (рис. 1.4).

© І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, 2008

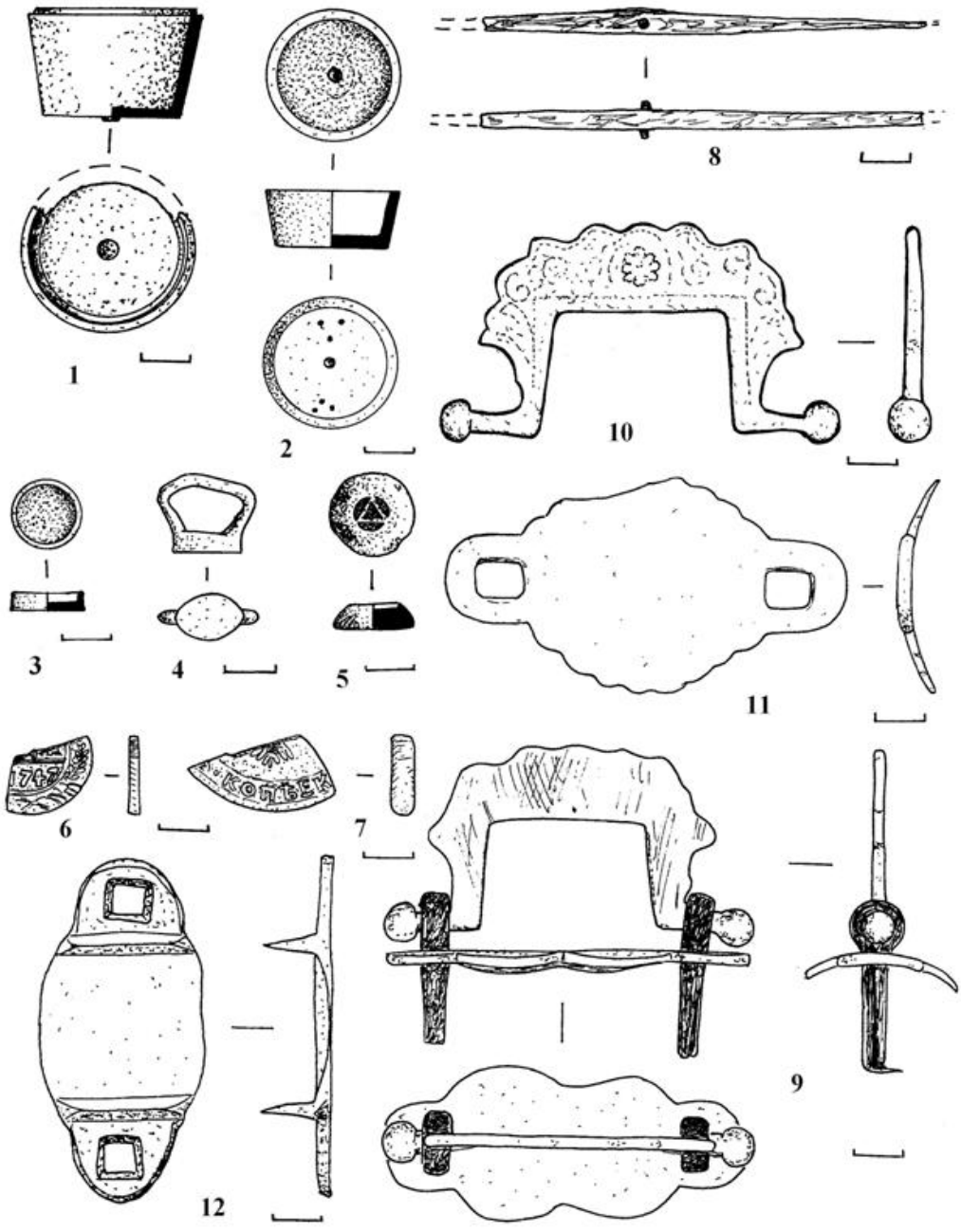

Рис. 1. Аптекарське обладнання:
1–6 – аптекарські важки з фортеці; 7 – саморобний важок з с. Знаменівка;
8 – коромисло аптекарських терезів; 10–12 – деталі аптекарських скриньок

Ще один, круглий у плані та сегментоподібний у перетині, важок № 5 має зверху відбиток круглого клейма з трикутником у вигляді грецької літери «дельта» в середині. Висота виробу 0,5 см, діаметр 1,7 см, вага 9,3 г (див. рис. 1.5).

Незначні пошкодження країв призвели до втрат металу, тому, вірогідно, вага знахідки складала близько 10,2–10,5 г.

Доповнює зібрання знайдений у фортеці фрагмент мідної російської монети «денги» вагою 2,15 г, на якому збереглася дата 1747 р. (див. рис. 1.6). Сліди, залишені напилком на його краях, свідчать про спеціальну обробку з метою надання

фрагменту відповідної ваги. За технікою виготовлення та призначенням знахідка має аналогії в саморобних середньовічних важках-екзагіях. Подібні екзагії використовувалися в значній кількості населенням Криму та Кубані протягом всього середньовіччя і вироблялися здебільшого з бронзових монет, котрі вже не брали участі в грошовому обігу [12, с. 96–110]. Додатковим доказом виготовлення важків з монет і у XVIII ст. слугує знахідка ретельно обробленого п'ятака Єлизавети Петрівни вагою 9,67 г (див. рис. 1.7). Він був знайдений у селі Знаменівка Дніпропетровської області*.

Треба додати, що з фортеці походить також коромисло від аптекарських терезів, зроблене із залізного, квадратного в перетині, прута із віссю по центру. Петлі по кінцях зламані. Довжина 11 см, перетин 0,4 х 0,4 см (див. рис. 1.8).

Повернемося до розгляду важків. Російські міри ваги, які використовувалися в аптекарській справі XVIII – початку XX ст., мали такі назви:

«Аптекарський фунт = 12 унціям (409,512 г)

унція = 8 драхм (34,126 г)

драхма = 3 скрупули (4,265 г)

скрупул = 20 гран (1,42 г)» [11, с. 158].

Цим ваговим нормативам відповідають знайдені різноваги. Важок № 1 з реконструйованою вагою 50,4 г, поділеною на аптекарську драхму, відповідає нормативу в 12 драхм. Важок № 2 вагою в 24,6 г досить точно дає норматив в 6 драхм. Важок № 3 вагою 4,8 г з деяким сумнівом можна вважати аптекарською драхмою, якщо врахувати певне збільшення ваги за рахунок патини, яка утворилася на її поверхні. Але не можна виключати, що її вага ближча до візантійської системи і становить номізму [11, с. 114]. В цьому випадку важок західноєвропейський за походженням. Важки № 6 та 7, виготовлені з монет XVIII ст., могли вживатися замість державних важків: № 6 у 2/3 драхми або 2 скрупули (2,84 г), № 7 – в 2 драхми чи, що вірогідніше, 7 скрупулів (9,84 г).

Свинцеві різноваги з посаду вагою 5,25 г та 10,2–10,5 г не знаходять аналогій у вагових нормативах, вживаних у Росії та Європі [10, с. 147–173; 11, с. 163–166; 13, с. 207]. Проте після порівняння їх з ваговими нормами Сходу бачимо, що екзагій № 4 дуже точно складає 30 каратів (0,17062 х 30 = 5,1186 г). Вага важка № 5 співпадає з нормативом в 60 каратів (0,17062 х 60 = 10,23 г) із міскаля – 4,095 г, поширеного XIII–XIV ст. [7, с. 28].

Припущення щодо східного походження свинцевих різновагів знаходить підтвердження у знахідках у фортеці і на посаді інших синхронних речей – мідних джучидських монет XIV ст., фрагментів литих бронзових дзеркал золотоординського часу та прикрас. Залишаючись без змін досить довгий час, східні вагові стандарти дозволяють датувати свинцеві важки в широких хронологічних межах XIV–XVIII ст. Вони свідчать про перебування в місті Самарь лікарів, які обслуговували і місцеве татарське населення.

Серед інших знахідок, пов'язаних з медициною, слід відзначити рештки так званих «аптекарських скриньок». До них належать бронзові пласкі ручки у вигляді літери «П» з зубчастим верхнім краєм, які рухомо кріпилися до дерев'яної кришки скриньки за допомогою двох залізних петель та бронзової накладки (див. рис. 1.9). Розміри ручки 7,5 х 4 х 0,2 см, накладки – 7,4 х 3,2 х 0,2 см. Друга ручка прикрашена з одного боку відлитим рослинним візерунком (див. рис. 1.10, 11). Також знайдено деталь засуву з бронзи у формі видовженого овалу із двома напівкруглими виступами на кінцях. На лицевому боці наявні паралельні тонкі ребра,

*Висловлюю подяку Олександру Яровому за наданий матеріал

які обмежували просування засуву. Довжина 7 см, ширина 3,1 см, висота ребер 1,2 см (див. рис. 1.12).Хірургічний інструмент представляють:

Дренажні зонди.

1. Виготовлений з бронзового дроту, круглого в перетині та зігнутого у вигляді літери «Г». Робочий кінець роздвоюється. Довжина 8,2 см, діаметр 0,8 мм (рис. 2.2).

2. У вигляді кованого з бронзи стрижня. Ледь зігнутий по всій довжині. Один кінець загострено, другий закінчується кулькою. Довжина 6,8 см, діаметр кульки 0,8 см, прута – 0,4 см (рис. 2.3).

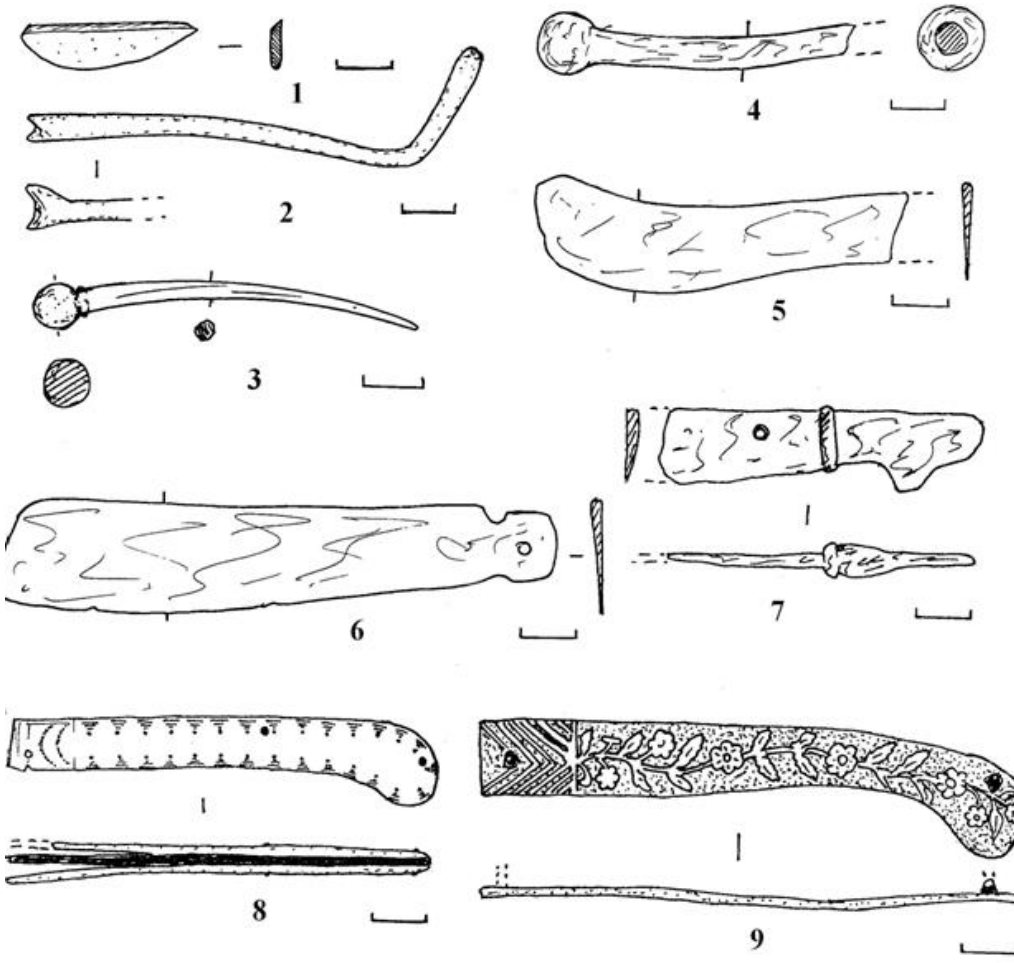

Рис. 2. Хірургічний інструмент:
1 – бронзовий ланцет; 2–4 – дренажні зонди; 5–7 – бритви; 8, 9 – руків'я бритв

3. Зроблений з залізного прута, круглого в перетині з кулькою на кінці. з другого боку зламаний. Довжина фрагменту 5,6 см, діаметр кульки – 1,1 см, прута – 0,6 см (див. рис. 2.4).

4. Ланцет бронзовий у вигляді вузького сегмента з прямим лезом; розміри: 3,2 х 0,4 х 0,1 см (див. рис. 2.1). Подібні ланцети для розтину гнійних ран відомі з розкопок османо-татарських шарів XVI–XVIII ст. Таманського городища.

Бритви.

1. Залізна складова із виділеною п'ятою та отвором на лезі (див. рис. 2.7). Довжина фрагмента 6 см, ширина леза 1,3 см.

2. Залізна складова. Лезо підпрямокутне із виділеною «голівкою» з отвором (див. рис. 2.6). Довжина 10 см, ширина – 2 см, товщина спинки – 0,2 см.

3. Лезо залізної бритви або скальпеля. Спинка прогнута, лезо тонке і добре загострене (див. рис. 2.5). Довжина 7 см, ширина – 1,7 см, товщина спинки – 0,2 см.

Руків'я бритви із залізною основою та парними бронзовими накладками, прикрашеними маленькими заштрихованими прямокутниками на краях. Довжина 7,8 см, ширина 1 см (див. рис. 2.8).

Бронзова накладка ручки руків'я складової бритви у вигляді литої платівки із розширенням на загнутому заокругленому кінці. Прикрашена рослинним орнаментом – в'юнким барвінком з пояском із вписаних трикутників. Довжина 10 см, ширина 1,5 см, товщина 0,15 см (див. рис. 2.9).

Скляні вироби дійшли до нас у фрагментованому стані, проте є можливим виділення так званих «ампулок» зеленого скла, чарок, маленьких склянок та решток пляшок білого та жовтого прозорого скла (див. рис. 3.1–11).

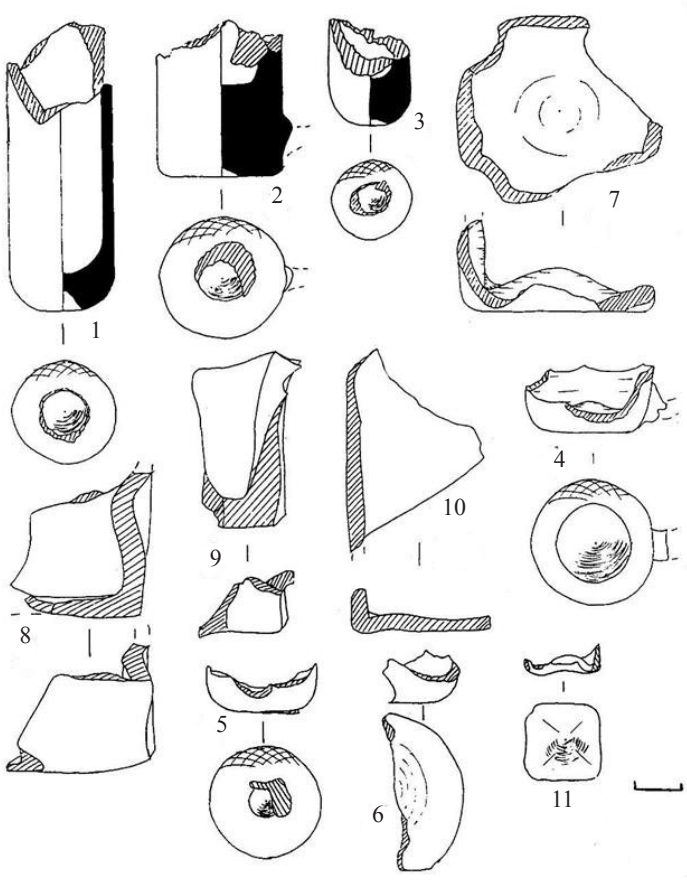

Рис. 3. Аптекарський посуд:
1–3 – «ампульки»; 2–4 – чарки; 5–11 – склянки та пляшечки

Для доповнення загальної картини стану медичного обслуговування військових та цивільного населення Самарі – Богородицької фортеці, звернемося до історії україно-російської медицини. Залишаючи поза розглядом початковий етап, обмежимося лише згадкою про існування у безпосередній близькості до містечка Самарь та Богородицької (Новобогородицької) фортеці першого з відо-

мих у запорозьких володіннях шпиталю, який знаходився при чоловічому Свято-Пустинному монастирі, заснованому, за Д. І. Яворницьким, на початку XVI ст. на острові між річками Стара і Нова Самара, у т. зв. «дубовій товщі». В цьому шпиталі лікувалися поранені козаки і доглядалися інваліди та немічні старі козаки. За проханням Коша, з Києва у шпиталь було запрошено ієромонаха Паїсія, якому ставилося в обов'язок лікування й опікування хворих і поранених козаків. Навіть коли в кінці XVI ст. головним шпиталем запорозьких козаків стає Трахтемирівський монастир під Каневом на Дніпрі, Самарська пустинь зберігає своє значення [3, с. 207]. Оскільки лікування й утримання інвалідів відбувалося коштом Січі, монастирі охоче брали на себе піклування про козаків, маючи від цього матеріальний прибуток [3, с. 208].

Велика увага приділялася державою організації медичної допомоги у війську. З огляду на розвиток медичної справи часів заснування Богородицької фортеці (кінець XVII ст.) головна роль належала Аптекарському приказу, створеному в 90-х роках XVII ст. під назвою «аптекарська хата» або «палата». Пораненим воякам з бюджету Аптекарського приказу видавалися гроші «на лікування ран», що давало їм можливість звертатися по допомогу до приватних лікарів. Розміри суми залежали від тяжкості поранення.

Наприкінці XVII ст. Аптекарський приказ розсилав по полках спеціальні скриньки (тотожні залишкам знайденої в Богородицькій фортеці) із медикаментами, які виготовлялися з рослин, що вирощувалися на «аптекарських городах». Перший державний царський город з'явився під Московським Кремлем на місці сучасного Олександрівського парку, звідки потім був переведений на південну околицю Москви. З текстів, які зберігалися в монастирях, можна уявити процес виготовлення ліків, до яких залучалися полин, кропива, шавлія, бодяга, цибуля, часник, хрін, липовий цвіт, березове листя. Вживалися також мінерали: мідний купорос, срібло, миш'як та ін. З виготовленням ліків навіть пов'язана спеціалізація склоробного виробництва спеціального аптекарського посуду.

Видача медикаментів, у разі потреби, доручалася полковому командиру через лікарів, які знаходилися в залежності від Аптекарського приказу. Коли на початку XVIII ст. збільшилася кількість запрошень іноземних «дохтурів», Аптекарський приказ повинен був віддавати перевагу дипломованим і досвідченим спеціалістам [5, с. 128]. Серед знаних медиків середини – другої половини XVII ст. згадуються Єпифаній Славинецький і Арсеній Салтановський, які прибули у 1648 р. до Москви з Києво-Могилянської академії.

Значні зміни в організації медичної справи припадають на початок XVIII ст. Петром I у 1706 р. було видано указ про відкриття «вільних аптек» замість торгівлі ліками на ринках. Аптекарський приказ було перетворено на Медичну канцелярію (1718 р.). В штатах кожного полку повинен був бути один лікар, в кожній роті – цирульник з солдат, якого лікар навчав «брити і пластирі до ран прикладати». При шпиталях створювалися медичні школи – наприклад, у сучасному Кіровограді. В боротьбі з пошесними хворобами, які спустошували Україну, брали участь лікарі Медичної колегії. В кампанію 1735–1739 рр., під час котрої у фортеці перебувало військо під командуванням Мініха, П. З. Кандоїді вперше вдалися до профілактичних засобів боротьби з чумою. У війську було введено обов'язкове вживання цибулі, хріну, часнику, вина. Для очищення води предписано було «накладывание во фляги горячих угольев от сухарей». Під час просування війська дотримувалися карантину, хворих відправляли в тил, для чого кожного дня провадилися медичні огляди. Рекомендовано було вживання оцту, який додавали до води. Талановитим

організатором польової медичної служби був військовий лікар П. З. Кандоїді [4, с. 310-311].

Діяльність останнього тісно пов'язана з Україною. Павло Захарович Кандоїді, грек за народженням, закінчив медичний факультет Лейденського університету, на діяльність молодого лікаря звернув увагу Мініх, 8 червня 1738 року призначивши Кандоїді генеральним штаб-лікарем Української армії. Після війни він продовжував очолювати медицину Української армії. В майбутньому Кандоїді був відізваний до Петербурга, замінивши Лестока на посаді лейб-медика Єлизавети Петрівни [8, с. 547].

У той же час переважна більшість населення все ж користувалася послугами цирульників, які протягом багатьох сторіч були своєрідною і єдиною школою медичних кадрів для широких народних мас. У самій Запорозькій Січі були цирульники, які володіли професійними засобами лікування. За свідченнями «Літопису» Величка, коли в 1675 р. турецькі війська зненацька напали на Січ і під час боїв «було ранено до осьмидесят товариства», кошовий отаман «цирулникам сечовим, за награждение з скарбу войскового им данное, лечити приказал» [2].

За наступних часів свого існування Запорозька Січ продовжувала користуватися послугами цирульників. Відомо, що кошовий отаман Г. Федоров звертався до гетьмана К. Розумовського з проханням призначити на Січ лікаря «з доволною аптекою», але це клопотання не було задоволене. Цирульники робили кровопускання, ставили банки сухі і з насічками (криваві), перев'язували рани, накладали ліщата при переломах, виготовляли різноманітні мазі та пластирі для лікування ран, вправляли вивихи, виривали зуби. Автори цитованого вище підручника з історії української медицини відзначають: «Як бачимо, вся травматологія, лікування венеричних, шкірних хвороб, захворювання зубів підлягали компетенції цирульників» [3, с. 204]. При цьому цирульники здебільшого були неписьменні. Сировиною для виготовлення ліків переважно слугували цілющі рослини.

Заслуговує на увагу колекція аптекарського посуду з Богородицької фортеці. Традиції виготовлення і вживання скляного посуду сягають в Україні ще римських часів. Широко відомі скляні вироби, зокрема художні браслети, часів Київської Русі, коли в Галичі, Києві, Городку, Колодяжині та інших містах з'являються склоробні майстерні. Властиві давньоруському художньому склу прийоми пластичного оздоблення у вигляді хвилястих чи спіральних ліній увійшли в основу українського скляного виробництва XVI–XVIII ст.

Відродження українського склярства припадає на XV–XVI ст., коли виникають скляні гути в сучасній Львівській та Івано-Франківській областях, а згодом – на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині (в Лебедині – з 1684, в Гадячі – з 1687 року). Скло вивозилося до Росії; є згадки про підвищення попиту на скляний, зокрема аптечний, посуд за царювання Олексія Михайловича, коли взимку на Москву «з Черкас» привозили просте та синє скло. Українські майстри-склороби брали участь у відкритті перших російських склоробних заводів – Ізмайлівського, Духанівського та інших. Українське скло йшло у Польщу, Литву, Німеччину, Туреччину, де мало назву «черкаського».

Найбільш розповсюдженим було просте скло, яке мало назву «посполитого». Для нього характерним є зеленкуватий відтінок. Більш дорогим було «середнє скло», «поташне біле», скло «білої води». Особливе місце у виробництві гутного скла займав аптекарський посуд. Поруч із різноманітними, інколи цікавими за формою банками, «ямпулками», «анталами», горщиками і бутилочками – виготовлялися розписні вироби для прикрашення аптекарських приміщень [9, с. 34, 35; 1,

с. 82, 111, рис. 50]. В колекції аптекарського посуду з Богородицької фортеці наявні майже всі вищезгадані форми. Багата колекція скляного аптекарського посуду походить з ур. Госпітальний горб на околиці сел. Залінійне Харківської області (розкопки ДНУ 1982-1983 рр.), де знаходився шпиталь часів Полтавської баталії.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшников [та ін.]. – К., 1997.
2. **Вархатський С. А.** Історія медицини : [навч. посіб. для медвузів] / С. А. Вархатський, П. Ю. Заблудовський. – К., 1991.
3. **Грицак Е. Н.** Популярная история медицины / Е. Н. Грицак. – М., 2003.
4. **Лахтин М. Ю.** Медицина и врачи в Московском государстве / М. Ю. Лахтин. – М., 1906.
5. **(Макаревский) Феодосий.** Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий (Макаревский). – Д., 2000.
6. **Мухамадиев А. Г.** Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. / А. Г. Мухамадиев. – М., 1983.
7. **Писаренко К.** Повседневная жизнь русского двора в царствование Елизаветы Петровны / К. Писаренко. – М., 2003.
8. Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. – К., 1974.
9. **Червонов С. Д.** Историческая метрология / С. Д. Червонов, М. А. Бойцов // Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990.
10. **Чуистова Л. И.** Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье / Л. И. Чуистова // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – Т. II.
11. **Шалобудов В. Н.** К вопросу об использовании обрезанных античных монет на Боспоре / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 1998.
12. **Янин В. Л.** Денежно-весовые системы русского средневековья (домонгольский период) / В. Л. Янин. – М., 1956.

Уперше опубліковано: Гуманітарний журнал. – № 1-2. – Д., 2004. – С. 66–72.

В. М. Шалобудов

КУЛЕЛІЙКИ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ З ПРИДНІПРОВ'Я

Розглядаються кулелійки козацької доби з території Богородицької фортеці, фондів ДІМ ім. Д. І. Яворницького, Нижнього Придніпров'я та Північного Причорномор'я.

На пам'ятках пізнього середньовіччя звичайними знахідками є круглі свинцеві кулі від фузей, мушкетів, пістолетів та іншої вогнепальної зброї. На більшості з них добре простежується ливарний шов, а інколи і необрубаний ливник. Ці деталі свідчать про відливку останніх у двостулкових металевих формах. Значно рідше ми маємо справу з самими кулелійками, тим більш з чіткою їх прив'язкою до конкретної території або пам'ятки.

У фондах ДІМ ім. Д. І. Яворницького під № І–106 зберігається залізна кулелійка, яку знайдено в 1924 р. під час роботи Дніпробудівської експедиції біля о. Хортиця. Вона зроблена у вигляді залізних плоскогубців. Одна з площин з'єднаних разом губок має овальний отвір для заливання розтопленого свинцю у сферичну порожнину кулелійки (рис. 1.1).

Під час роботи знаряддя тримали поземно, готова куля випадала після розведення стулок. Довжина кулелійки – 90 мм, ширина – 28 мм, товщина робочої частини – 11 мм. Корозовані деталі кулелійки не дають нам змоги вста-

© В. М. Шалобудов, 2008

новити калібр куль, які виготовлялися з її допомогою. Враховуючи мініатюрність пристрою, можливо припустити, що вони призначались для пістолетів.

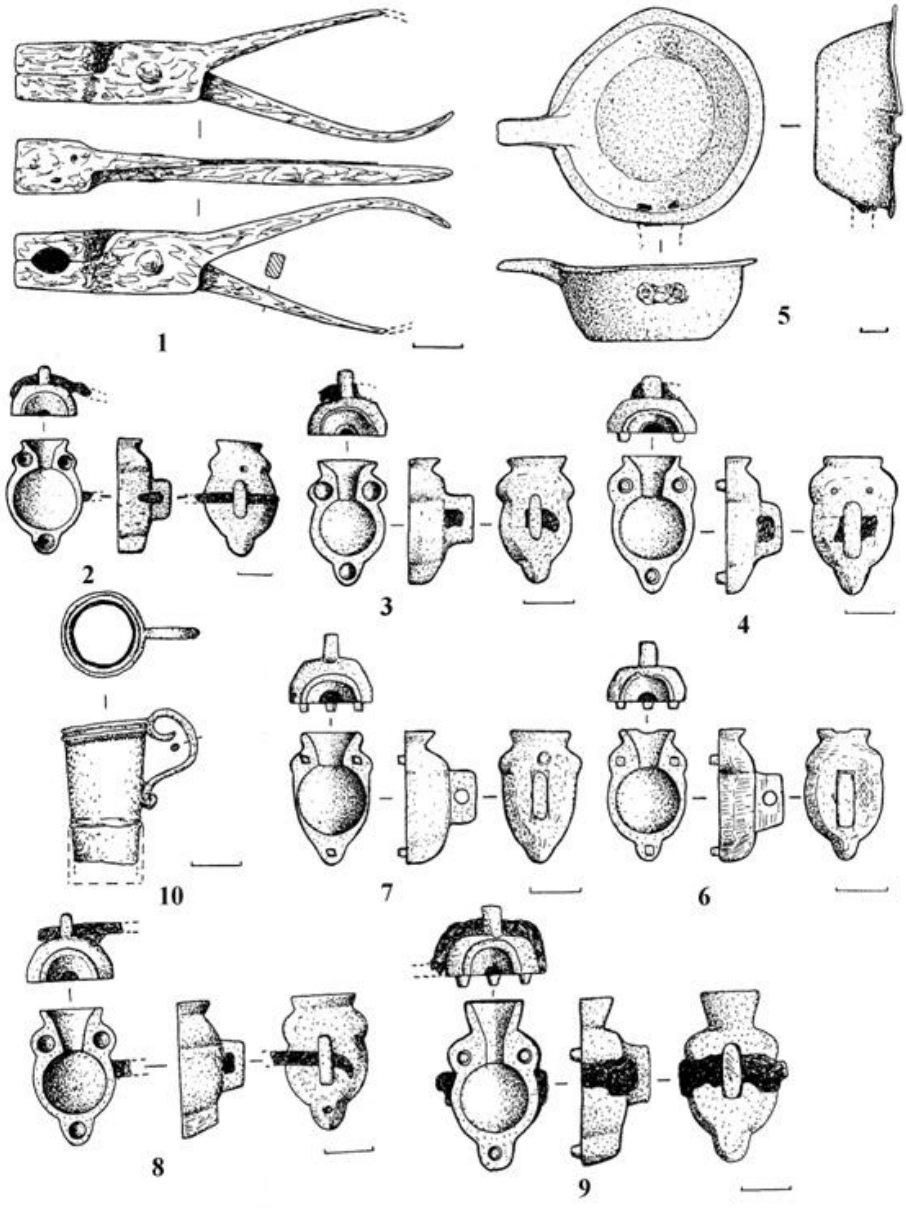

Рис. 1. Кулелійки та супутне обладнання:
1 – залізна кулелійка, знайдена поблизу о. Хортиця;
2 – бронзова стулка кулелійки з маєтку Воронцова-Дашкова;
3–5 – деталі кулелійок та ливарний ковшик з Богородицької фортеці;
6 – стулка кулелійки з Перекопу; 7–9 – деталі кулелійок з Таманського півострова;
10 – мірка для пороху (фонд ДІМ ім. Д. І. Яворницького, № І–108)

Більш складна за виготовленням бронзова кулелійка, стулка від якої була знайдена в гирлі р. Самара в маєтку князя Воронцова-Дашкова. Вона зберігається зараз в ДІМ ім. Д. І. Яворницького за № І–2576*. Виріб щитоподібної в плані форми з розтрубом у верхній частині (див. рис. 1.2).

*Автор висловлює подяку науковому співробітнику музею Л. В. Безіній за надану можливість ознайомлення з кулелійками з колекції ДІМ ім. Д. І. Яворницького

Висота – 34 мм, ширина – 21 мм, товщина – 15 мм. На внутрішньому боці кулелійки – напівсферичне заглиблення діаметром 18 мм, до котрого веде конічний канал, через який заливався розтоплений свинець. По кутах стулки зроблено три заглиблення діаметром 4 мм і глибиною 3,5 мм, в які повинні були входити шипи другої половини ливарної форми, не дозволяючи їм перекошуватись під час роботи. На зовнішньому опуклому боці знаходиться вертикальний виступ розмірами 11 х 5 мм з поперечним отвором, в якому зберігся фрагмент залізного стрижня довжиною 25 мм і діаметром 3 мм. Вірогідно, що половини кулелійки з'єднувались залізним прутом, зігнутим вдвоє за принципом пінцета, або за допомогою шарніра. Цілий екземпляр такої кулелійки було знайдено на місці Берестецької битви 1651 р. [2, с. 253, рис. 67.6].

Бронзова стулка кулелійки такого ж типу була знайдена автором на території Богородицької (Новобогородицької) фортеці навесні 2001 р. і перебуває зараз у фондах Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету. Мало відрізняючись від наведеної вище, вона лише менша за розмірами та слугувала для виготовлення куль калібру 13 мм (див. рис. 1.3). Висота стулки – 27 мм, ширина – 18 мм, товщина – 14 мм. Заглиблення на внутрішньому боці діаметром 3,5 мм і глибиною – 3 мм. Виступ-вушко для кріплення у щипцях – 10 х 5 мм. У ньому зберігся уламок залізного прута 3 х 4 мм в перетині і довжиною 18 мм.

Улітку 2003 р. на посаді Богородицької фортеці у розвідочному шурфі було знайдено ще одну бронзову стулку від кулелійки, яка добре збереглася (див. рис. 1.4). Калібр куль, що виготовлялись за її допомогою, становить 14,5 мм. Розміри виробу 34 х 19 х 17 мм. Характерною особливістю стулки є присутність на її внутрішньому боці трьох конічних виступів. У прямокутному вушку залишився фрагмент залізного сильно корозованого дроту.

На рік раніше в самій фортеці було знайдено невеликий металевий ківшик для розливу розтопленого свинцю у кулелійки (див. рис. 1.5). Він виготовлений з тонкого мідного листа і має напівсферичну форму. Дно пласке, край вінця відігнутий і утворює бортик, вузький носик-злив прямокутний в перетині. Збоку ківшика – залишки від залізної ручки, що закріплювалась за допомогою двох заклепок.

На нашу думку, до цього повідомлення доречно також включити ще один цікавий прилад, пов'язаний із обслуговуванням ручної вогнепальної зброї, а саме: мірку для пороху, яка зберігається в фондах ДІМ ім. Д. І. Яворницького за № 1–108. Вона має вигляд маленького бронзового кухлика зі скошеним вінцем і петлеподібною ручкою, прикріпленою до її більш високого краю (див. рис. 1.10). Знизу мірка відкрита, але присутність невеликого пружка нижче ручки припускає використання змінних донець, за допомогою яких можна було змінювати місткість пороху, регулюючи таким чином силу заряду. Хоч останній предмет не пов'язаний з виробництвом куль, але він дає нам уявлення про виробництво стандартних порохових набоїв до різних видів вогнепальної зброї. Враховуючи, що кожен стрілець мусив самостійно піклуватися про виготовлення набоїв до своєї зброї, можна стверджувати, що кулелійки, розливні ківшики, мірки для пороху входили в особисті набори військового обладунку.

Залізні кулелійки у вигляді щипців прості для виготовлення і могли вироблятися практично в кожній кузні. При використанні козаками різноманітної, в основному трофейної, зброї важливо було самим робити кулелійки, які часто не потрапляли до них разом з рушницями чи пістолетами [1, с. 66, рис. 27].

На відміну від залізних, бронзові кулелійки при виготовленні вимагали досить складного бронзоливарного обладнання і висококваліфікованих майстрів. Ми поділяємо думку дослідників О. Супруненка і Б. Павленка, що подібні кулелійки виготовлялись централізовано майстрами-зброярами в першій половині – середині XVII ст. [3]. Але важко погодитись із тим, що подібні кулелійки чисто російського походження. На наш погляд, ареал їх виробництва більш широкий, а саме: до нього входять ті ж самі майстерні, де виготовляли вогнепальну зброю і котрими вона комплектувалась. Ідентичні бронзові кулелійки досить часто зустрічаються в Криму та на Кубані. Так, кулелійка, знайдена на Турецькому валу, використовувалась для відливання куль калібру 13 мм (рис. 1.6), а три кулелійки під калібри 14 та 13 мм походять з Таманського півострова (див. рис. 1.7–9).

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я.Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшников [та ін.]. – К., 1997.
2. **Свєшніков І. К.** Битва під Берестечком / І. К. Свєшніков. – Львів : Слово, 1993.
3. **Супруненко О.** Деталі кулелійок XVII ст. з Черкас / О. Супруненко, В. Павленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 71–74.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 122–125.

В. М. Шалобудов

СВІДЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРОТИКОРАБЕЛЬНОЇ АРТИЛЕРІЇ У МАТЕРІАЛАХ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються знахідки протикорабельних набоїв на території Богородицької фортеці та її посаду як свідчення використання протикорабельної артилерії у бойових діях.

Не викликає заперечень той факт, що Дніпро та його припливи відігравали неабияке значення у житті України. Ще з давніх часів тут було розвинуте рибальство, а водними шляхами просувалися численні торговельні каравани. Майже усі воєнні походи здійснювалися з використанням човнів, потрібних для переправ та просування по воді.

Судноплавство по Дніпру вже в середині XVII ст. набуло високого професійного рівня. Про це свідчить багатий документальний матеріал, насамперед опис підготовки та проведення морських походів козацької доби, питання стратегії і тактики ведення запорожцями-мореплавцями бойових дій на морі [4].

Про високу боєздатність козацького флоту наприкінці XVII ст. говорить те, що у ході війни проти Туреччини і Кримського ханства козаками на узбережжі було підкорено 5 турецьких фортець: у 1695 р. козацьке військо здобуло у пониззі Дніпра турецькі фортеці Кизи-Кермень (Кизикермен), Мустрит-Енмень (Тавань), Аслам-Кермень, Муберек-Кермень. Протягом усієї Азово-Дніпровської кампанії козацька флотилія показувала високу боєздатність.

Організовуючи морські експедиції на невеликих суднах – дубах та чайках, козаки перехоплювали також турецькі галери, брали в полон їх екіпажі й захоплювали вантажі, що перевозилися на кораблях. Невеликий розмір козацьких суден, які не змогли б витримувати великого вантажу, обумовлював і склад артилерії.

© В. М. Шалобудов, 2008

На початку XVIII ст. вона здебільшого скадалась з фальконетів (дрібнокаліберних гармат), армат (гармат) та «можжир» (мортир). За розмірами гармати поділялися на «малі» й «потужні», за калібрами – на трифунтові, шестилотові тощо [1, с. 122, 123].

Маючи численні архівні свідчення морських битв, ми майже не знаємо про воєнні сутички на річках. Винятком є взяття приступом у ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. польської фортеці Кодак козаками Івана Сулими, частина яких піднімалася Дніпром на чайках, повертаючись з чорноморського походу.

Вдалі напади на фортеці з води довели необхідність тримати в арсеналах укріплень серед інших артилерійських набоїв і специфічні боєприпаси, які використовувалися здебільшого проти кораблів, – кніпелі. Кніпель являє собою дві чавунні напівсфери, нерухомо з'єднані залізним кованим, квадратним в перетині, стрижнем. Цей снаряд, котрий мав вигляд гантелі, інколи ще наповнювався поміж напівядрами чавунною або свинцевою картеччю, яка обмотувалась просмоленою мотузкою. Під час польоту снаряд обертався навколо себе й трощив щогли і весла, збиваючи такелаж, картеч, у свою чергу, вражала живу силу ворога [7, с. 97]. На відміну від ядер, кніпель летів на коротшу відстань і прицільність пострілу через низьку аеродинаміку теж була невелика. Тому для влучного пострілу треба було стріляти з досить невеликої відстані – 150–300 м.

Використання подібних набоїв засвідчено під час археологічних досліджень 2001–2006 рр. Богородицької (Новобогородицької) фортеці, розташованої в пониззі р. Самара. Місцезнаходженню та часу виникнення поселення та фортеці на північній околиці сучасного селища Шевченко в м. Дніпропетровську присвячена низка публікацій, в яких доведено існування на цьому місці перевозу через р. Самара ще наприкінці XIV ст., а пізніше – козацького містечка Самарь [2; 3; 6]. Але про бойові дії із застосуванням артилерії можна твердити лише після побудови російської фортеці в 1688 році [8, с. 48–50]: нею в 1692 році намагалися оволодіти повстанці Петрика, а в 1711 році гарнізоном був відбитий напад турецько-татарських військ [5, с. 153].

Слід зауважити, що знахідки кніпелів було зроблено на двох окремих ділянках пам'ятки (рис. 1). По-перше, на північному розі мису, який до спорудження Дніпрогесу був берегом р. Кримка (притоки р. Кільчень). Тут, на відстані 250–300 м від північного та південно-східного бастіонів фортеці зафіксовано скупчення залишків артилерійських боєприпасів (рис. 2). Серед них: лита чавунна картеч діаметрами 3,5, 3,1, 2,8 і 2,2 см (6 шт.); кована залізна картеч розмірами від 2 х 2 до 1,6 х 1,5 см (4 шт.); ядра калібрів 7 см та 4 см; також уламки чавунних гранат (5 шт.) та великих бомб з товщиною стінок до 4 см (3 шт.). Розміри останніх дозволяють реконструювати калібр фортифікаційної мортири у 42 см. Найбільш цікавою є знахідка чотирьох уламків кніпелів калібрами 12 і 13 см.

Розташування набоїв на місцевості дозволяє зробити висновок: обстріл здійснювався фортечною артилерією проти супротивника, судна якого рухалися вздовж берега, або який форсував вузьку р. Кримка.

Друге скупчення боєприпасів виявлене влітку 2006 року під час розкопок високого берегу р. Самара неподалік від північно-східного бастіону фортеці, де на відстані 1,0–1,2 м від горішнього краю кручі в льосовому ґрунті материка почали траплятися розплющені свинцеві кулі, чавунна картеч, а також уламки кніпелів (рис 2). Умови залягання знахідок дають підставу припустити, що всі вони були випущені з боку Самари і влучили у берег через недоліт або низький приціл.

Кніпелі дозволяють визначити калібр гармат в 9,2 та 10,3 см. До речі, ще один уламок кніпеля діаметром 9,2 см випадково знайдено на території самої фор-

теці. Це ще раз підтверджує гіпотезу її обстрілу з кораблів, або з протилежного берегу, який зараз підтоплений.

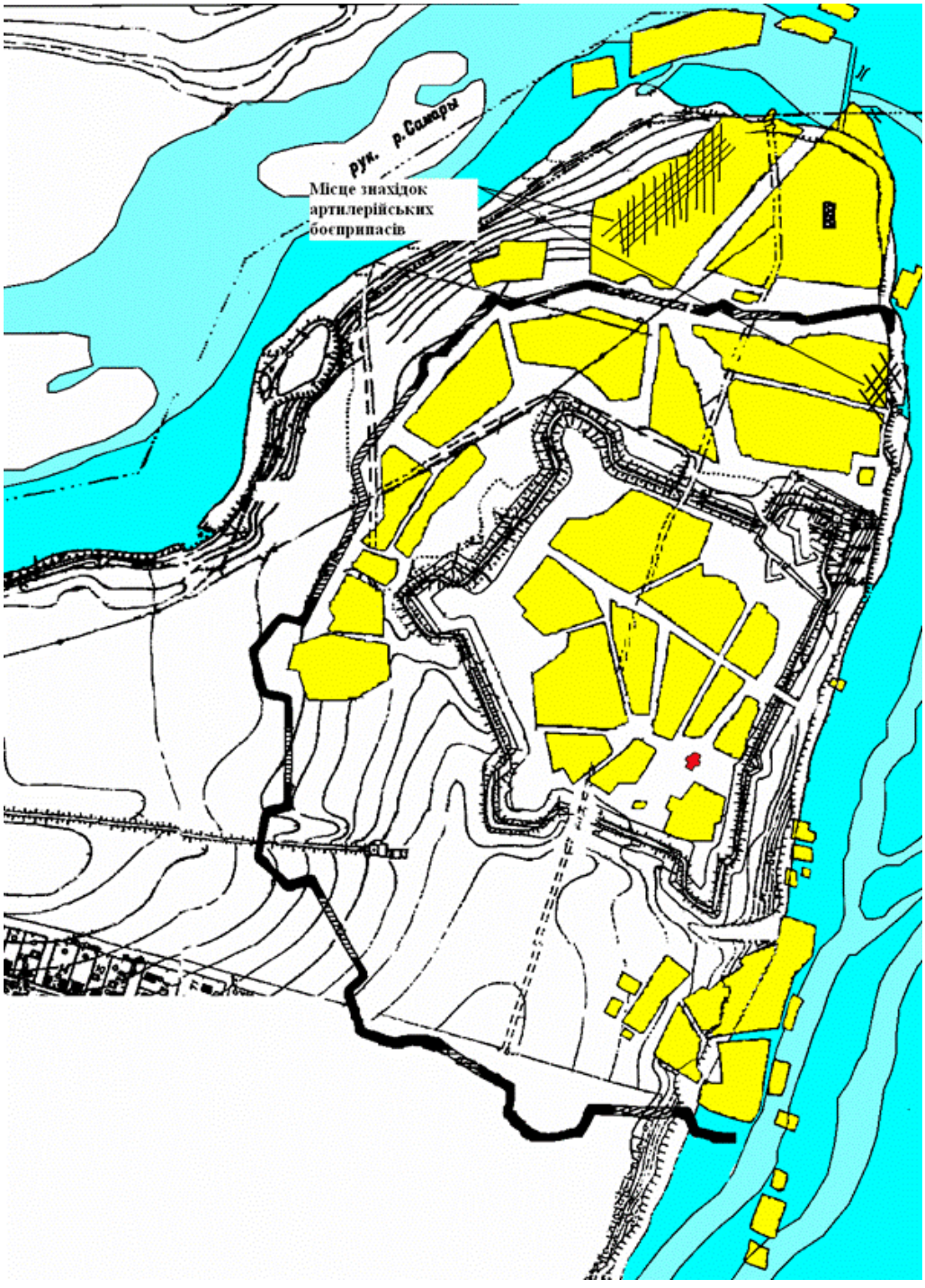

Рис. 1. Місцерозташування знахідок фрагментів артилерійських боєприпасів

На користь різночасовості бойових дій за знахідками кніпелів свідчить неспівпадіння калібрів та умови їх знахідки.

У першому випадку використання кніпелів разом з іншими артилерійськими набоями можна, вірогідно, пов'язати із несподіваним нічним нападом загонів са-

мопроголошеного гетьмана Петрика. В письмових джерелах знаходимо відомості, що 28 травня 1692 р. Петрик (Петро Іванович Іваненко) у Криму уклав союзний україно-татарський договір про захист спільних інтересів та взаємну оборону. На підставі договору Гетьманщина, Слобідська й Правобережна Україна мали стати самостійною державою – «Князівством удільним Київським і Чернігівським і Всього Війська запорозького городового та народу Малоросійського». Заручившись підтримкою 12-тисячного корпусу татар, Петрик у липні 1692 р. розпочав збройну боротьбу, виступивши проти законного гетьмана Івана Мазепи. На бік Петрика перейшли Царичанка і Китайгородок [5, с. 154].

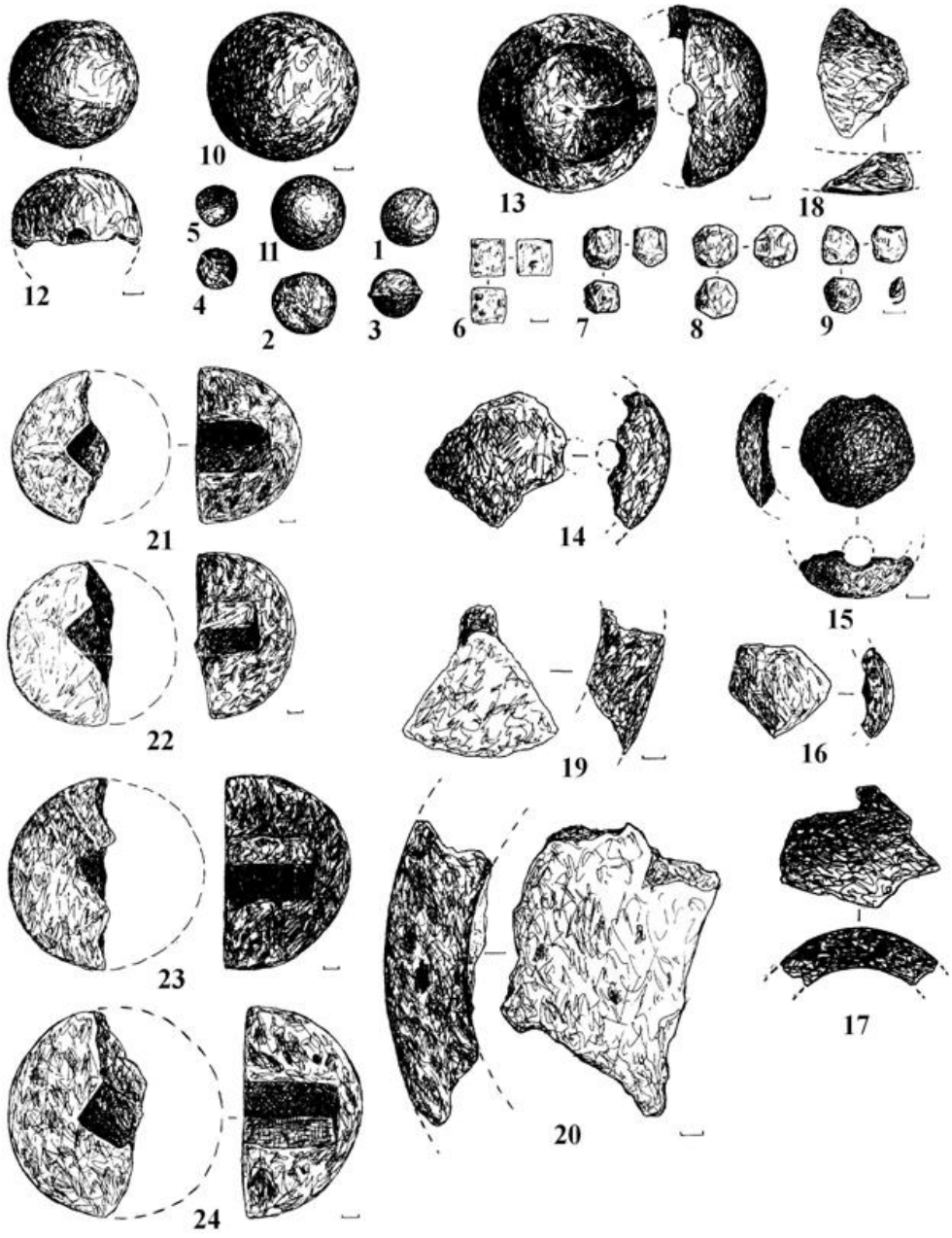

Рис. 2. Артилерійські боєприпаси, знайдені на території посаду:
1–5 – лита чавунна картеч; 6–9 – кована залізна картеч;
10–12 – ядра; 13–17 – уламки чавунних гранат;
18–20 – уламки великих бомб; 21–24 – кніпелі

Д. І. Яворницький так описує події цього часу: «Разослав свои универсалы по южным малороссийским местечкам и городам, Петрик решил взять приступом в ночь с субботы на воскресенье, июля 31 дня, Новобогородицкую крепость. С ним были все казаки ватажане с полковником Сысой и 500 татар, как те, так и другие пешие. Казаки и татары подступили к нижнему городу, успели зажечь две башни и несколько дворов и захватить около ста штук овец и несколько ульев, но в это время по ним начал стрелять из пушек гарнизон из верхнего города и казаки стали отступать» [8, с. 119].

Нам, на жаль, не відомо, чи були у нападників човни, але раптовий нічний штурм примусив гарнізон фортеці скористатися всією наявною артилерією. В темряві пушкарі могли не знати про наявність у нападаючих суден й стріляли навмання, а якщо човни й були, то кніпелі на берег р. Кримка попали внаслідок недольотів.

Наявність кніпелів серед артилерійських запасів фортець підтверджується знахідками цілих невикористаних снарядів на о. Хортиця, де вони, за свідченням Г. І. Шаповалова, могли призначатися для кораблів Дніпровської річкової флотилії. У випадку знахідки корабельних кніпелів у високому березі р. Самара неподалік фортеці постає два питання: коли й ким було здійснено напад, а також чому суто протикорабельну зброю застосовано проти укріплення?

За письмовими джерелами відомо, що під час російсько-турецької війни 1711 року фортецю було атаковано військами Девлет-Гірея [8, с. 368]. Використання кніпелів проти гарнізону могло бути доречним з метою знищення дерев'яних рогаток та інших смуг перешкод з боку берега для полегшення висадки десанту, а також з метою спалення дерев'яних фортечних споруд. У цьому випадку на стрижень, який з'єднував напівядра, намотувалась тканина, насичена горючою рідиною – олією або нафтою. В такому разі попадання кніпелів та куль у берег через недоліт зовсім недивне. Слід зазначити, що після зруйнуваня фортеці за угодами Прутського миру і після її відновлення в 1731 році бойові дії на Самарі із застосуванням артилерії не велися.

Таким чином, присутність численних уламків кніпелів на території пам'ятки ми розглядаємо як свідчення використання протикорабельної зброї під час атак на фортецю в 1692 та 1711 роках.

Бібліографічні посилання

1. **Апанович О. М.** Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – Д., 2004.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный Запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
4. **Грушевський М.** Історія України-Русі в одинадцяти томах, двадцяти книгах / М. Грушевський. – К. – Т. I – 1991; Т. II – 1992; Т. VI – 1995; Т. VII – 1995.
5. Літопис Самовидця. – К. : Наук. думка, 1971.
6. **Шалобудов В. М.** Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 140–142.
7. **Шокарев Ю. В.** Артилерія / Ю. В. Шокарев. – М., 2001.
8. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1993. – Т. 3.

Уперше опубліковано: Січеславський альманах. – Д. : НГУ, 2006. – С. 41–44.

В. М. Шалобудов

ВИРОБНИЧЕ ПРИМІЩЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються матеріали археологічних досліджень виробничого приміщення на території внутрішньої площі Богородицької фортеці.

Під час досліджень Богородицької (Новобогородицької) фортеці у 2008 році на розкопі V з умовною назвою «Митниця» було досліджено чотири житлових споруди та відкрито будівлю виробничого призначення, якій присвоєно порядковий № 4. Нижче подаємо опис цієї споруди та знахідок з неї.

Остання являла собою наземну будівлю, основу стін котрої складала викладка в один камінь, надбудована глинобитними вальками, на що вказує присутність на сучасній поверхні та у шарі ріллі їх розвалу. Найкраще збереглася кам'яна кладка вздовж західної стінки будівлі. Від східної та північної залишилися окремі фрагменти кам'яної кладки внаслідок руйнації культурного шару корінням дерев, а також сучасним перекопом (рис. 1.1).

Реконструйована форма споруди підпрямокутна. Зовнішні розміри – 7,8 х 4 м, внутрішня площа 30,8 м². Долівка земляна без слідів підмазки глиною. Лише під північно-східною стінкою простежено залишки соломи, походження котрої буде розглянуто нижче.

На поздовжній вісі будівлі, майже по центру, розташоване відкрите вогнище, в якому ми вбачаємо ковальський горн. Його основа підпрямокутної форми, складена з глини, що несе сліди тривалого обпалу; розміри 0,9 х 0,6 м, висота від рівня долівки – 0,1 м. По верхньому краю горн було обкладено цеглою ручної формовки, частина з котрої зберегла своє положення. Цеглини різнилися за розмірами, від 10 х 5 до 17 х 12 см, крім цього у кладці використано їх фрагменти. У лінзоподібному заглибленні у центрі концентрувалися попіл, деревне вугілля, численні шматочки залізної окалини, які також були розсіяні навкруги горна, що слугує підтвердженням його виробничо-ковальського призначення. Під східною стінкою знаходилась пригорнова яма діаметром 1,2 м, вирита з рівня долівки на глибину 0,6 м (рис. 1.2). У нижній частині яму заповнювало побутове сміття, шматочки залізного шлаку та окалини, у верхній частині переважали попіл із включенням вугілля та глиняної обмазки.

Найбільш цікавою знахідкою, яка підтверджує виробниче призначення будівлі № 4, виявилася знахідка дерев'яного ящика, встановленого у неглибокій ямці на відстані 1,1 м на північ від горна.

Розміри ящика 0,55 х 0,47 м, висота – 0,2 м; частково збереглися бокові стінки та кришка, виготовлені з дощок товщиною 1,0 см. Кутові з'єднання посилено за допомогою тонких залізних платівок з отворами для гвіздків. У ящику знаходилося 260 залізних цвяхів великих розмірів, які організовано у двох скупченнях. У першому налічувалося 150 екземплярів, котрі було покладено вздовж довгої вісі шляпками у протилежні боки; до другого належало 110 цвяхів, вкладених поперек ящика із збереженням різноспрямованості шляпок. 259 виробів належало до кованих, квадратних у перетині, із пірамідальними шляпками; їх середня довжина становила 24 см. Один цвях із широкою грибоподібною шляпкою мав довжину 6 см. Судячи з розмірів та форми, цвяхи належали до так званих корабельних, які мали вживання також при будівництві мостів та інших інженерних споруд [1, с. 53–55, 75].

© В. М. Шалобудов, 2008

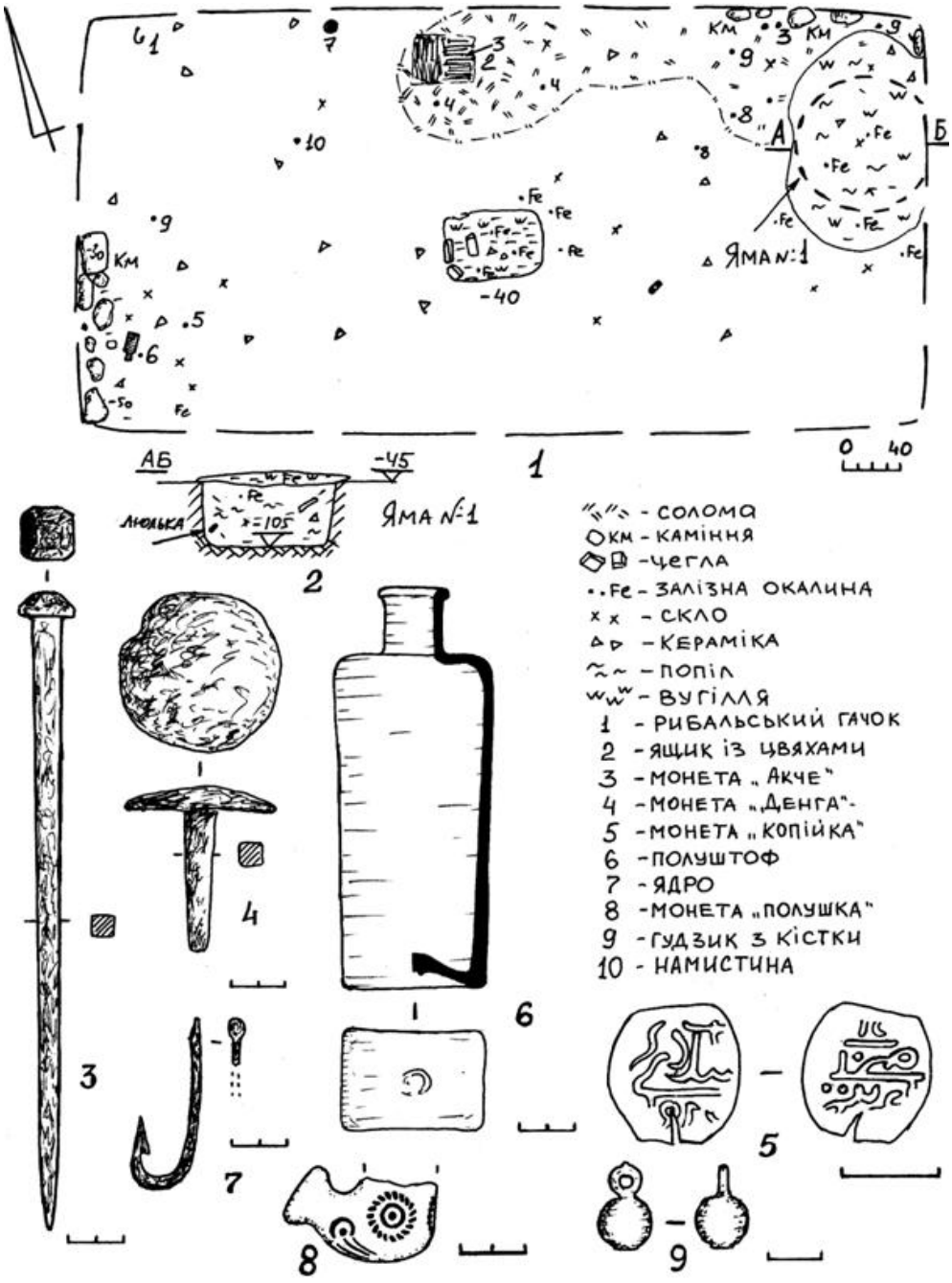

Рис. 1. Будівля № 4 та знахідки з неї:
1 – план приміщення; 2 – перетин ями; 3–5 – цвяхи та монета з ящика;
6 – півштоф; 7 – рибальський гачок; 8 – люлька; 9 – гудзик

Знахідка готової до використання продукції, вміщеної у ящик та притрушеної соломою, наводить на думку про намір приховати його. Ініціатива могла належати виробникові, робоче місце котрого – ковальський горн – знаходилося у будівлі № 4. Ми маємо можливість досить чітко визначити час цієї крадіжки: у ящику було знайдено білонову монету акче (див. рис. 1.5), котра була карбована в місті Бахчисараї за часів правління хана Аслан Гірея II (1748–1756) [3, табл. XIII-

XV]. Неабияка коштовність цвяхів і широка сфера їх використання деякою мірою виправдовує «злодія». Проте виникає питання щодо призначення цвяхів.

На нашу думку, підтверджену відвідуванням експозиції музею судноплавства на острові Хортиця, саме такі цвяхи використано у будівництві бригантини та козацького човна, піднятих із дна Дніпра [1, с. 141–146]. Відомо, що у 1735 р. було відкрито запорозьку верф на острові Мала Хортиця, яка потребувала великої кількості виробів із заліза, до виготовлення яких було залучено, скоріш за все, кузні навколишніх фортець, зокрема Старосамарського ретраншементу, як у цей час звалась Новобогородицька фортеця. Разом з тим, не можна цілком виключити можливість будівлі суден у самій фортеці, свідчення чому знаходимо у чисельності специфічних виробів із заліза, зокрема скоб та корабельних цвяхів, присутніх на площі посаду [2, с. 90–97, рис. 47–54].

За письмовими джерелами у Самарі вже за часів будівництва Новобогородицької фортеці мало місце суднобудівництво, якому російський уряд приділяв значну увагу. Мова йде щодо указу «…вел. государей, царей и вел. князей Иоанна Ал., Петра Ал. и вел. государыни, благов. царевны и вел. княжны Софии Ал. Всея В. и М. и Б. России самодержцев» на ім'я гетьмана І. С. Мазепи відносно чолобитної «Нового Богородицкого города жителя» Мартина Виноградного із товаришами, які прохали дозволу «…строитца на вечное житье, а они де извычайны стругового дела, которыми стругами возможно ходить на Черное море под неприятельские жилища для воинского промысла. И мы вел. государи … указали им Мартыну с товарищи зделать ныне 3 струга, а лес к тому струговому делу дать в Новом Богородицком городе старых стругов, а под швы тех стругов указали дать им в наших ц. в-ва в малороссийских городех в полтавском полку, где они такой лес отыщут, а железа на гвозди и скобы дано им из нашей ц. в-ва казны 20 пуд». Гетьману потрібно було забезпечити вивіз лісу та сплав його Дніпром. Датоване це розпорядження 29 вересня 1688 р. [4, с. 113-114].

Відносно належності споруди № 4 конкретній особі можливі деякі спостереження на підставі побутових знахідок. До них, у першу чергу, належать численні рештки глиняного посуду, типового для першої половини XVIII ст., та дві гральні фішки, зроблені із стінок мисок.

Вироби зі скла представлено цілим півштофом темно-зеленого кольору (див. рис. 1.6), фрагментами стаканів та віконниць. Більш інформативні вироби із заліза, які підтверджують професійну належність власника: численні ковані будівельні цвяхи різних розмірів, оковки возів, деталі кінського спорядження, молоток та рибальський гачок значних розмірів (див. рис. 1.7).

До особистих речей, крім ґудзиків та закаблуки, належить білоглиняна люлька із штампованим орнаментом «сонечко» (див. рис. 1.8, 9). Інформацію відносно часу існування будівлі № 4 надають монети (9 прим.), знайдені під шаром соломи вздовж південної стінки будівлі. Серед них прим. мідних російських: полушки 1735 та 1736 рр. (2 прим.), денги 1747 та 1753 рр. і копійка 1759 р. Крім російських було знайдено ще дві кримські білонові акче середини XVIII ст., аналогічні монеті з ящика.

За нумізматичними знахідками функціонування виробничого приміщення визначається часом між 1735–1759 рр.

Бібліографічні посилання

1. **Кабалія Д.** «Запорізька чайка». Історія однієї знахідки / Д. Кабалія, В. Нефьодов. – Запоріжжя, 2005.

2. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
3. **Ретовский О. Ф.** К нумизматике Гиреев / О. Ф. Ретовский // Труды московского нумизматического общества. – М., 1905. – Вып. 1, 2. – Т. III. – С. 186–340.
4. **Яворницький Д. І.** Твори : У 20 т. / Д. І. Яворницький. – Т. 3, кн. 1. – К.–Запоріжжя, 2008.

Надійшла до редколегії 27.12.2008 р..

З. П. Маріна

ТИПОЛОГІЯ КЕРАМІЧНИХ ВИРОБІВ XVII–XVIII ст. З ТЕРИТОРІЇ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Пропонується типологія знахідок керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території внутрішньої площі Богородицької фортеці та її посаду.

Керамічні вироби є найбільш численною категорією знахідок на більшості побутових пам'яток археологічних культур від неоліту до середньовіччя. Не є винятком і пам'ятки доби козаччини, їх вивчення дозволяє розкрити особливості технології виготовлення кераміки в різних регіонах України, визначити домінуючі в них центри гончарства та використати кераміку у якості хронологічних маркерів при датуванні окремих пам'яток. Однак стосовно керамічних комплексів пам'яток XVII–XVIII ст. території сучасної Дніпропетровської області, яка була ареною багатьох подій, пов'язаних з історією Війська Запорозького низового, Речі Посполитої, Росії, Туреччини та інших держав нового часу Європи, слід зазначити початковий ступінь вивчення питання, що насамперед пов'язано з відсутністю масових матеріалів, які походять з стратиграфічно та хронологічно визначених комплексів. Останнє зумовлює науковий інтерес до археологічного вивчення кераміки Богородицької (Новобогородицької) фортеці. Колекція виробів із глини зібрана протягом 2001–2003 рр. під час археологічних обстежень внутрішньої площі фортеці з метою встановлення збереженості культурного шару (розкоп 1) та дослідження житлової споруди (розкоп 2) і прилеглих до неї територій посаду (шурфи 1–5). Всього зібрано понад 8 тис. фрагментів кружального посуду та архітектурно-декоративної кераміки.

Побутовий глиняний посуд в усіх розкопах представлений уламками вінець, крис, ручок, стінок і пласких днищ, що репрезентують майже всі типи української кераміки. Найбільш інформативними та придатними до реконструкції повних її форм є матеріали з житла № 1, дослідженого у посаді фортеці у 2002 р. Вони являють собою побутові залишки, які місцеві мешканці XVII – початку XVIII ст. скидали у яму котловану вже зруйнованого на той час житла.

Уся побутова кераміка виготовлена з щільного керамічного тіста із домішкою дрібного піску. Зовнішня поверхня переважно різних відтінків сірого та жовтого кольорів з плямами нагару. Незначну за кількістю групу (10 %) становить так званий задимлений посуд, поверхня якого часом залощена і орнаментована у вигляді горизонтальних смуг рифлення та штампу (рис. 3.3–5). За типологічними ознаками в цій групі представлені горщики, глечики та баклаги.

За функціональним призначенням у колекції виділяються деякі форми кухонного (горщики, миски, макітри, кришки-миски, сковороди) та столового (глечики, тарілки, кухлі) посуду. Серед кухонного домінують горщики (70 %). Вони мають

© З. П. Маріна, 2008

розтрубоподібну шийку та невелику вертикальну петельчасту ручку, що кріпилася до верхньої частини шийки і до плеча. Характерною ознакою є потовщення внутрішнього ребра в основі шийки. Реконструйований діаметр по вінцях – від 12 до 22,5 см, найбільший діаметр тулуба – від 23 см, висота шийки – 1,8–2,5 см, середня товщина стінок – 0,3–0,5 см. Орнамент вкриває вінця та верхню частину тулуба. Його виконано шляхом нанесення мінеральної фарби різних відтінків коричневого та світло-коричневого кольору на поверхню висушеного посуду, який після цього обпалювали. Орнаментальні композиції складаються із прямих та хвилястих ліній («кривульок» за О. Пошивайлом) різної амплітуди та товщини, зигзагоподібних ліній з потовщеннями, рядів мазків у вигляді перевернутих ком, скісних тонких мазків та гачків (рис. 1.1–8). Рідко зустрічається поєднання рифлення по вінцях і мальованого орнаменту на плічках.

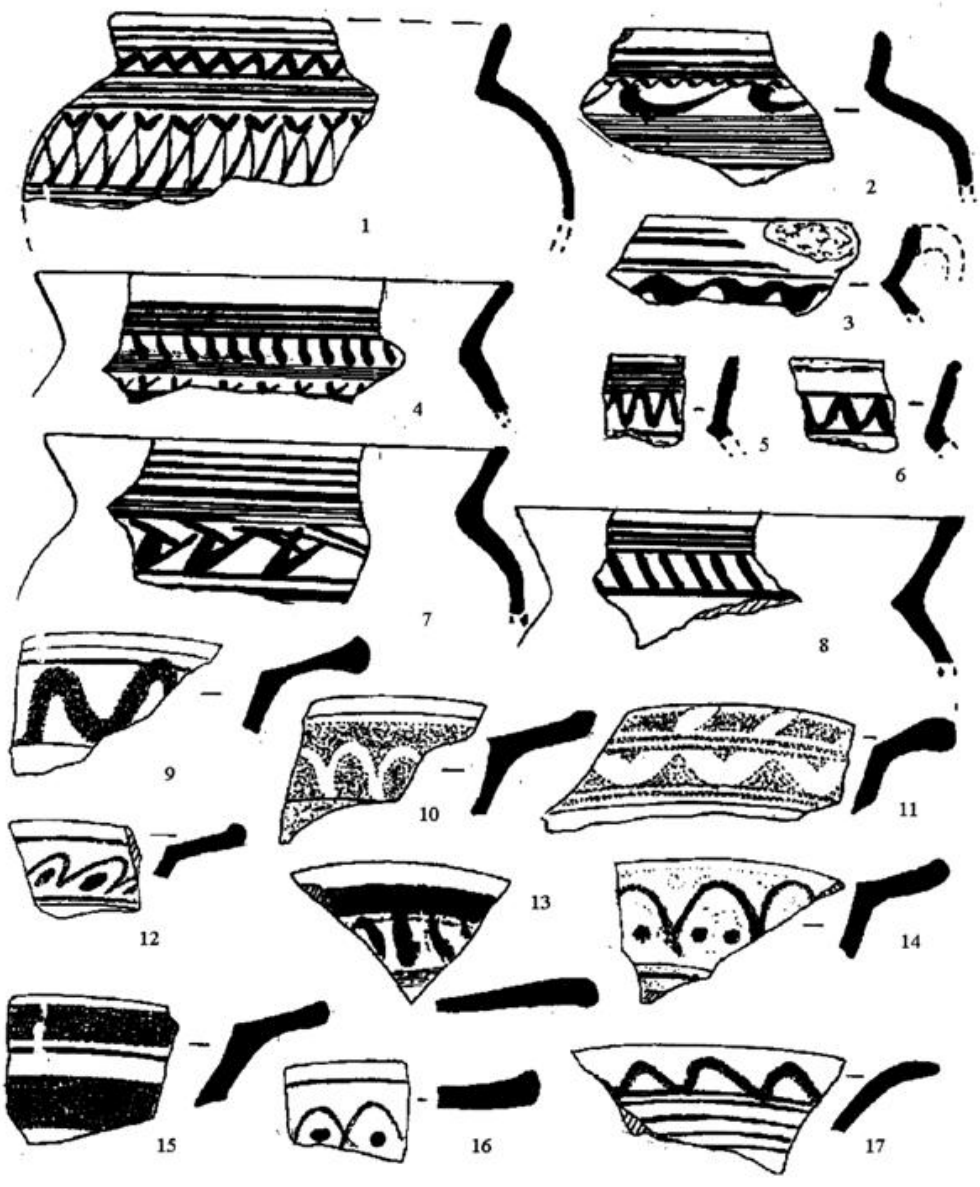

Рис. 1. Фрагменти керамічного посуду з території Богородицької фортеці та її посаду

Миски представлені в матеріалах колекції переважно уламками крис та пласких денець. Із котловану житла реконструйовано 9 виробів: 8 теракотових і 1 полив'яна. Переважають глибокі посудини з внутрішнім і зовнішнім зламом посередині тулуба. Криси вирізняються шириною та ступенем відігнутості назовні. Виготовлені із світлої глини з домішкою піску, тісто щільне. Шість мисок орнаментовані опискою, основними елементами якої є «кривульки» та смуги різної товщини, фестони. Дзеркало, як правило, не покривається візерунком. Дно однієї з мисок по краю оформлене косо поставленими зрізами (рис. 2.3). Цей технологічний прийом відмічено і для фрагментованих частин денець посуду цієї групи. Діаметр вінець коливається від 22 до28 см, ширина крис – від 3 до 6 см, діаметр дна становить від 9,6 до 16 см (рис. 2.1–6, 8).

Полив'яна миска виготовлена також із світлої глини з домішкою піску. За формою вона аналогічна попереднім. Відрізняється крисами, які мають незначне потовщення та зрізані по краю навкіс, що надає мисці форму багатокутника. Орнаментована прокресленими заглибленими лініями та відбитками штампа у вигляді зигзагу. Полива світло-зеленого кольору. Дно пласке. Діаметр вінець – 26 см, ширина крис – 6 см, діаметр дна – 11,2 см (рис. 2.8). Ще один фрагмент з темно-зеленою непрозорою поливою від миски близької форми та орнаменту походить також із котловану житла.

Миски-кришки – посудини конусоподібної форми, виготовлені з глини темно-сірого кольору, на зовнішній поверхні закопчені. Характерною особливістю є нешироке криси з виступом-упором для фіксації на вінцях горщиків. Орнамент майже відсутній, іноді зустрічається на внутрішній поверхні у вигляді кількох смуг коричневої фарби, а ззовні – рядками рифлення та смугами від загладжування. Є фрагменти з крайкуванням жовто-зеленою поливою. Реконструйовані діаметри: 14,5 – 16,5 – 22 – 26 см, що відповідає різним типам горщиків (рис. 2.9–11; рис. 3.1).

Тарілки (збереглися верхні частини) мають широкі криси з незначним потовщенням по краю. Вони відокремлені від боків ребром. Реконструйований діаметр по вінцях складає близько 30 см, ширина крис – 2-3 см. Вироби світлого кольору з орнаментом прямими і хвилястими смугами темною та світло-коричневою фарбами, а також рослинними композиціями. В орнаментації рідко використовується біла фарба (див. рис. 1.9–17).

Макітри відносяться до нечисленної групи посуду. В котловані житла знайдені уламки верхніх частин від 3 посудин. Дві виготовлені з добре вимішаної рожево-жовтої глини, тісто щільне із домішкою піску. Вінця різко відігнуті назовні, край округлений або загострений. Орнаментовані по вінцях і під ними із зовнішнього боку розписом червоною фарбою у вигляді фризів із поєднань прямих, хвилястих ліній та напівкіл. Реконструйований по вінцях діаметр 26,5 см та 29 см. Кілька фрагментів від аналогічних за формою та орнаментацією посудин знайдено в розкопі 1 та шурфі 3. Третя макітра за формою та розмірами близька до вищеописаних, але виготовлена з глини майже коричневого кольору, тісто щільне, стінки більш тонкі. Орнамент по вінцях і під ними ззовні нанесено білою фарбою. Реконструйований діаметр 27–27,5 см.

Сковороди-латки репрезентовані 4 ручками від посудин різних об'ємів про що свідчить розбіжність у їх розмірах. Це порожні керамічні трубки, кінець яких розтрубоподібний та оздоблений рядками рифлення. Виготовлені із щільної глиняної маси теракотово-рожевого кольору. Фіксована довжина: 10,7 см, 5,7 см, 6 см, 6,5 см; діаметр по центру ручки відповідно: 3,6 см, 2,2 см, 2,2 см та 2,4 см.

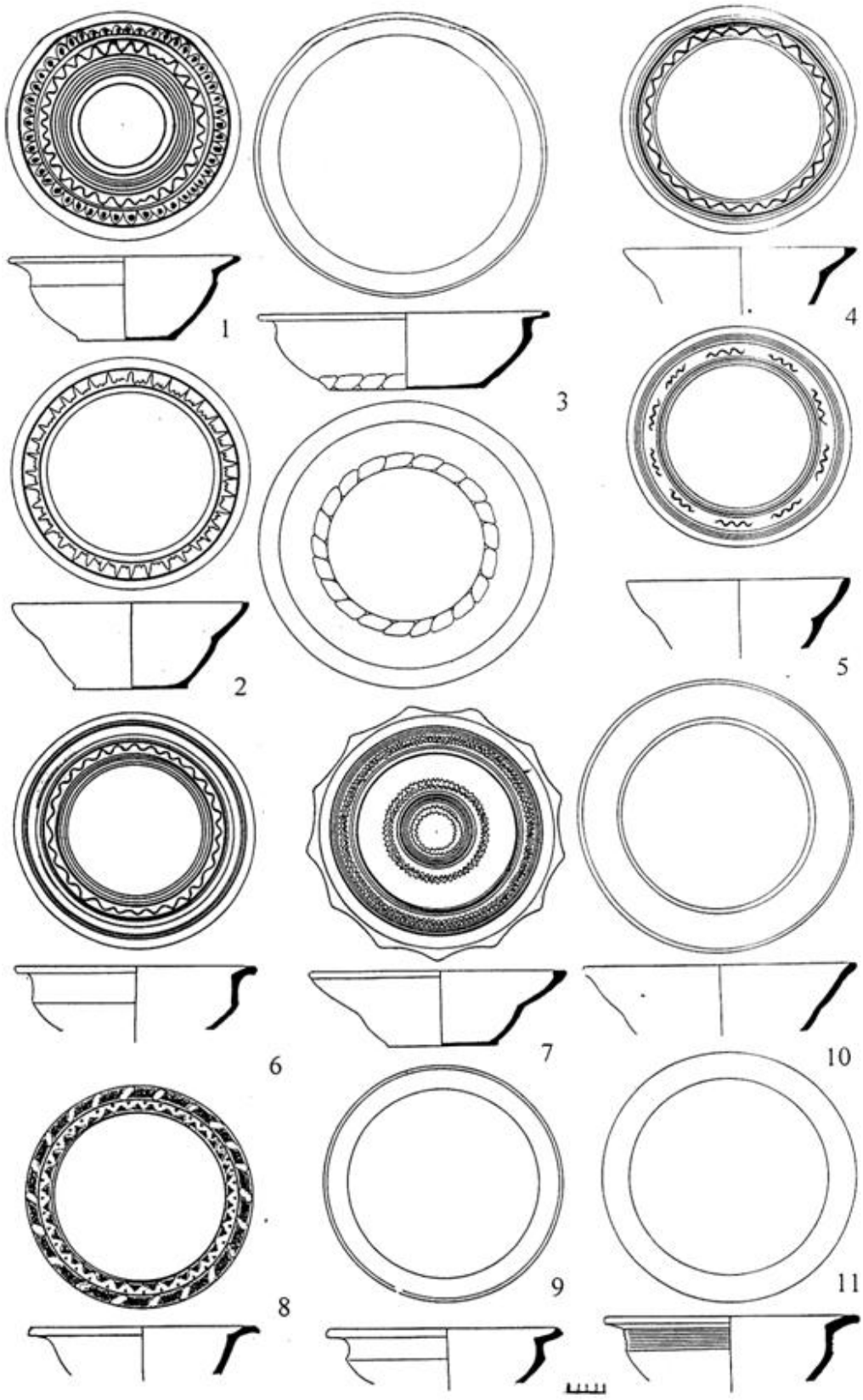

Рис. 2. Реконструкції мисок з Богородицької фортеці

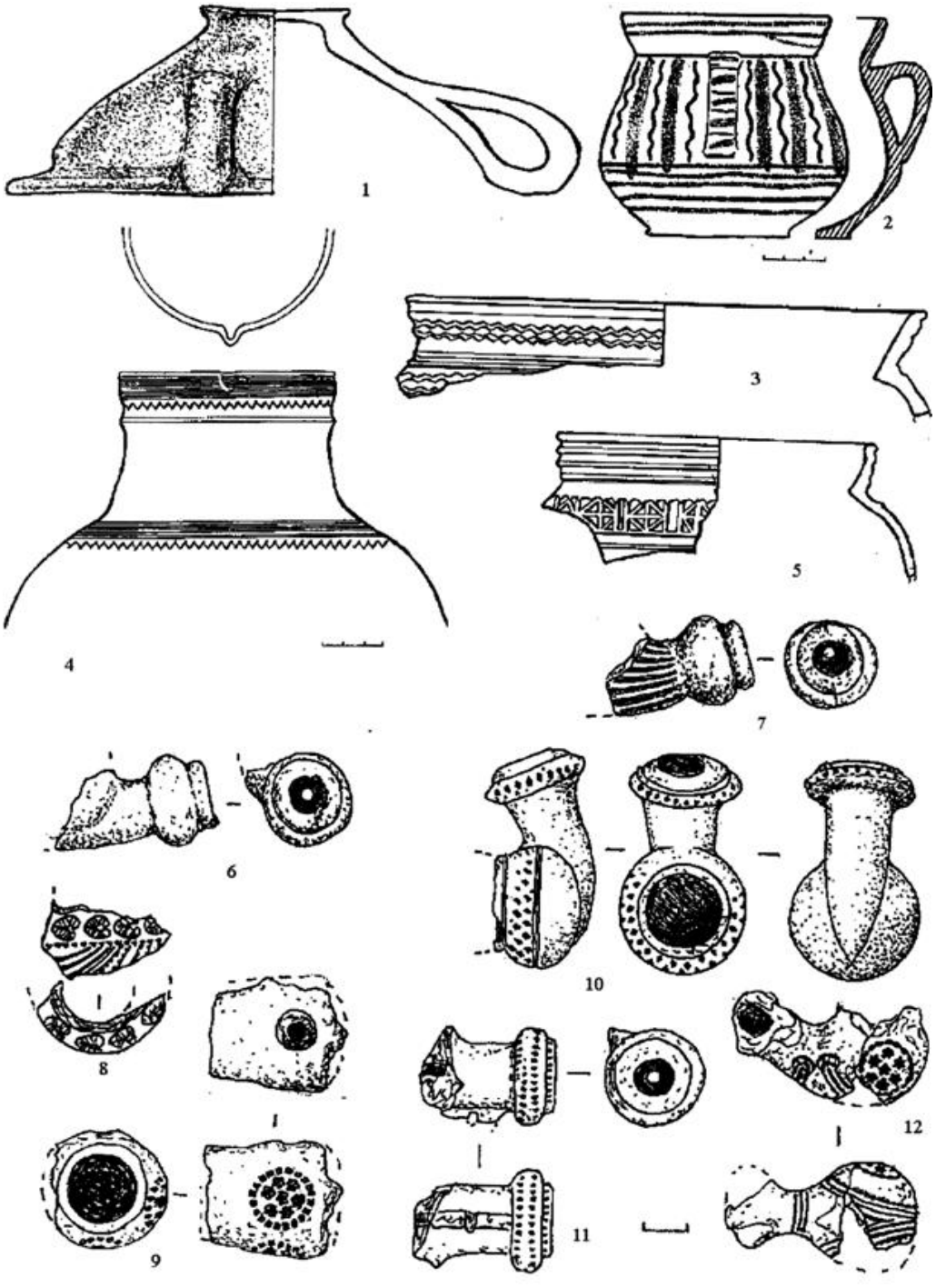

Рис. 3. Керамічні вироби з Богородицької фортеці:
1 – миска-кришка; 2 – кухоль; 3 – макітра; 4 – глек;
5 – горщик; 6–11 – фрагменти люльок

Кухлі виготовлені з глини світлих кольорів. Типологічно представлені двома формами. Перша – це вироби більш традиційної циліндричної форми з пласким денцем та орнаментом у техніці рифлення біля дна. Виготовлені із глини світлого сірого кольору, черепок тонкий, глина щільно вимішана. Вони досить широко представлені в матеріалах розкопу 1 та шурфах 1–5.

До другої групи віднесені повністю реставровані два кухлі з котловану житла, які виготовлені з добре вимішаної глини рожевого та білого кольору. Це приземкуваті посудини з відведеними назовні вінцями, плавно профільованою шийкою та опуклобоким у приденцевій частині тулубом. Петельчаста ручка кріпиться на рівні вінець-шийки та найбільшого діаметра тулуба. Дно пласке із закраїною. В основі шийки першого кухля розташоване декоративне потовщення. Другий кухоль орнаментований розписом у вигляді вертикальних фризів блідо-рожевою фарбою (див. рис. 3.2). Розміри першого: діаметр вінець 9 см, максимальний діаметр тулуба – 10,5 см, дна – 7 см, висота – 12 см. Розміри другого: діаметр вінець – 8,2 см, максимальний діаметр тулуба – 9,4 см, дна – 6 см, висота – 11см.

Глечики являють собою вироби з досить широким горлом, що плавно переходить у похилі плечі та випуклобокий тулуб. Вінця з валикоподібним потовщенням. Орнамент не встановлено через фрагментарність знахідок. На т. зв. задимленій кераміці зустрінуті рядки рифлення та відбитки зигзагоподібного штампа.

Окрему групу знахідок на Богородицькій фортеці утворює дрібна керамічна пластика, до якої відносяться уламки люльок та дитячих іграшок.

Люльки (7 прим.) представлені переважно білоглиняними виробами, інколи покритими зеленою (2 прим.) та коричневою (1 прим.) поливою. Чашечки для тютюну циліндричної форми, чубуки скісні, короткі з валикоподібним потовщенням по краю. Домінуючими різновидами техніки нанесення орнаментів є рифлення, штамп та тиснення (див. рис. 3.6–12). Візерунки покривають чашечку та зрідка частину чубука. Одним екземпляром (розміри 4,5 х 2,9 см) репрезентована чорноглиняна люлька з лискованою поверхнею. Типологічно близькі вироби на Богородицькій фортеці були знайдені і В. Титовим [11, с. 28-29].

Дитячі іграшки репрезентовані окремими деталями суцільних виробів ляльок-маріонеток, найчастіше ніжок з отворами для кріплення, уламками зооморфних торохтілець та свистульок. Одна з них – «коник» – виготовлена з червоної глини, поверхня вкрита білими смугами, які, ймовірно, зображують гриву. Вуха частково збиті, очі позначені вдавленням. Довжина іграшки становить приблизно 8 см.

Фішки гральні (200 шт.) – круглої форми діаметром 2,5–4,5 см, виготовлені з уламків стінок теракотового та полив'яного посуду. Краї зашліфовані.

Поодинокими фрагментами представлені вироби західноєвропейських та азіатських гончарних центрів. Серед них присутні рейнські кухлі та фаянсовий посуд Османської імперії початку XVIII ст. (визначення С. І. Біляєвої).

До архітектурно-декоративних виробів належать коробчасті кахлі, уламки яких присутні в усіх розкопах, закладених у площі фортеці та посаду. Вони виготовлені з глини переважно світлих кольорів з домішкою піску, тісто щільне. Частина виробів має сліди нерівномірного обпалення та забілювання крейдою. За функціональним призначенням домінують лицьові кахлі, інші види (кутові, поясні, карнизні) нечисленні. Згідно з реконструйованими нами 4 примірниками лицьові плитки мають близьку до квадрату форму та розміри 23 х 24 см (2 прим.), 22 х 23,5 см, 21 х 20 см, висота румпи 7,7 см (рис. 4.1-4). Усі зразки колекції орнаментовані плоским, виразним рельєфом висотою 2–3 мм. За розміщенням орнаментів плитки поділяються на дві групи. Першу характеризують вироби з орнаментом у рамці шириною близько 1 см. Товщина пластин – 7–8 мм. У композиційній будові простежується значний вплив барочних тенденцій, про що свідчить заміна чотиричасного поділу композиції на динамічний орнамент, що заповнює всю площину кахлі. Переважає рослинний орнамент у вигляді стилізованих лілій,

тюльпанів, листя, завитків із гребінцем по краю, петель-перев'язів, бутонів, квітів у розетці і таке інше (рис. 5.2-3, 5, 7–11). Зустрічаються композиції із 8-подібних завитків з розташованими між ними стилізованими зображеннями «дерева» та сонярними знаками. Друга група характеризується зникненням рамок і домінуванням геометричного орнаменту, так званого килимового або «трильяжу». Останній нагадує різьблення по дереву і широко представлений у декоративних виробах українського мистецтва [5].

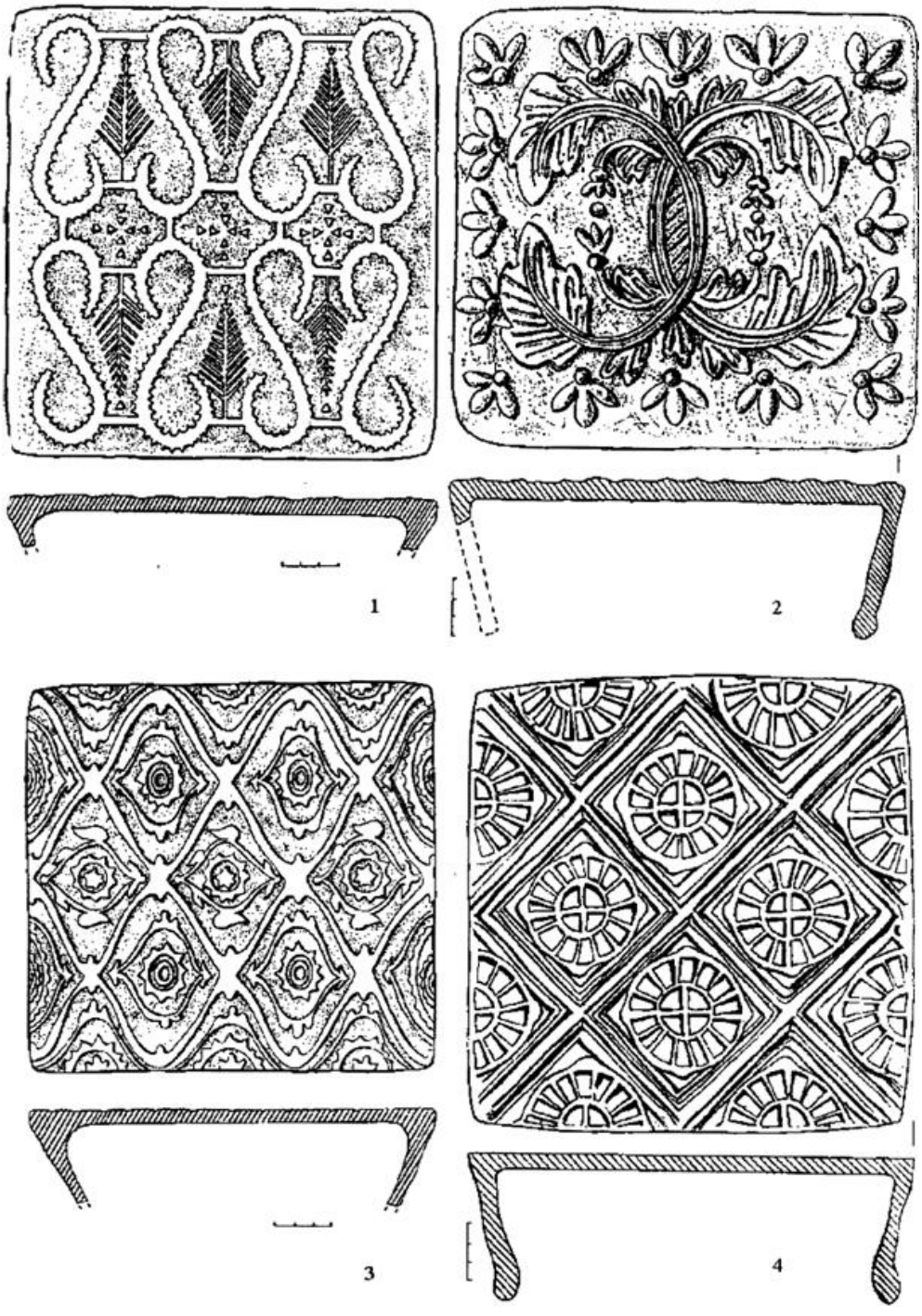

Рис. 4. Реконструкції коробчастих кахлів з Богородицької фортеці

Меншу групу утворюють поясні та карнизні кахлі.

Реконструйовані зразки поясних кахлів мають прямокутну форму, їх розміри 24,5 х 10,5 см. Висота румпи становить близько 2 см. Орнамент кахлів рельєфний. Переважають зображення геометричних фігур з рослинними елементами (рис. 5.4).

Карнизні кахлі відносяться до так званих ажурних (прорізних) і, на підставі реконструкцій, мають вигляд плиток шириною 9,5 см. Найбільш поширеною є думка, що карнизними кахлями прикрашалася верхня частина грубок [7, с. 40]. Орнаментовані рельєфними смугами-пунктирами, паралельними та розташованими під кутом лініями (рис. 5.1, 6).

Особливістю колекції архітектурно-декоративних виробів Богородицької фортеці є відсутність сюжетної кахлі та полив'яних зразків.

За стилістичними особливостями орнаменту та технікою виконання кахлі Богородицької фортеці належать до другого періоду їх побутування, що відповідає часу розквіту кахлярства в Україні [6, с. 97]. Зокрема, вони знаходять аналогії серед зразків кахлів раннього етапу (кінець XVII – початок XVIII ст.) поселення «Козача Пристань» на Сіверському Дінці [7, с. 40–44]. Насамперед мова йде про вироби із композиціями з 8-подібними фігурами та розташованими між ними стилізованими зображеннями «дерева» та солярними знаками. Слід зазначити, що аналогічна за сюжетом кахля знайдена на території Кодацької фортеці і зберігається зараз у місцевому музеї с. Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. Як рання хронологічна ознака визначається З. Є. Кравченко та В. В. Мирошниченко і домінування квадратних або майже квадратних за формою виробів на синхронних Богородицькій фортеці пам'ятках Сіверського Дінця [8, с. 131]. Аналогічні за стильовими особливостями орнаменту вироби присутні і серед матеріалів середини – другої половини XVII ст., що походять із розкопок у с. Суботів Черкаської обл. [3, с. 70]. Карнизні ажурні кахлі також можуть бути співставлені з матеріалами пам'яток Донеччини доби козацтва, які датуються на підставі письмових та нумізматичних джерел останньою чвертю XVII ст. [9, с. 94].

За типологічними ознаками побутовий посуд Богородицької фортеці може бути зіставлений з комплексами ряду середньовічних поселень Луганської [10], Черкаської [3], Хмельницької [2] та Донецької [9] областей, які датуються авторами XVII–XVIII ст. Кінцем XVII – XVIII ст. визначається Л. І. Віногродською [2] поява внутрішнього виступу на місці переходу плічок у тулуб, що є характерною ознакою переважної більшості горщиків комплексу. Орнаментальні схеми та їх розташування у верхній частині посудин також вказує на другу половину XVII–XVIII ст. До XVII – початку XVIII ст. відноситься і побутування такого технологічного прийому обробки посуду, як «огранка» дна мисок. Ймовірно, XVII ст. датується група так званого задимленого посуду. За типологічними ознаками він тяжіє до керамічних виробів Східної України, які, за думкою Л. Данченко, визначаються саме цими хронологічними межами [4]. На другу половину XVII – початок XVIII ст. вказують хоч і нечисленні, але досить виразні керамічні імпорти, про що вже йшлося вище.

Таким чином, колекція керамічних виробів з території Богородицької фортеці може бути датована XVII – першою половиною XVIII ст. Подальше дослідження категорій гончарних виробів пам'ятки потребує виокремлення регіональних особливостей типологічних серій, що може бути пов'язане як з визначенням напрямків торговельних зв'язків, так і з постановою питання щодо функціонування місцевих гончарних осередків, територіально пов'язаних із Присамар'ям та Надпоріжжям.

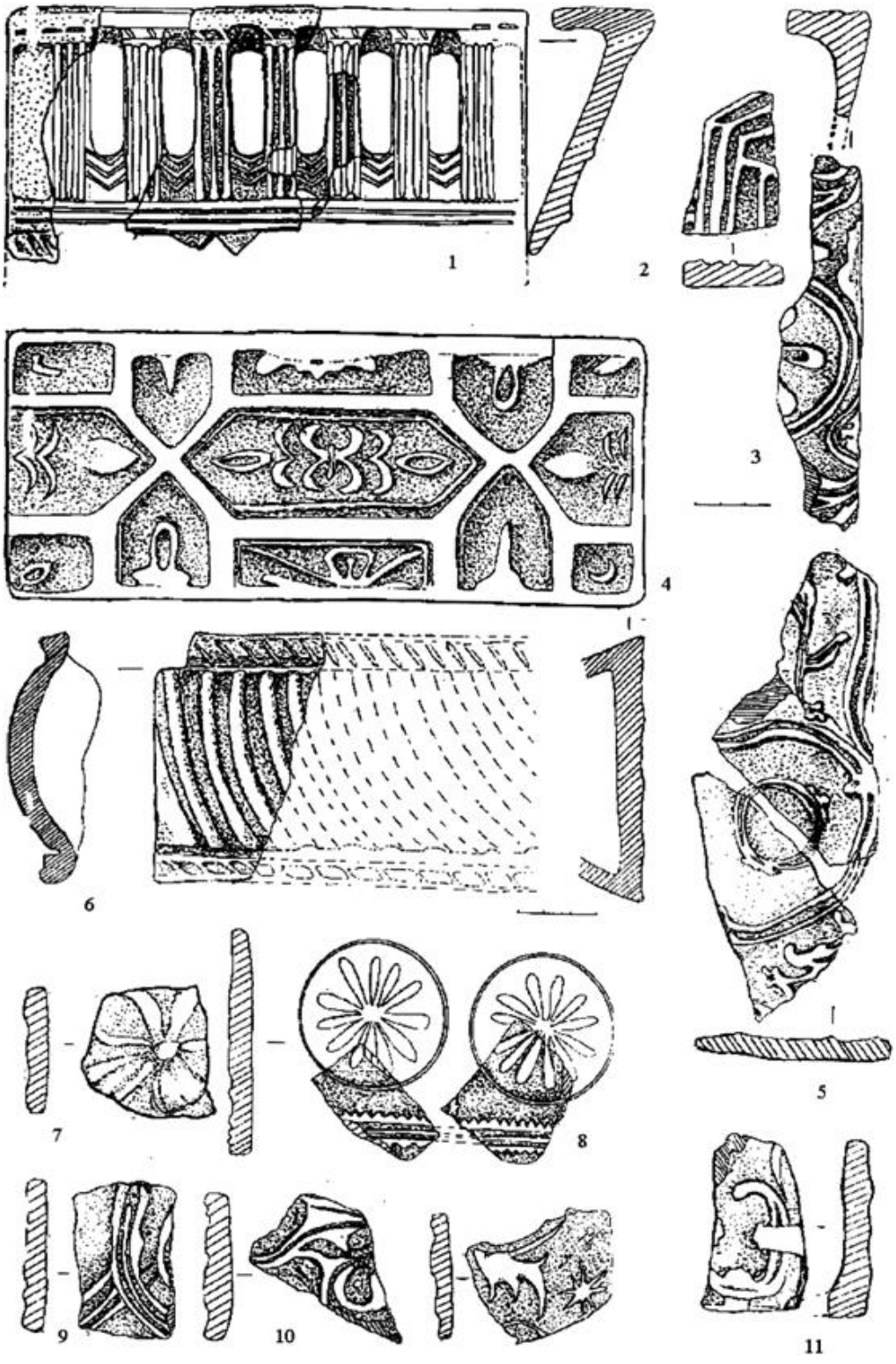

Рис. 5. Кахлі з Богородицької фортеці:
1, 6 – карнизні кахлі; 2, 3, 5, 7–11 – фрагменти коробчастих кахлів; 4 – поясна кахля

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Д. Я. Телегін (від. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков [та ін.] : [навч. посіб.]. – К., 1997.
2. **Віногродська Л. І.** Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) / Л. І. Віногродська // Археологія. – № 1. – 1997. – С. 89–96.
3. **Віногродська Л. І.** Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області / Л. І. Віногродська, П. А. Горішній, Р. О. Юра // Археологія. – № 50. – К., 1985.
4. **Данченко Л.** Народна кераміка Середнього Подніпров'я / Л. Данченко. – К., 1974.
5. **Драган М. Д.** Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. / М. Д. Драган. – К., 1970.
6. **Кириленко В. Є.** Художні кахлі Мезинського музею / В. Є. Кириленко // Народна творчість та етнографія. – № 6. – 1979. – С. 97–99.
7. **Кравченко З. Е.** Изразцы поселения Казачья Пристань / З. Е. Кравченко, В. В. Мирошниченко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 40–44.
8. **Кравченко З. Е.** Изразцы XVII в. с поселений среднего течения Северского Донца / З. Е. Кравченко, В. В. Мирошниченко // Проблемы археологии и архитектуры. – Донецк – Макеевка, 2001. – С. 128–32.
9. **Кравченко З. Е.** Поселение Явир в среднем течении Северского Донца / З. Е. Кравченко, В. В. Мирошниченко, Ю. Б. Полидович // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 2002. – С. 87–07.
10. **Ключнєв М. М.** Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижньотепле Луганської області / М. М. Ключнєв // Археологія. – № 3. – 2001. – С. 92–98.
11. **Титов В.** Фортеці на території м. Дніпропетровська / В. Титов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 26–31.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 55–60.

В. М. Шалобудов, В. О. Векленко

РИБАЛЬСЬКІ БЛЕШНІ XVII–XVIII ст. З ПОНИЗЗЯ р. САМАРИ

Розглядається комплекс рибальських блешень XVII–XVIII ст., отриманий внаслідок досліджень 2001–2003 рр. на посаді Богородицької фортеці.

Ліва притока Дніпра – річка Самара з найдавніших часів привертала людей не тільки як зручна транспортна артерія. В переказах і історичних джерелах збереглися свідчення про її рибні багатства. Козаки називали Самару «Божою річкою, матінкою-годівницею». Дійсно, в рибних промислах на Середньому Подніпров'ї вона посідала одне з провідних місць аж до будівництва греблі Дніпрогесу в 1932 році, коли її гирло перетворилося на озеро Леніна. При дослідженні різночасових пам'яток археології на її берегах у великих кількостях зустрічаються кістки і луска риби, керамічні грузила від сіток.

Досліджуючи одну з таких пам'яток українського пізнього середньовіччя – Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю, розташовану на північній околиці м. Дніпропетровська, археологи науково-дослідницької Лабораторії археології Придніпров'я отримали низку артефактів XVII–XVIII ст., пов'язаних з населенням фортеці та її посаду. Частина знахідок відноситься до черняхівської (IV ст.) або золотоординської (XIV ст.) доби, частина – до часу існування козацького містечка Самарь при перевозі XVI–XVII ст. З рибальством у Нижньому Посамар'ї пов'язана частина речового комплексу, отриманого внаслідок розвідок 2001–

© В. М. Шалобудов, В. О. Векленко, 2008

2003 рр. До нього віднесено глиняні циліндричні і діжкоподібні грузила, залізна плішня і блешні для лову риб хижих порід. Уцілому в фондах Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ знаходиться 19 блешень (рис. 1).

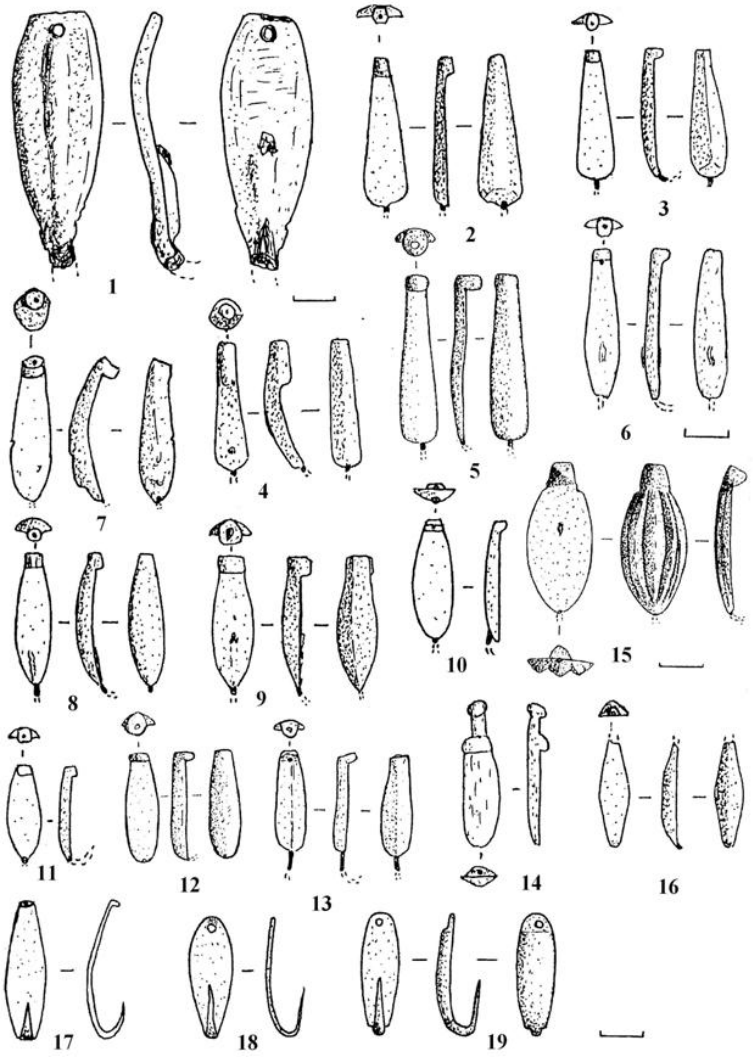

Рис. 1. Рибальські блешні XVII–XVIII ст.

Олов'яні блешні.

Блешня **№ 1** – велика, витягнуто листоподібної форми з пружком вздовж всієї спинки, слабко прогнута ближче до горішнього кінця, в якому пробитий отвір для прив'язування шнура (див. рис. 1.1). Гачок із товстого залізного прута діаметром 5 мм впаяний в блешню при її відливанні; зараз відламаний. Її розміри – 60 х 22 мм, 4 мм завтовшки, вага – 24,85 г.

Блешня **№ 2** – витягнуто краплеподібної форми, пряма за профілем і сегментоподібна у перетині. В горішній частині невелика циліндрична голівка з вертикальним каналом для ліски (див. рис. 1.2). Впаяний залізний гачок відламано. Її розміри – 36 х 10 мм, 3 мм завтовшки, вага – 4,77 г.

Блешня **№ 3** – аналогічна за типом до попередньої, але з трикутним профілем у перетині (див. рис. 1.3). Її розміри – 31 х 9 х 3 мм, вага – 2,58 г.

Блешня **№ 4** – так звана «цвяхоподібна», з прогнутою спинкою. Трикутна у перетині, горішня частина циліндрична з вертикальним каналом для ліски (див. рис. 1.4). Її розміри – 30 х 8 х 4 мм, вага 3,64 г.

Блешня **№ 5** – за типом посідає проміжне місце між № 2, 3 та 4. Має слабку прогнутість, підовальна у перетині (див. рис. 1.5). Розміри – 40 х 8 х 4 мм, вага – 6,41 г.

Блешня **№ 6** виготовлена у вигляді вузької рибки, пряма за профілем і сегментоподібна у перетині; виготовлена як і попередні (див. рис. 1.6). Її розміри складають 36 х 8 х 4 мм, вага – 4,82 г.

Блешня **№ 7** також рибоподібна за формою, сильно прогнута, у перетині підтрикутна (див. рис. 1.7). Її розміри – 35 х 9 х 5 мм, вага – 6,1 г.

Блешня **№ 8** – рибоподібна, зі слабкою рівномірною прогнутістю, у перетині сегментоподібна (див. рис. 1.8). Її розміри: 32 х 8 мм, товщина – 4 мм, вага – 3,37 г.

Блешня **№ 9** відрізняється від інших рибоподібних більшою масивністю. Профіль прямий, у перетині підтрикутний (див. рис. 1.9). Її розміри: 32 х 10 мм, товщина – 5 мм, вага – 7,16 г.

Блешня **№ 10** рибоподібна за обрисами, пряма за профілем та сегментоподібна у перетині (див. рис. 1.10). Її розміри: 29 х 10 мм, товщина – 3,55 мм, вага – 4,04 г.

Блешня **№ 11** – зменшена копія **№10** (див. рис. 1.11). Її розміри: 23 х 8 мм, товщина – 2,5 мм, вага – 2,5 г.

Блешня **№ 12** – витягнуто овальна за формою, пряма за профілем та сегментовидна у перетині (див. рис. 1.12). Її розміри: 27 х 8 мм, товщина – 3,5 мм, вага – 4,58 г.

Блешня **№ 13** схожа на вищеподану, але трикутна у перетині і легша (див. рис. 1.13). Її розміри: 24 х 7 мм, товщина – 3 мм, вага – 2,9 г.

Блешня **№ 14** являє собою незавершену відливку з відсутнім гачком і неприбраним ливником у горішній частині (див. рис. 1.14). Після доробки могла мати вигляд як № 12, 13. Довжина заготовки з ливником – 36 мм, розміри власне блешні – 27 х 9 мм, товщина – 3,5 мм, загальна вага відливки – 5,6 г.

Блешня **№ 15** овальна за планом. Уздовж усієї спинки проходять три ребра, котрі підкреслені по краях гравійованими канавками. Прогнутість дуже слабка, у перетині зубчаста. Від усіх вищеописаних відрізняється і способом кріплення до ліски: в горішній частині блешні пірамідальна голівка з невеликими вирізами по краях, котрі й утримували ліску від зісковзування. Поздовжній канал відсутній (див. рис. 1.15).

Бронзові блешні.

Блешня **№ 16** – випиляна з бронзового прута ромбоподібного у перетині. Профіль блешні прямий, перетин підтрикутний. Втрачений гачок, можливо, був залізний, припаяний із внутрішнього боку. Спосіб кріплення ліски не встановлений у зв'язку з відламаним горішнім кінцем (див. рис. 1.16). Її розміри складають 26 х 7 мм, товщина 3,5 мм, вага – 1,75 г.

Блешня **№ 17** – вирізана з латунної платівки разом з гачком без борідки. Ромбоподібна за формою, прогнута в середній частині, пласка у перетині. Кріплення здійснювалося за допомогою отвору в горішній частині блешні, зігнутої під прямим кутом (див. рис. 1.17). Розміри: 34 х 9 мм, товщина – 1 мм, її вага – 2,42 г. Внутрішня поверхня луджена.

Блешня **№ 18**, як і попередня, вирізана з латунної платівки в формі пелюстки. Нижня звужена частина переходить у гачок без борідки. Прогнутість слабка, пласка у перетині. В горішній частині отвір для кріплення (див. рис. 1.18). Розміри: 30 х 10 мм, товщина – 1 мм, вага – 1,9 г.

Блешня **№ 19** – випиляна з товстого бронзового листа за допомогою напилка. Форма знахідки – витягнуто овальна. Гачок без борідки складає з блешнею одне ціле і підкреслений в основі уступом. Профіль блешні слабопрогнутий ближче до гачка, розтин сегментоподібний, а біля отвору в горішній частині – плаский (див. рис. 1.19). Розміри: 30 х 9 мм, товщина 3,5 мм, вага – 4,52 г.

Датувати блешні за аналогіями важко, оскільки опубліковано їх небагато, крім трьох блешень XVII ст. з місця битви під Берестечком [5, с. 192-193]. Нам відома також група блешень з лівого берега Кременчуцького водосховища, датована XVIII–XIX ст. [3]. Блешні № 1, 3, 5–9, 12–14, 16–18 знайдені безпосередньо на території Богородицької фортеці і оскільки життєдіяльність в ній припинилася наприкінці XVIII ст., датувати їх можна XVII–XVIII ст. А заготовка олов'яної блешні на пам'ятці вказує на місцеве виготовлення. Блешні № 11, 12, 18 знайдено в районі перевозу, датуються тим самим часом, за винятком № 18, яка, судячи за відомими нам аналогіями, могла бути загубленою і в XIX ст. [3, с. 133, № 1].

Блешні № 2, 4, 15, загублені на посаді з протилежного від перевозу боку, дають дату XVII–XVIII ст., за винятком блешні № 15, котра за архаїчним способом кріплення могла належати і до XVI ст., тобто до часу козацького містечка Самарь. Блешня № 19 знайдена на березі р. Самара ближче до її гирла, приблизно в 0,5 км від фортеці; вона відрізняється за стилем від усіх інших і, можливо, є пізнішою.

Зібравши на невеликій території досить розгорнуту колекцію блешень для прямовисного блешніння, можна дійти висновку, що в XVII–XVIII ст. населення Нижнього Посамар'я добувало рибу не лише промисловими знаряддями лову. Причому велика блешня, яка застосовувалася власне для лову великого хижака – щуки, тільки одна. Інші дрібні блешні, за визначенням відомого вченого-іхтіолога XIX ст. Л. П. Сабанєєва – окуневі. Про ловіння окуня на блешню дослідник писав: «Вообще можно принять за правило, что для осеннего блеснения оловянные более тяжелые и быстрее падающие блесны лучше медных, которые, в свою очередь, пригодны для блеснения подо льдом зимой, когда окунь становится очень вялым. По этой же причине зимняя блесна имеет обыкновенно только один крючок без бородки, тем более что и пойманная рыба снимается легче и скорее» [4, с. 43]. Подібний осінній спосіб ловіння з човна на блешню використовується на Самарі і зараз, коли місцеві мешканці закидають невелику блешню на довгій вудці під зарості очерету [2, с. 76-77].

На наш погляд, ця досить цікава категорія інвентарю ілюструє ще один бік господарчого життя і побуту місцевого населення вищезазначеного періоду і підтверджує тезу про археологічне вирішення дискусії дніпропетровськими дослідниками щодо місцезнаходження відомих топонімів пізнього українського середньовіччя – запорозького містечка Самарь та Богородицької фортеці [1].

Бібліографічні посилання

1. **Векленко В.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.–Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
2. **Лысенко И. И.** Голубая нива Приднепровья / И. И. Лысенко. – Днепропетровск, 1978.
3. **Рейда Р. М.** Знахідки з Дніпра / Р. М. Рейда // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 2. – Полтава, 2001. – С. 133.
4. **Сабанеев Л. П.** Рыбы России. Жизнь и ловля (ужение) наших пресноводных рыб : В 2 т. / Л. П. Сабанеев. – М., 1984. – Т. 1.
5. **Свєшніков І. К.** Битва під Берестечком / І. К. Свєшніков. – Львів, 1993.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 103–108.

Н. В. Несправа

ДУХОВНЫЕ СВЯТЫНИ ПРИСАМАРЬЯ

Розглядається безперервність духовних зв'язків православного християнства від XVII до XX століття.

Как трепетно взять в руки старинную книгу, смахнуть пыль времени и открыть… Открыть историю. Так перед нами открывается величайшая историческая святыня Приднепровья – казацкий городок Самарь и наследующая ему Новобогородицкая крепость.

Прошли столетия, но, соприкасаясь, понимаешь, что история смотрит не в прошлое, а в будущее. Вышеназванные памятники прошлого – это золотая веха в истории жизни нашего народа, нашей страны и драгоценный камень в этой истории – Похвала Пресвятой Богородицы.

В дни Богородичных праздников мы слышим евангельский рассказ о том, как Пресвятая Дева Мария, получившая от Архангела благую весть о рождении от Нее Спаса миру, пришла к Своей родственнице Елисавете, чтобы поделиться великой радостью. Осеняемая Духом Божиим, Она возвестила: «Се бо отныне ублажат Мя вси роди» [2, гл. 1, ст. 48].

В каждой службе Богородичного праздника отобразилось понимание Церковью тайны Пресвятой Богородицы, заключающей в себе все сокровища христианской веры, надежды и любви. Переживания и Нового Завета, Ее воспоминающего, и Ветхого, Ее во тьме грядущих веков прозревающего и чающего, – все это вплелось и срослось со всем нашим богослужением в честь Богоматери. Живую память о Ней являют Ее святые иконы, с поразительной ясностью и силой не словами, а образами и красками, напоминающие об иной, вечной жизни, убеждающие в наличии непреходящего, подлинного смысла жизни.

По богомудрому учению отцов, «честь и поклонение иконы восходит к первообразному» – то есть к тому лицу, которое на ней изображено. Это совершается, по замечанию толкователя литургии, «в испрошение помощи и показание своего Православия» [4, с. 153-154].

Первые иконы Божией Матери, согласно церковному преданию, написал святой апостол и евангелист Лука еще в то время, когда Она жила в Иерусалиме, на святом Сионе, «дабы, – по слову святого Иоанна Дамаскина, – как в зеркале, созерцали Ее и в последующие роды» [3, с. 165].

Множество раз от многих христиан слышал апостол и евангелист Лука, бывший врачом и искусным художником, благочестивое желание людей видеть написанный образ Богородицы, и, чтобы удовлетворить желание первых христиан, он, как повествует церковное предание, изобразил на доске лик Богоматери с Предвечным Младенцем на руках; потом написал еще несколько икон и принес их Самой Богородице.

Когда святой Лука представил эти изображения, Божия Матерь сказала: «Благодать Рождшегося от Меня и Моя да будет со святыми иконами». Это предание передается и в богослужении в честь некоторых икон, где также подчеркивается преемство благодати и силы, присущее всем святым образам Богоматери [7, с. 28-29].

Одной из самых почитаемых икон Божией Матери является Ее образ «Иверская». В IX веке во время царствования императора Феофила с целью спасти ико-

© Н. В. Несправа, 2008

ну от иконоборцев образ был опущен женщиной, проживавшей около города Никея, в море. Через два века монахи Иверского монастыря на Афоне увидели в море икону, поддерживаемую огненным столбом. Преподобный Гавриил Святогорец, получив во сне указание от Богородицы, пешком пошёл по воде и принес икону в кафоликон обители, но утром икона была обнаружена над воротами обители. Предание сообщает, что это произошло несколько раз и икона стала называться Вратницей или Привратницей, а от имени обители – Иверский монастырь на Святой горе Афон – получила наименование Иверская [8, с. 298-299, 313-314, 473].

Иверская икона прославилась многими чудесами: она оберегала монастырь от врагов, около нее исцелялись больные, по молитвам иноков перед ней житница обители наполнялась мукой в неурожайные годы...

В XVII веке о чудотворной иконе узнали на Руси. В начале царствования Алексея Михайловича в Москву приехал архимандрит Афонского Иверского монастыря Пахомий для сбора пожертвований в пользу своей обители. Ближайший друг царя – архимандрит московского Новоспасского монастыря Никон, будущий знаменитый патриарх, просил его прислать в Москву точный список (так называли копию с икон) с чудотворной Иверской иконы.

Тогда иконописец Иверского монастыря Ямвлих Романов выполнил список с Иверской иконы, который ни одной деталью не отличался от подлинника. Краски для нее были замешаны на святой воде, которой прежде облили доску из кипарисового дерева, предназначенную для написания иконы.

13 октября 1648 года икону торжественно встретили в первопрестольной у Неглиненских ворот Китай-города и временно поместили в Никольском монастыре. Спустя некоторое время Иверскую икону отправили в Валдайский монастырь, а для Москвы Иверскому монастырю заказали сделать еще один список с иконы.

Он прибыл в Москву 19 мая 1669 года, и его поместили на Неглиненской башне. Для защиты иконы и молящихся людей от ветра и дождя над ней возвели небольшой деревянный навес. Так появилась в Москве Иверская часовня. Место было выбрано не случайно: Неглиненские (позже – Воскресенские) ворота были главными воротами Китай-города и через них по традиции совершались торжественные въезды русских царей на Красную площадь.

Благодатная сила московской Вратарницы была настолько велика, что ее чтили не только москвичи и даже не только православные: на поклон к знаменитому чудотворному образу приходили католики, лютеране, сектанты и даже вовсе нецерковные люди – вера и надежда на помощь оказывались сильнее человеческих убеждений. Купцы приходили сюда перед торговой сделкой, студенты и гимназисты – перед экзаменами. Прославилась Иверская икона исцелениями больных.

Со времен Петра все императорские особы, прибывавшие в Москву, в том числе и на коронацию, из новой северной столицы, прежде всего, приходили кланяться московской святыне и обязательно прощались с ней, возвращаясь в Петербург.

Иверская икона Божией Матери с XVII века была и остается самой чтимой московской святыней. Ее появление в Москве было принято связывать с началом процветания Российского государства и укрепления его позиций на международном уровне.

В 1981 году греческим монахом на Афоне с оригинала иконы Богоматери Вратарница была написана Монреальская Иверская икона. В 1982 году Хосе (Ио-

сиф) Муньос Кортес, испанец, обратившийся в православие из католичества, совершал паломничество на Святую гору Афон. Сбившись с пути, он остановился на ночлег в небольшом Рождественском скиту, где увидел дивный новописаный образ Иверской Божией Матери. Он горячо помолился, чтобы этот образ оказался у него. Утром настоятель пришел к Хосе с иконой в руках и сказал, что Матери Божией угодно отпустить с ним Свою икону в мир. Перед отъездом с Афона в Иверском монастыре Хосе приложил икону к древнему чудотворному первообразу.

Вернувшись в Монреаль, он поместил ее в домашний иконостас рядом с частицами мощей Киево-Печерских угодников и апостольником преподобномученицы Великой княгини Елизаветы Феодоровны и ежедневно читал акафист перед новой святыней. Спустя три недели по приезде Хосе проснулся от сильного благоухания, наполнившего весь дом, и увидел, что икона покрыта каплями влаги. Вскоре мироточивая икона была отнесена в храм.

С этого времени она мироточила непрестанно. Первое время миро изливалось только от рук Богоматери, от звезды на Ее левом плече и от ручек Богомладенца, что истолковывалось как символ благословения. А в 1985 году во время одной из служб Великого поста даже рама и стекло киота начали выделять миро в таком изобилии, что покров на аналое весь промок. Возле иконы всегда лежал поднос с ватками для сбора мира, которые затем раздавались верующим. Лишь в дни Страстных седмиц икона оставалась сухой. Утром Великой субботы на ней появлялась светлая роса, а во время Пасхальной утрени и крестного хода источенное миро струилось даже по рукам несущего святыню. При этом задняя сторона иконы всегда была сухой [6].

Культура и история Украины всегда были тесно связаны с почитанием Богородицы. Запорожские казаки на своем флаге изображали икону Покрова Божией Матери. И не случайно центром христианской цивилизации Поднепровья становится город Самарь с церковью в честь Покрова Божией Матери и ставшая возле нее Новобогородицкая крепость с церковью во имя иконы Пресвятой Богородицы «Живоносный источник». У Д. И. Яворницкого мы находим сведения о существовании в нашем крае церкви Покрова Богоматери в городке Самарь уже в 1576 году [9, с. 263-264]. В 1688 году в Новобогородицкой крепости возведен храм во имя Живоносного источника Пресвятой Богородицы, о котором известный историк Н. И. Костомаров писал: «Он был заложен 23 апреля в пятницу на святой неделе, на праздник Живоносного Источника, а освящен 1 августа. От церкви крепость назвали Новобогородицкой» [5, с. 26]. О строительстве самой крепости читаем в летописи: «Її будували впродовж цілого тодішнього літа за розпорядженням та наглядом інженера-німця, присланого з Москви, саме козацьке військо, і, як належало, зробило все, і міцно уфортифікувало... В майбутні роки це місто з церквами й будинками було добудоване остаточно і то малоросійськими людьми, які прийшли сюди для мешкання» [1, с. 257].

Через столетия место снова становится центром православия Приднепровского региона. Новобогородицкую крепость летописец называет «городком», и сейчас рядом с ней расположен духовный город, который состоит из нескольких уникальных сооружений, в центре которого – Соборный храм с пределом Иверской иконы Божией Матери и пределом святых и праведных Богоотец Иоакима и Анны.

Храм в честь родителей Пресвятой Богородицы поражает своим убранством. Иконостас выполнен из полудрагоценного камня – оникса, резная вязь и лепка покрыты сусальным золотом, а стены и полы храма одеты в лучший итальянский

камень. Для храма одновременно работали несколько иконописных мастерских – в Москве и в Киеве, в Афинах и Салониках. Иконы Божией Матери «Партаитисса» (Иверская), святых и праведных Богоотец Иоакима и Анны и иконы для иконостаса были написаны на Святой горе Афон великими мастерами-иконописцами.

В 2008 году в храм была привезена величайшая святыня христианского мира – частица мощей святой праведной Анны.

Обладая уникальным реликварием – святым ковчегом, содержащим великие христианские святыни, храм привлекает тысячи паломников, туристов из разных городов Украины, стран СНГ и дальнего зарубежья.

Так, спустя многие годы это благодатное место снова становится центром возрождения культуры и пишется новая история региона, когда-то эта духовная столица стала основой развития нашего города, деловой и культурной столицы Украины, города святой Екатерины. Сейчас это место привлекает к себе историков, археологов, искусствоведов, проводятся конференции и встречи духовенства и ученых. Храм стал духовной нитью, соединяющей прошлое и будущее.

Библиографические ссылки

1. **Величко С.** Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / С. Величко – К., 1864.
2. Евангелие от Луки / Библия. – М. : Совамико, 1991.
3. **Дамаскин Иоанн.** Три слова в защиту иконопочитания / Иоанн Дамаскин. – М., 2001.
4. **Дмитриевский И. Д.** «Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной литургии» / И. Д. Дмитриевский. – СПб., 1897.
5. **Костомаров Н. И.** Мазепа и мазепинцы : [истор. моногр.] / Н. И. Костомаров. – СПб., 1885.
6. Монреальская Иверская икона Божией Матери / Всеукраинский журнал «Мгарскій колоколъ». – № 37. – Февраль 2006.
7. **Успенский Л. А.** Богословие иконы Православной Церкви / Л. А. Успенский. – Париж : Изд-во Западно-европейского экзархата, Московский Патриархат, 1989.
8. **Тальберг Н. Д.** Пространный месяцеслов Святых в Земле Российской просиявших. В каких нуждах каким иконам надлежит поклоняться / Н. Д. Тальберг. [Репринтное воспроизведение издания]. – СПб. : Вера, 1997.
9. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків : У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 24.12.2008 р.

В. О. Векленко

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ТА ЇЇ ПОСАДУ ЗА ЗНАХІДКАМИ 2007 року

Розглядаються натільні хрести з території Богородицької фортеці та її посаду, отримані внаслідок археологічних досліджень 2007 р.

Старовинне запорозьке містечко Самарь і наслідуюча йому Богородицька фортеця – визначні пам'ятки історії й археології доби пізнього українського середньовіччя, котрі тривалий час плідно вивчаються археологами ДНУ. Впродовж польового сезону 2007 р. співробітниками НДЛ археології Придніпров'я подовжено розкопки і розвідки як на внутрішній площині фортеці, так і на території її посаду: було закінчено роботи на місці козацького шинку XVII–XVIII ст. біля перевозу, розпочато дослідження у центральній частині укріплення поблизу

© В. О. Векленко, 2008

Самарських воріт та інші пошукові заходи на площі посаду на північ–північний захід від укріплення. Серед здобутків минулорічного сезону вважаємо за необхідне повідомити про істотне поповнення ставрографічного зібрання ДНУ.

Серед знахідок, отриманих під час робіт на розкопі ІІ у північній частині посаду (у шарі козацької доби), слід відзначити бронзовий литий барочний хрест (рис. 1.1) межі XVII–XVIII ст. [14, с. 11] з двофарбною емальованою лицевою частиною, який має розміри 54 х 28 мм та складається з трьох традиційних компонентів – зовнішнього і внутрішнього хрестів і декоративного оточення. Стан збереженості емалей дозволяє припустити перебування знахідки у вогні або підпадання її під інший термічний вплив.

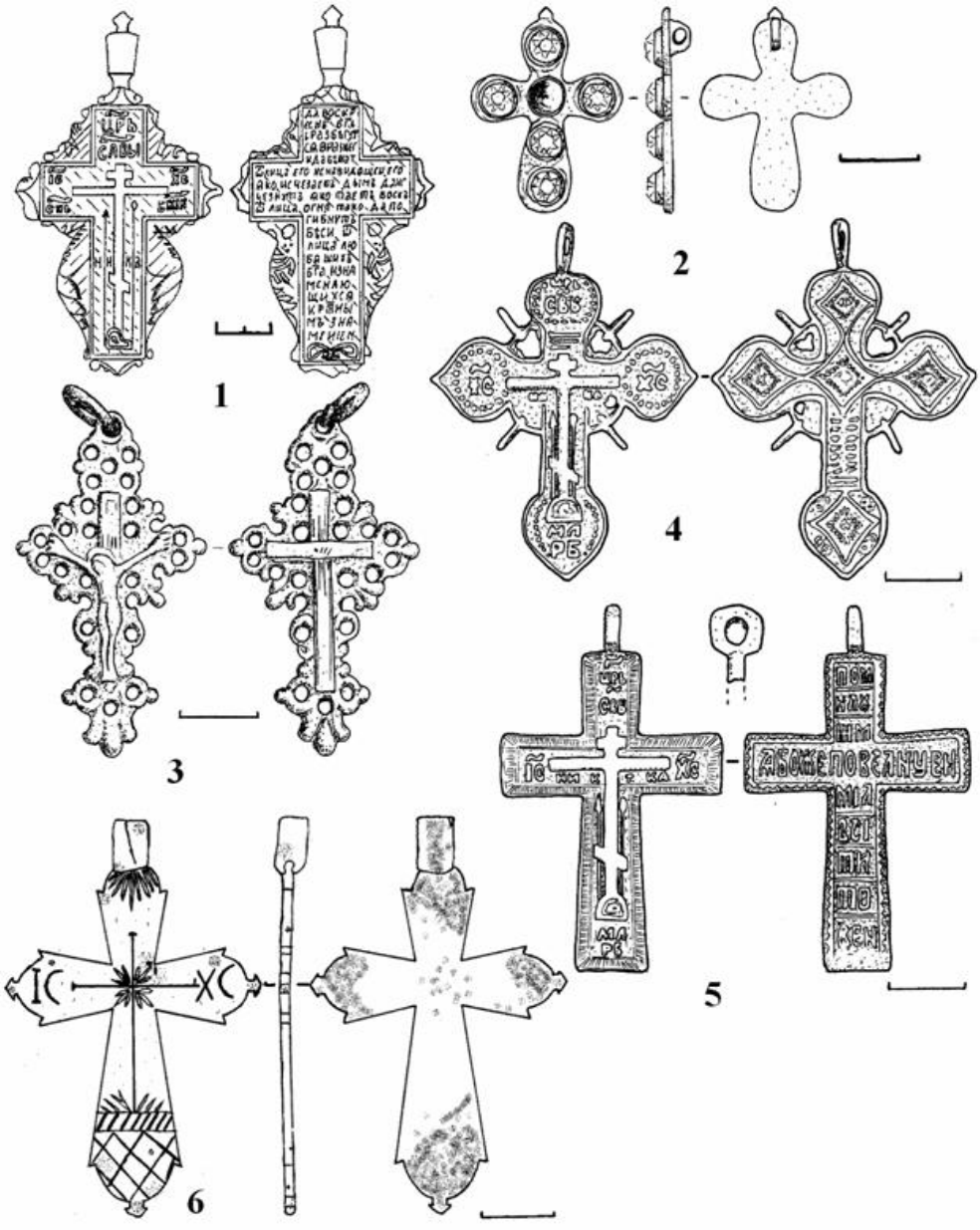

Рис. 1. Натільні хрести з території Богородицької фортеці. Знахідки 2007 р.

Розміри основного прямого латинського хреста на лицевому боці – 35 х 22 мм, ширина горизонтальної балки – 7,5 мм, вертикальної – 7,5 мм (в горіш-

ній частині) та 8 мм у нижній. Основний хрест був вкритий блакитною емаллю, по периметру окантований смугою 0,5 мм завтовшки. Внутрішній восьмикінцевий хрест 22 х 12 мм стоїть на скелеподібній Голгофі висотою 3 мм з вміщеною в підґрунтя (5 мм) головою Адама. Обабіч внутрішнього хреста від Голгофи – спис і тростина, котрі, в свою чергу, слугують розподільними межами між літерами слова **н.и.к.а.** (Ніка – переможець). По кінцях рамен в два ряди – скорочення під титлами: горішній ряд – **іс.хс.** (Ісус Христос), нижній – **снь. бжіи.** (син Божий), в горішній частині вертикальної балки – скорочений під титлами напис **црь слвы** (цар слави). Декоративне обрамлення чітко прорисоване, заповнено рослинно-лінійним орнаментом на тлі білої емалі. Вушко масивне фігурне.

На зворотному боці основний хрест розмірами 35 х 23 мм з шириною балок в 7,5–8 мм, окантований тонкою смугою й заповнений відмінним від канонічного зразка варіантом псалма «Да воскреснет Бог» [1, с. 612], з рештками блакитної емалі. Декоративне оздоблення складається з рослинного орнаменту, краї чітко окреслені, зовнішні контури в цілому повторюють обриси хреста, але зберігають плавно-округлі лінії, властиві витворам українського бароко.

Даний хрест, одинадцятий з категорії барочних хрестів, знайдених на території пам'ятки, відноситься до середніх за розмірами; на сьогодні у складі групи зафіксовано 2 великих, 3 середніх та 6 маленьких виробів.

Аналогії даній знахідці маємо як серед попередніх знахідок з фортеці [2; 6, 30–33], так і серед зібрання Ханенків [13, табл. XV, № 164].

Під час дослідження південної частини посаду фортеці, на південний схід від місцерозташування шинку як підйомний матеріал був знайдений натільний хрест, вирізаний з досить товстого бронзового листа, з гравіюванням та різьбленням, розмірами 56 (з вушком) х 34 мм. Лицевий бік (див. рис. 1.6) двоплановий за композицією, складається з двох латинських хрестів. Вушко знахідки зсувне зйомне, для його фіксації в горішній частині вертикальної балки вирізьблена невеличка канавка.

Зовнішній хрест 50 мм завдовжки має лінійне розширення балок і наближається за формою розширень до типу мальтійських хрестів, але має напівкулясте продовження, котре закінчується гострим виступом на кінцях горизонтальної і нижньому кінці вертикальної балок. Балки розширюються від 6 мм у центральній частині до 10 мм на кінцях горизонтальної і горішньому кінці вертикальної балок, і до 14 мм на нижньому кінці вертикальної балки. Горішній кінець вертикальної балки прикрашений стилізованим зображенням сонячних променів – сяйвом Святого Духу, на кінцях рамен – написи **іс. хс.** під титлами.

Внутрішній прямий латинський хрест 23 х 17 мм має середохрестя з дванадцятьма промінцями до 4 мм завдовжки, стоїть на рівному ґрунті, Голгофа позначена схематично рисочками, під нею – гратчастий візерунок.

Зворотний бік – без написів і зображень.

Це – третій натільний хрест з території пам'ятки, котрий з високою часткою вірогідності може бути віднесений до запорозьких козацьких хрестів. У поточному році три подібних хрести були знайдені О. М. Шульгою і два – О. Г. Яровим біля с. Карабинівка. Артефакт з посаду Богородицької фортеці надзвичайно близький як до знахідок Яворницького «із запорозьких поховань», так і до хреста із зібрання братів Бінкевичів. Усі вони мають близькі аналогії у козацьких запорозьких кам'яних надмогильних хрестах із завершенням балок у вигляді трикутника або трапеції [11, с. 47]. Деяку відповідність із знахідкою 2007 р. за стилем має зображення хреста на матриці печатки XVII–XVIII ст., котра, ймовірно,

могла належати полковникові Самарському Гнату Пшеничному [7, 17-18; 8, 48].

Під час робіт у прибережній частині фортеці на розкопі № IV на рівні долівки споруди № 1 було знайдено жіночий бронзовий литий латинський натільний хрест 27 х 19 мм із вставками з прозорого зеленкуватого гранованого скла на всіх балках та у центрі (втрачена). Кінці балок заокруглені, на верхівці вертикальної – прикраса у вигляді загостреного виступу. На зворотному боці – вушко для підвішування, написи і зображення відсутні (див. рис. 1.2). Датується за російським нумізматичним матеріалом 30–40-ми рр. XVIII ст. [7, 36].

Повну аналогію йому маємо у натільному хресті № 104, знайденому у 2006 р. під час розвідок на території пам'ятки, який віднесено нами до виробів, що були широко поширені у XVIII ст. на території сучасних Черкаської й Полтавської областей [3]. Ця знахідка додатково підтверджує джерельні дані про перебування в Богородицькій фортеці козаків Полтавського і Миргородського полків та перебування земель Старої Самари у складі Полтавського полку в якості Старосамарської сотні [9].

У заповненні споруди № 2 розкопу № IV знайдено 2 натільних хрести середини – другої половини XVIII ст., описи яких даємо нижче.

Хрест бронзовий литий 48 х 29 мм (з вушком). Зовнішній хрест прямий латинський з лінійними розширеннями балок, має написи: на кінцях горизонтальної балки **іс. хс.** під титлами, на кінцях вертикальної – **црь. свы**, **МЛРБ** (Місце лобне – рай бисть); по периметру обрамлений рисочками, що імітують текст молитви (див. рис. 1.5). Внутрішній хрест восьмикінцевий, стоїть із списом і тростиною на заокругленій Голгофі, під його раменами – напис **ни.к.т.ка** (ни.ка – Ніка, переможець, к. – копіє (спис), т. – тростина). На зворотному боці – текст молитви «**Помилуй мя, Боже, по велицей милости Твоей**», рядки відокремлені горизонтальними рисками [7, с. 45].

Хрест срібний литий 48 х 24 мм, з рухомим вушком. Зовнішній латинський – складається з мереживного плетіння балок, внутрішній – восьмикінцевий із зображенням Розп'яття (див. рис. 1.3). На зворотному боці в центральній частині розміщено прямий латинський хрест, у якого горизонтальна балка лежить на вертикальній. Будь-які написи відсутні. За стилем зображення розіп'ятого Господа [11, с. 38-39] знахідка має бути віднесеною до виробів російського походження останньої третини XVIII ст. Це – перша знахідка російського хреста даного часового відтинку з подібним сюжетом [7, с. 46].

Під час робіт на розкопі V було знайдено бронзовий литий натільний хрест 46 х 34 мм, чотирикінцевий за зовнішньою формою з краями балок, оформленими у вигляді цибулин (див. рис. 1.4). Середохрестя розділене «променями» 6 мм завдовжки, з'єднаними з основною конструкцією за допомогою дуг. Медальйони по кінцях балок обрамлені колами з цяток, в яких розміщені написи **іс**. **хс.**, **црь. свы**, **МЛРБ**.

Внутрішній восьмикінцевий хрест 18 х 14 мм стоїть разом із списом і тростиною на заокругленій Голгофі 3 мм заввишки з основою 4 мм. Під його раменами напис – **ни.к.т.ка**, котрий погано читається через відсутність додаткової прорізки літер після відливки, над верхівкою – риски, котрі або імітують літери, або відокремлюють горішній медальйон.

На зворотному боці по кінцях балок і в центрі зовнішнього хреста розміщено п'ять ромбічних медальйонів середніми розмірами 10 х 10 мм з візерунком рисками всередині них і заглибленнями або незрозумілими через стертість написами в центрі. В середній частині нижнього відтинку вертикальної балки непрочитувана криптограма з шести або восьми літер під титлами.

Відповідно до зовнішніх ознак артефакт може бути датований кінцем XVII – XVIII ст. Аналогію знахідці маємо серед хрестів зібрання Ханенків під № 352 [13, табл. XXXII], матеріалів Церковно-археологічного музею Санкт-Петербурзької духовної академії [10, табл. VI, № 15, 17] та знахідок XVII–XIX ст. з території Російської імперії [5, foto/5-27].

Нові ставрографічні надбання дозволяють підтверджувати наявність українського елементу серед мешканців навколишньої території: барочні хрести межі XVII–XVIII ст. складають 9,85 % знахідок виробів дрібної пластики, українські жіночі хрести і дукачі XVIII ст. – 2,63 %, культові речі запорозького вжитку – 2,63 %. І це при тому, що археологічно досліджено менше 1 % площі пам'ятки.

Бібліографічні посилання

1. Библия. – М., 1991.
2. **Векленко В. О.** Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д. І. Яворницького / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 38–44.
3. **Векленко В. О.** Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 15. – К., 2007. – С. 111–116.
4. **Векленко В. О.** Православні старожитності з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 51–68.
5. Каталог старинных крестов. Сетевая версия книги «Тысячелетие креста». – http: // www.k1000k.narod.ru/.
6. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці : [наук.-довід. вид.] / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д. : ДНУ, 2007. – 108 с.
7. **Ковалева И. Ф.** Отчет об археологических исследованиях в охранной зоне Богородицкой крепости (пос. Шевченко Самарского района г. Днепропетровска) и разведках и раскопках на территории Дибровского сельского совета Синельниковского района Днепропетровской области в 2007 году / И. Ф. Ковалева. – Днепропетровск, 2007.
8. **Ковалева И. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
9. **Кузик Т. Л.** Відомості про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку / Т. Л. Кузик // Січеславський альманах : [зб. наук. пр. з історії укр. козацтва]. – Вип. 2. – Д., 2006. – С. 27–35.
10. **Покровский Н. В.** Церковно-археологический музей Санкт-Петербургской духовной академии / Н. В. Покровский. – СПб, 1909.
11. **Тітов В. В.** Козацькі кам'яні могильні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині / В. В. Тітов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 45–48.
12. **Федоров Ю.** Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов / Ю. Федоров. – СПб., 2000.
13. **Ханенко Б. И.** Древности русские. Кресты и образки / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. – Вып. I. – К., 1899; вып. II. – К., 1900.
14. **Шалобудов В. Н.** Отчет о раскопках и разведках археологической экспедиции на посаде Богородицкой крепости у пос. Шевченко (г. Днепропетровск) и раскопках курганов у с. Партизанское Днепропетровского р-на Днепропетровской области в 2007 г./ В. Н. Шалобудов. – Днепропетровск, 2007.

Уперше опубліковано: Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 145–149.

В. О. Векленко

УКРАЇНСЬКІ НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ СЕРЕДНЬОГО ТА НИЖНЬОГО ПРИСАМАР'Я

Розглядаються натільні хрести XVIII ст. українського побутування з території Богородицької фортеці, Ігренського півострова та с. Карабинівка.

Територія Пониззя Присамар'я здавна привертала увагу дослідників, проте їх зацікавленість належала переважно археологічним пам'яткам від доби каменю–бронзи та ранньозалізного часу. Пам'ятки пізніших часів, тим більш козацької епохи, переважно залишалися поза вивченням [28, с. 28, 29; 33, с. 214]. Винятковим явищем у цьому плані є роботи керованої Д. І. Яворницьким новобудівної Дніпрогесівської експедиції НКПросу 1927–1932 рр. [14, с. 11-12], коли вперше на зазначених територіях були відкриті і досліджувалися не лише неолітичні і матеріали ранньобронзової доби, а й алано-болгарські пам'ятки, поселення доби Київської Русі, козацькі поховання XVII–XVIII ст. Д. І. Яворницький першим проводив археологічні розвідки на теренах Усть-Самарської фортеці та її околиць під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 років [13; 19, с. 256-257] (у фондах ДІМ ім. Д. І. Яворницького знаходиться близько 80 натільних хрестів «із запорозьких поховань», зібраних ученим, але у матеріалах його розвідок місця знахідок часто не фіксувалися, через це знахідки не паспортизовувалися, що ускладнює ідентифікацію матеріалів).

У повоєнні роки і до кінця 1980-х матеріали доби середньовіччя і козаччини з гирла Самари цікавили, переважно, краєзнавців і аматорів. У 1960–1970 рр. брати В. В. та Е. В. Бінкевичі знаходили монети й інші старожитності на Ігренському півострові: про ці знахідки з пониззя Самари лише стисло згадано в праці «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом» [1]. У цей же час і на цій самій території краєзнавець з Придніпровська Є. Богуш збирав натільні хрести, колекція яких по смерті аматора була розпродана спадкоємцями частинами.

У 2001 році науково-дослідною Лабораторією археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом проф. І. Ф. Ковальової на території Богородицької фортеці та її посаду були розпочаті планомірні розвідки і розкопки. Наслідком цих робіт стало не тільки надбання численних нумізматичних [29; 31; 32], сфрагістичних [18; 20], гутних [30], мілітарних [16, 31], керамічних [23] й інших комплексів, а й вирішення шляхом синтезу археологічних і історіографічних матеріалів багаторічної дискусії стосовно місцерозташування старовинного запорозького міста Самарь і Богородицької фортеці [11]. Отримані матеріали досліджень оперативно вводилися до наукового обігу [2–11; 15–20; 22; 23; 30–35]. Внаслідок вищезазначених археологічних досліджень до фондів археологічного кабінету ДНУ надійшло понад 100 натільних хрестів і виробів дрібної пластики культового характеру.

На підставі співставлення історіографічних матеріалів та публікацій археологічних джерел України й Росії в тій чи іншій мірі вдалося класифікувати наші ставрографічні надбання і локалізувати їх за ареалами побутування та хронологією. Переважна більшість артефактів – російського походження; крім них чітко виділяються група барочних хрестів українського походження межі XVII–XVIII ст., хрести українського і запорозького походження середини – другої половини XVIII ст., а також група натільних хрестів закордонного походження, котрі,

© В. О. Векленко, 2008

ймовірно, потрапили сюди з переселенцями з Молдавії та Валахії у 1770-х роках. І якщо інформативна ситуація з артефактами, що побутували на території Полтавщини і Черкащини зазначеного періоду, поступово роз'яснюється, то у відношенні виробів, автентичних запорізькому козацтву, іноді маємо більше запитань, ніж відповідей.

Через обмеженість накладів видань, в яких наші матеріали публікувалися раніше, вважаємо за необхідне повторення описів окремих знахідок і міркувань, оскільки зараз, завдяки розвідкам і розкопкам археологів ДНУ ставрографічне зібрання виробів українського і запорозького походження набуває певної окресленості. Тому сьогодні постала потреба ґрунтовнішого розгляду виробів вищезазначеного ареалу побутування.

Серед публікованих раніше знахідок українського походження з території Богородицької фортеці маємо згадати, передусім, натільний жіночий хрест № 104, знайдений у 2006 році [6]; бронзовий литий латинський, із вставками з прозорого гранованого скла на всіх балках. Кінці балок заокруглені, на краях горизонтальної та нижньому кінці вертикальної – прикраси у вигляді кульок діаметром до 2 мм, на верхівці вертикальної – у вигляді кола до 4 мм у діаметрі. По периметру лицевого боку – насічка; середохрестя розділене невеликими промінцями до 2 мм завдовжки. На зворотному боці – вушко для підвішування і крапчасте зображення прямого латинського хреста, утворене виступами заглиблень скляних вставок (рис. 1.1). Розміри хреста 33 х 25 мм.

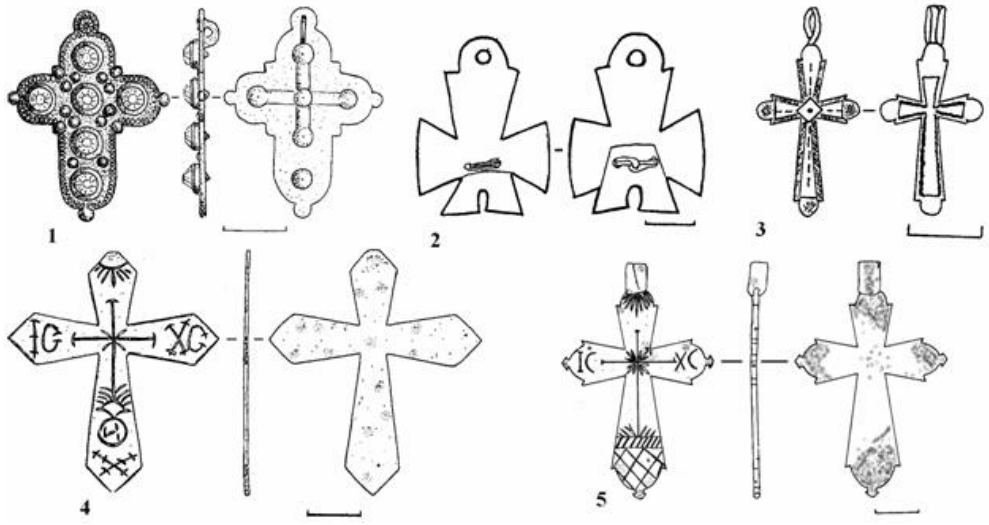

Рис. 1. Натільні хрести українського і запорозького походження з території Богородицької фортеці і зібрання братів В. В. та Є. В. Бінкевич

Аналогічні вироби були широко поширені у XVIII ст. на території сучасних Черкаської й Полтавської областей, що підтверджує джерельні свідчення про перебування в Богородицькій фортеці козаків Полтавського і Миргородського полків та про знаходження земель Старої Самари у складі Полтавського полку в якості Старосамарської сотні [21]. Серед знахідок 2007 року маємо подібний хрест, 26 х 19 мм, із вставками з блакитного скла, котрий зараз знаходиться в обробці і підготовці до публікації. Крім того, в поточному році такий же хрест, 42 х 32 мм, із вставками з синього скла знайдено відомим краєзнавцем і колек-

ціонером О. М. Шульгою* в околицях с. Карабинівка Павлоградського району Дніпропетровської області, виникнення котрого належить до середини XVIII ст. З того ж населеного пункту походить і фрагмент подібного хреста із втраченими вставками*.

Таким чином, загальна кількість виробів даного класу і хронологічного відтинку з нижнього і середнього Присамар'я сягнула чотирьох примірників.

Серед знахідок запорозького походження з території Богородицької фортеці, публікованих раніше, маємо згадати два натільних хрести – № 51 і № 75.

Хрест № 51 срібний литий з ручною доводкою і гравіруванням, 28 (з вушком) х 14 мм. Лицевий бік (див. рис. 1.3) триплановий за композицією, складається з двох латинських хрестів з розширеними балками і ромба в центральній частині, від якого відходять кінці-промені прямого латинського хреста [16, рис. 13.9].

Зовнішній хрест 23 мм завдовжки має лінійне розширення балок і наближається за формою до типу мальтійських хрестів, але має напівкулясте продовження, прикрашене ручної роботи гратчастим орнаментом крім горішньої частини. Поле зовнішнього хреста від країв до межі внутрішнього заповнене голкоподібною насічкою під кутом близько 45°. Внутрішній латинський хрест 18 х 9 мм має розширення балок від 1 до 2,5 мм. Від центрального ромбу з крапкою у центрі 3,5 х 3,5 мм відходять пунктирні несуцільні промені, утворюючи хрест 16 х 9 мм. Вушко знахідки вигнуте.

Зворотний бік являє собою двопланову композицію з зовнішнього хреста описаного типу, але не декорованого, і внутрішнього, латинського з розширеними балками, 16 х 9 мм. Балки внутрішнього хреста прикрашені насічкою (крім горішньої частини вертикальної), яка йде перпендикулярно центральній лінії балок від граничного контуру на тло основного хреста.

Аналогії знахідці немає; найближчим за ознаками є бронзовий запорозький хрест з колекції Д. І. Яворницького (із запорозьких поховань), котрий зберігається в Дніпропетровському історичному музеї.

Надзвичайно цікавим є натільний хрест № 75, вирізаний з тонкого бронзового листа (див. рис. 1.2), котрий за формою схожий на описаний В. В. Тітовим кам'яний надмогильний запорозький хрест № 12 з с. Мар'янське Апостолівського району Дніпропетровської області [26, с. 47]. Знахідка не має прикрас і елементів оздоблення, помірно корозована і скоріш за все була зламана ще в той період: її нижня відламана частина прикріплена до основної конструкції за допомогою мідного дроту. Розміри – 36 мм заввишки (з вушком) та 26 мм по раменах. Це – другий натільний хрест з цих місць, котрий з високою часткою вірогідності може належати запорожцям [16, рис. 13.10].

У 2007 р., під час дослідження південної частини посаду фортеці у категорії підйомного матеріалу був отриманий бронзовий натільний хрест, вирізаний з товстого листа, з гравіруванням та різьбленням, 56 (з вушком) х 34 мм. Лицевий бік (див. рис. 1.5) двоплановий за композицією, складається з двох латинських хрестів. Вушко знахідки зсувне зйомне, для його фіксації в горішній частині вертикальної балки вирізьблена невеличка канавка.

Зовнішній хрест має лінійне розширення балок і наближається за формою розширень до типу мальтійських хрестів, але має напівкулясте продовження, котре закінчується гострим виступом на кінцях горизонтальної і нижньому кінці вертикальної балок. Балки розширюються від 6 мм у центральній частині до

*Автор висловлює О. М. Шульзі й В. В. Олещенку щиру вдячність за передані матеріали і можливість опрацювання його знахідок

10 мм на кінцях горизонтальної і горішньому кінці вертикальної балок, і до 14 мм на нижньому кінці вертикальної балки. Горішній кінець вертикальної балки прикрашений стилізованим зображенням сонячних променів – стилізованого натяку на сяйво Святого Духу, на кінцях рамен – написи **іс. хс.** під титлами.

Внутрішній латинський хрест має розділене дванадцятьма промінцями середохрестя, стоїть на рівному ґрунті, Голгофа позначена схематично промінцями або рисочками. Під долом Голгофи – гратчастий візерунок.

Зворотний бік – без написів і зображень.

Це – третій натільний хрест з території Богородицької фортеці та її посаду, котрий з високою часткою вірогідності може бути віднесений до запорозьких козацьких хрестів. Крім того, в поточному році три подібних хрести були знайдені О. М. Шульгою біля вищезгадуваного с. Карабинівка і передані автору. Артефакт з посаду Богородицької фортеці надзвичайно близький як до знахідок Яворницького «із запорозьких поховань, так і до предмета з зібрання братів Бінкевичів (див. рис. 1.4). Хрест має дуже близькі аналогії у козацькій запорозькій кам'яній надмогильній пластиці, зокрема серед хрестів з кінцями балок у вигляді трикутника або трапеції з с. Мар'янське, опублікованих В. В. Тітовим [29, с. 47].

Всебічне опрацювання зібрання натільних хрестів, що походять з території Богородицької фортеці (а також її історичних попередників і наступників), є визначною комплексною складовою у відродженні української ставрографії, оскільки саме через дослідження археологічних артефактів можливе прочитання тих сторінок вітчизняної історії, джерельна база котрих знищена або змінена.

Сьогодні специфіка українського православ'я до приєднання Київської митрополії до Московського патріархату досліджена лише в окремих аспектах, зокрема в організаційних моментах, церковному будівництву, віротерпимості, демократичності тощо [12], тоді як стан вивчення особливостей запорозького віросповідання відомий набагато гірше через недостатність джерельної бази. До речі, запорожці наприкінці XVII ст. періодично не вважали себе в достатній мірі українцями, «бо не в малоросійському знаходились горизонті» [27, с. 112]. Тому комплексні дослідження в галузі як української, так і запорозької ставрографії посідають одну з важливих ролей національної автентичності. Проте ці студії ускладнюються відсутністю узагальнюючих праць із всебічного вивчення запорозьких некрополів від місцерозташування і надмогильних споруд до супроводжуючого інвентарю і способів тілопокладення.

Ще одним ускладнюючим фактором є певний розрив з сучасною російською археологією і етнографією, оскільки російськими археологами і етнографами зафіксовано відсутність натільних хрестів у поховальному обряді окремих регіонів і на початку XX століття [26].

Особливості поховального обряду запорозького козацтва досліджені недостатньо: до початку 1990-х рр. впущені в кургани поховання XVII–XVIII ст. стисло описувалися, узагальнення матеріалів на загальноукраїнському рівні зі зрозумілих причин було відсутнім. Цвинтарі цього хронологічного відтинку знищувалися новобудовами або господарськими чи побутовими спорудами. Разом з тим відомо, що переважна більшість т. зв. «запорозьких поховань» – безінвентарні. Про це свідчать і матеріали археологічних розкопок Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ у 1980-х рр., й дослідження З. П. Маріної та В. А. Ромашка на Криворіжжі [24, с. 320–345].

На сьогодні отримані перші пояснення цього – в існуванні канонічної заборони ще від XII ст. на покладення християнських святинь у могилу разом з

померлим. Обов'язковість одягання натільного хреста при хрещенні на території Московської держави з'являється лише у XVII ст. після видання Требника патріарха Філарета. Аналіз писемних джерел XI–XV ст. визначено показує, що на Русі аж до XIV ст., коли основою поховальної практики стає чернечий стереотип поховання, не існувало єдиних обов'язкових вимог до поховального обряду [25, с. 112]. Спостережене археологами розмаїття форм поховання XI–XVIII ст. відображає не низький ступінь церковності суспільства, а реальний стан справ у царині нормативів церковного поховального обряду: Київська митрополія була приєднана до Московської патріархії у 1685 р. і з цього часу на території сучасної України (а на Запоріжжі – з 40-х років XVIII ст.) почалися асиміляційні процеси в обрядності, котрі скінчилися тільки у XIX ст. Саме з цього часу в поховальному каноні з'являється необхідність поміщення з небіжчиком специфічного супроводжуючого інвентарю: натільного хреста тощо.

Дослідження ставрографічних приватних і державних зібрань регіону відкривають нову сторінку в дослідженні етнічної історії Придніпров'я, оскільки територія Богородицької фортеці (Самарі) і нижнього Присамар'я посідає чільне місце, бо саме прикордоння є місцем взаємопроникнення і самоідентифікації різнопланових культур Сходу і Заходу, Півдня і Півночі, найцікавішим з проявів якого є Вольності Війська Запорозького низового.

Бібліографічні посилання

1. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
2. **Векленко В. О.** Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д. І. Яворницького / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 38–44.
3. **Векленко В. О.** Знахідки барочних хрестів з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Гуманітарний журнал. – Д., 2003. – № 1. – С. 56–60.
4. **Векленко В. О.** Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 135–150.
5. **Векленко В. О.** Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 р. / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 17. – К., 2008. – С. 145–149.
6. **Векленко В. О.** Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 111–116.
7. **Векленко В. О.** Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 58–62.
8. **Векленко В. О.** Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 110–114.
9. **Векленко В. О.** Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці у Присамар'ї / В. О. Векленко // Вісник Дніпропетровського університету. – Вип. 12. – Д., 2004. – С. 135–140.
10. **Векленко В. О.** Православні старожитності з території Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 51–68.
11. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусій стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К. – Нью-Йорк, 2004. – С. 190–221.
12. Історія релігії в Україні : у 10 т. – Т. 2: Українське православ'я. – К., 1997.
13. **Ковальова І. Ф.** Д. І. Яворницький – археолог Запоріжжя / І. Ф. Ковальова // Гуманітарний журнал. – Д., 2002. – С. 60–62.
14. **Ковальова І. Ф.** До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1933 рр. / І. Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 4–13.

15. **Ковальова І. Ф.** Археологічні дослідження 2005 року на посаді містечка Самарь – Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія «Історія та археологія». – Вип. 14. – Д., 2006. – С. 164–175.
16. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
17. **Ковальова І. Ф.** Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко // Січеславський альманах : [зб. наук. пр. з історії українського козацтва]. – Вип. 1. – Д. : НГУ, 2005. – С. 21–35.
18. **Ковальова І. Ф.** Нові знахідки особистих печаток в Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Науковий щорічник. – Вип. 2. – Д., 2005. – С. 17–23.
19. **Ковалева И. Ф.** Днепрогэсовская археологическая экспедиция НКПроса УССР, 1927–1932 годы : [дис. … канд. истор. наук] / И. Ф. Ковалева. – Д., 1971.
20. **Ковалева И. Ф.** Печати, Найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
21. **Кузик Т. Л.** Відомості про залінійні поселення від 17 січня 1762 р. як джерело до історії Старосамарської сотні Полтавського полку / Т. Л. Кузик // Січеславський альманах : [зб. наук. пр. з історії укр. козацтва]. – Вип. 2. – Д., 2006. – С. 27–35.
22. **Маріна З. П.** Нові дослідження археологічних пам'яток в пониззі Самари / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 12. – К., 2003. – С. 30–34.
23. **Маріна З. П.** Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 55–60.
24. **Маріна З. П.** Матеріали XVIII ст. з розкопок в с. Миколаївка на Дніпропетровщині / З. П. Маріна, В. А. Ромашко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 47–52.
25. **Мусин А.** О распространении христианства в древней Руси IX–XIV веков на основе данных археологии и письменных источников / А. Мусин // http://www.biblicalstudies. ru/HC/4. html
26. Проблемы комплексного изучения церковных и монастырских некрополей : [сб. науч. тр.] / Под ред. А. К. Станюковича. – Звенигород, 2003.
27. **Скальковський А. О.** Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
28. **Строкова Л. В.** Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепрогэсовской экспедиции 1927–1932 гг. / Л. В. Строкова // Древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1983. – С. 28–32.
29. **Тітов В. В.** Козацькі кам'яні могильні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині / В. В. Тітов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 45–48.
30. **Харитонова О. В.** Стеклянные гутные изделия из городка Самарь / О. В. Харитонова // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 14–16 квітня 2006 р).
31. **Шалобудов В. М.** Аналіз артилерійських боєприпасів з території Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія «Історія та археологія». – Д., 2006. – Вип. 14. – № 6. – С. 176–180.
32. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження козацької доби в Україні. – Вип. 15. – К, 2006. – С. 62–68.
33. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія «Історія та археологія». – Д., 2007. – Вип. 15. – С. 214–226.
34. **Шалобудов В. Н.** Находки монет на территории Богородицкой крепости / В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
35. **Шалобудов В. Н.** Особенности денежного обращения XVII–XVIII веков в Нижнем Присамарье / В. Н. Шалобудов // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2003. – 2/2002; 1/2003. – С. 183–186.

Уперше опубліковано: Січеславський альманах: [зб. наук. пр.]. – Д. : НГУ, 2008. – Вип. 3. – С. 87–94.

В. О. Векленко, М. В. Несправа

ДУКАЧІ З ТЕРИТОРІЇ ПОСАДУ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються знахідки дукачів з території посаду Богородицької фортеці як свідчення присутності традиційної української культури на досліджуваній території.

Упродовж 2001–2008 років колектив науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я ДНУ під проводом проф. І. Ф. Ковальової проводить археологічні розвідки і розкопки визначних пам'яток доби пізнього українського середньовіччя м. Самарь – Богородицької фортеці. За цей час отримано і оперативно введено до наукового обігу як загальні матеріали джерелознавчих й археологічних робіт, так і численні нумізматичні, сфрагістичні, мілітарні, ставрографічні та інші колекції, котрі налічують сотні і сотні примірників в більш ніж п'ятдесяти публікаціях. На превеликий жаль, приклад археологів ДНУ не підтримується музейними установами регіону та їх працівниками, зокрема у ставрографічні галузі: так, і досі до наукового обігу не введений фонд натільних хрестів, зібраний Д. І. Яворницьким «із запорозьких поховань». Негативність ситуації підкреслюється й тим, що даний фонд не тільки не використаний співробітниками ДІМ ім. Д. І. Яворницького в їх науковій діяльності [8], але й продовжує залишатися недоступним протягом років для інших дослідників, що не сприяє розвиткові дослідження матеріальної і духовної культури козацьких часів.

Ставрографічні надбання м. Самарі – Богородицької фортеці налічують близько 120 знахідок, переважна більшість з яких – цілі і фрагментовані натільні хрести, котрі належали воякам російського гарнізону та вихідцям із Гетьманщини і Запоріжжя [1]. Крім того, до цієї ж категорії артефактів нами віднесені також вироби дрібної пластики культового призначення [4] – натільні іконки, дукачі тощо.

У 2005 році мешканцями селища Шевченко, біля якого розташовані рештки Богородицької фортеці, був знайдений досить ранній (початок – перша половина XVIII ст.) дукач (рис. 1.2) із зображенням Голгофського восьмикінцевого хреста на ступінчастому підвищенні із списом і тростиною обабіч, та з черепом внизу. Написи (згори вниз): **црь – слвы**; **Іс – Хс**; **снъ – бжій**; **н – и – к – а**; **мл – рб** (місце лобне – розп'ятий був); **г – г** (гора Голгофа); **г – г** (замість г – а (тобто – голова Адама)). Вздовж краю обідок, заповнений рослинним орнаментом. На зворотному боці, всередині притиснутого до краю вінка з листя, під фантастичною короною опуклий напис у чотири рядки під титлами: **крту твоєму по/ кланяемся влко и/ стое воксеніе тво/ е славимъ** (Кресту твоему покланяемся владыко и святое воскресение твое славим). Техніка виконання – мідне лиття, діаметр – 40 мм (без вушка). Повну аналогію знаходимо у естампажі з Кременчука та знахідках у зібраннях Ермітажу, Київського історичного музею та інших, опублікованих І. Г. Спаським [6, с. 128, 129, № 97]. З приводу «фантастичності» корони слід зазначити, що на монетах часу Петра І до 1707 року не було визначено єдиного типу корони і окремі зразки золотих і срібних монет номіналом від червінця до гривеника несуть на собі зразки корон тотожних зображеній на дукачеві [5, с. 13-14, 18–23]. Це дозволяє інтерпретувати його першою третиною XVIII ст. і віднести до ранніх зразків даного класу предметів. До речі, це – перша знахідка на території Дніпропетровська за щонайменше останнє десятиліття [2, с. 60-61].

© В. О. Векленко, М. В. Несправа, 2008

Рис. 1. Дукачі XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці

У 2008 році, на посаді фортеці, неподалік від сучасного цвинтаря, був знайдений аналогічний за розмірами і написом на зворотному боці дукач, із погрудним зображенням Катерини II (див. рис. 1.1). Виріб мідного лиття, відносно поганого стану збереженості, має аналогію серед знахідок, що зберігаються в Ермітажі, Київському історичному музеї, Державному російському музеї тощо [6, с. 128, № 96]. Наявність вищезазначеного тексту на зворотному боці і профілю імператриці дозволяє віднести його до артефактів комбінованого типу та датувати другою половиною XVIII ст.

Вищеописані знахідки з території посаду Богородицької (Новобогородицької) фортеці за хронологічним визначенням належали, ймовірно, мешканцям містечка Стара Самара – адміністративного центру Старосамарської сотні Полтавського полку і виступають яскравим свідченням присутності традиційної української культури на досліджуваній території.

Дослідження і введення в науковий обіг знайдених предметів, прямо чи опосередковано пов'язаних із християнською православною традицією на досліджуваній території, відкривають нові сторінки регіональної історії, окреслюючи нові напрямки археологічних та джерелознавчих пошуків. Це дає можливість, вкупі з широким опрацюванням матеріалів некрополів, розширити уявлення про матеріальну й духовну культуру козацтва, ґрунтуючись на об'єктивних даних, а не на фольклорних свідченнях, що спостерігаємо останнім часом [7; 8].

Бібліографічні посилання

1. **Векленко В. О.** Знахідки українських натільних хрестів у Середньому та Нижньому Присамар'ї / В. О. Векленко // Січеславський альманах : [зб. наук. пр.]. – Д., 2008. – Вип. 3. – С. 87–94.

2. **Векленко В. О.** Натільні хрести 2006 р. з Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 58–62.
3. **Векленко В. О.** Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 58–62.
4. **Векленко В. О.** Православні старожитності Орільсько-Самарського межиріччя / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – Вип. 14. – К., 2004. – С. 202–205.
5. **Кривцов В. Д.** Аверс № 4. Российские и советские монеты, награды, знаки, жетоны, боны и атрибутика. Каталог для коллекционеров / В. Д. Кривцов. – М., 1999.
6. **Спаський І. Г.** Дукачі і дукати України / І. Г. Спаський. – К., 1970.
7. **Старік О. В.** До питання поховальної обрядності запорозького козацтва / О. В. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. ст.]. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 98–101.
8. **Старік О. В.** Пам'ятки матеріальної та духовної культури запорозького козацтва на території південної України : [дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 – історія України]. [Рукопис]. – Д., 2008.

Надійшла до редколегії 25.12.2008 р.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ДДУ – Дніпропетровський державний університет
ДІМ – Дніпропетровський історичний музей
ДНУ – Дніпропетровський національний університет
НАНУ – Національна академія наук України
НГУ – Національний гірничий університет
НДІ – Науково-дослідний інститут
НКПрос – Народний комісаріат просвіти
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка
РПЦ – Російська православна церква
АН – Академия наук
ДИМ – Днепропетровский исторический музей
ЗООИД – Записки Одесского общества изучения древностей
КСИА – Краткие сообщения об археологических открытиях
МИА – Материалы и исследования по археологии
СА – Советская археология
СССР – Союз Советских Социалистических Республик
СПб – Санкт-Петербург
УССР – Украинская Советская Социалистическая Республика

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор кафедри історіо-графії, джерелознавства та архівознавства, науковий керівник науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шалобудов Володимир Миколайович – старший науковий співробітник науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Векленко Віктор Олексійович – завідувач навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, науковий співробітник науково-дослідної Лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Маріна Зоя Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Несправа Микола Вікторович – доктор богослов'я, доцент Придніпровської академії будівництва та архітектури, протоієрей, настоятель храму Ікони Божої Матері «Іверська».

ЗМІСТ

УНІКАЛЬНА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА ПРИДНІПРОВ'Я 3

ПЕРЕДМОВА 4

Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці 7
Векленко В. О. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Присамар'я 31
Векленко В. О. Нові дані про заснування Богородицької фортеці та перші десятиліття її існування 41
Маріна З. П. Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самари 46
Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Археологічні дослідження 2005 року на посаді міста Самарь – Богородицької фортеці 49
Ковальова І. Ф. Дослідження Богородицької фортеці 2007 року 59
Ковальова І. Ф. Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. 62
Ковальова І. Ф. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. 70
Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів 73
Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці 78
Шалобудов В. М. Місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я 83
Шалобудов В. М. Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці 87
Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я 92
Шалобудов В. М. Фальшиві півтораки з території Богородицької фортеці 104
Шалобудов В. М. Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці 107
Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Колекція важків з розкопок містечка Самарь та Богородицької фортеці 110
Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці 115
Шалобудов В. М. Кулелійки козацького часу з Придніпров'я 122
Шалобудов В. М. Свідчення використання протикорабельної артилерії у матеріалах Богородицької фортеці 125
Шалобудов В. М. Виробниче приміщення з території Богородицької фортеці 130
Маріна З. П. Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці 133
Шалобудов В. М., Векленко В. О. Рибальські блешні XVII–XVIII ст. з пониззя р. Самари 142
Несправа Н. В. Духовные святыни Присамарья 146
Векленко В. О. Натільні хрести Богородицької фортеці та її посаду за знахідками 2007 року 149
Векленко В. О. Українські натільні хрести Середнього та Нижнього Присамар'я 154
Векленко В. О., Несправа М. В. Дукачі з території посаду Богородицької фортеці 160

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ 163

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ 164

Для нотаток

Наукове видання

ПЕРЛИНИ КОЗАЦЬКОГО ПРИСАМАР'Я:
МІСТЕЧКО САМАРЬ ТА БОГОРОДИЦЬКА ФОРТЕЦЯ

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ПОДНІПРОВ'Я

Тематичний збірник

Редактор *А. В. Нечай*
Технічний редактор *В. А. Усенко*
Коректор *А. В. Нечай*

Підписано до друку з оригінал-макета 28.11.2008. Формат 70×108 $^{1}/_{16}$. Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 14,7. Ум. фарбовідб. 15,4. Обл.-вид. арк. 15,0. Тираж 200 прим. Вид. № 1410.

Свідоцтво держреєстрації ДК-289 від 21.12.2000 р.

Видавництво ДНУ, пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010

Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050